ISSN 2181-7839

XALQ TA'LIMI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TA'LIM VA ILM FAN VAZIRLIGINING
ILMIY-METODIK JURNALI

Muassis:
O'zbekiston Respublikasi Ta'lim va ilm fani vazirligi

PUBLIC EDUCATION

SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC
OF UZBEKISTAN

2026

6-son

(Noyabr-Dekabr)

Jurnal 1918-yil dekabr oyidan chiqa boshlagan
O'zMAA tomonidan 2013-yil 4-martda qaytadan ro'yxatga olinib, 0104-raqamli guvohnoma berilgan.

TOSHKENT

MUNDARIJA

		TA'LIM VA TARBIYA NAZARIYASI
B. Saidov	4	Global transformatsiya va migratsiya jarayonlarini o'rganishning fanlararo metodologik yondashuvlari
T. Egamberdiyeva, I. Siddiqov	13	Tarixiy manbalarni raqamli verifikatsiyalash va kontekstual talqin qilish: bo'lajak tarix o'qituvchilarining informatsion-analitik kompetentligini rivojlantirish
S. Beknazarova, N. Nomozova	18	Xakatonlar asosida talabalarning ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari
Sh. Abdujalilova	24	Ta'lim-tarbiya jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati
M. Abelkosimova	27	Magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirish masalalari
P. Ortiqova	32	Talaba qizlarda ijtimoiy faollikni rivojlantirishning bosqichli ijtimoiy-pedagogik texnologiyasi
Sh. Rizaeva	36	Texnologik va ekspluatatsion kompetentlik tushunchalarining pedagogik tahlili
A. Qosimova	40	Milliy qadriyatlar asosida talabalarning ijtimoiy faolligini oshirishning pedagogik asoslari
M. Xasanova	45	Tibbiy oliy ta'lim muassasalari talabalarida sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini shakllantirish
U. G'oyimov	49	Fundirlash konsepsiyasi asosida kelajak pedagoglarini tayyorlash masalalari
		TA'LIM VA TARBIYA METODIKASI
Sh. Uchqurova	52	Talabalarning til o'rganishdagi individual kognitiv uslublari va ularni metakognitiv korreksiya qilish yo'llari
O. Kasimova, E. G'aniyeva	58	Boshlang'ich sinf texnologiya darslarida amaliy-ijodiy faoliyat orqali o'quvchilarning estetik madaniyatini shakllantirish
R. Ziyayev, S. Xasanova	65	Kimyoviy elementlarni nomlanishi haqida
N. Jabborova	69	Ona tili fanini o'qitishda media ta'lim texnologiyalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish (7-8 sinflarda ona tili fanini o'qitish misolida)
M. Ataxanova	74	Talabalarni badiiy matnlar asosida o'quvchilarning dialogik nutqini rivojlantirishga tayyorlash metodikasini takomillashtirish
B. Ziyatova	82	Xitoy adabiyotida falsafiy qarashlarning in'ikos etishi
G. Umarova	88	Talabalarni iqtisodiy fanlar negizida kasbiy madaniyatining metodik tizimini takomillashtirishda axborot texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari
O. Kasimova, U. Yusupaliyeva	94	Interfaol metodlar asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining barglar bilan amaliy ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish
		ZAMONAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYALARI
Z. Yulchiyeva, S. Ruzmetova	99	Raqamli transformatsiya sharoitida muhandislik madaniyatini yuksaltirishning innovatsion-texnologik omillari

J. Tojiboyev	103	Bo‘lajak o‘qituvchilarni tarbiyaviy faoliyatni tashkil etishga tayyorlashda raqamli-grafik texnologiyalardan foydalanishning pedagogik asoslari
T. Yusupova	107	Oshpaz kasbi bo‘yicha tahsil olayotgan o‘quvchilarning sensor-perseptiv kompetensiyalarini neyropedagogik texnologiyalar asosida rivojlantirishning tarkibiy modeli
Z. Sangirova	112	Boshlang‘ich ta’limda stem yondashuv: raqamli resurslardan foydalanish
TA’LIMDA MENEJMET		
Sh. Daminova	117	Maktab rahbarlarining kasbiy ehtiyojlarini diagnostik aniqlash va rivojlanish profillarini shakllantirish mexanizmi
HUQUQ VA HUQUQIY TARBIYA		
A. Xayrullayev	125	O‘smir yoshdagi o‘quvchilarda huquqiy madaniyatni rivojlantirishning tashkiliy-pedagogik mexanizmlari
JISMONIY TARBIYA VA SPORT		
S. Baxodirov	130	15-16 yoshlı darvozabonlarnı tajrıba boshı umumıy va maxsus jısmonıy tayyorgarlıgı dınamıkası
PSIXOLOGIYA		
M. Toirova, Ch. Latipova	134	Virtual muhitning o‘smirlar milliy identikligiga ta’siri: psixologik mexanizmlar, sotsiokultural transformatsiya va empirik tahlil
S. Ruzmetova	137	Talabalarda muloqot va taqdimot ko‘nikmalarining psixologik asoslari
METHODOLOGY OF EDUCATION AND UPBRINGING		
A. Mirsaidov	141	The concept of greeting in linguistics

Baxtiyor SAIDOV,
O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vaziri, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, (PhD)

GLOBAL TRANSFORMATSIYA VA MIGRATSIYA JARAYONLARINI O'RGANISHNING FANLARARO METODOLOGIK YONDASHUVLARI

Annotatsiya

Maqolada global transformatsiya sharoitida migratsiya jarayonlarini o'rganishning nazariy va metodologik asoslari tahlil qilinadi. Globallashuv, xalqaro mehnat taqsimoti, iqtisodiy tengsizlik, demografik o'zgarishlar, siyosiy beqarorlik, ekologik muammolar va texnologik taraqqiyotning migratsiya jarayonlariga ta'siri fanlararo yondashuv asosida yoritiladi. Tizimli tahlil, qiyosiy-tarixiy yondashuv, institutsional tahlil, statistik tahlil va sifat tadqiqotlarini birlashtirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, migratsiya ma'lumotlarini talqin qilishda hududiy farqlar, huquqiy maqom, gender, yosh, malaka va ijtimoiy tarmoqlarni hisobga olishning ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijasida migratsiyani kompleks o'rganishga xizmat qiluvchi metodologik tamoyillar umumlashtirilib, migratsiya siyosati va ilmiy izlanishlar uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Tayanch so'zlar. Global transformatsiya, migratsiya, globallashuv, fanlararo yondashuv, metodologiya, xalqaro mehnat migratsiyasi, ijtimoiy moslashuv, migratsiya siyosati, demografik o'zgarishlar, transmilliy aloqalar.

В статье рассматриваются теоретические и методологические основы изучения миграционных процессов в условиях глобальной трансформации. На основе междисциплинарного подхода анализируется влияние глобализации, международного разделения труда, экономического неравенства, демографических изменений, политической нестабильности, экологических проблем и технологического развития на миграцию. Рассматриваются возможности сочетания системного, сравнительно-исторического, институционального, статистического и качественного анализа. Особое внимание уделяется учёту региональных различий, правового статуса мигрантов, гендерных особенностей, возраста, квалификации и социальных сетей. В заключение обобщаются основные методологические принципы комплексного исследования миграции и формулируются рекомендации для совершенствования научных исследований и миграционной политики.

Ключевые слова. Глобальная трансформация, миграция, глобализация, междисциплинарный подход, методология, международная трудовая миграция, социальная адаптация, миграционная политика, демографические изменения, транснациональные связи.

This article examines the theoretical and methodological foundations for studying migration processes in the context of global transformation. Using an interdisciplinary perspective, it explores the influence of globalization, the international division of labour, economic inequality, demographic change, political instability, environmental challenges, and technological development on migration. Particular attention is paid to regional differences, migrants' legal status, gender, age, qualifications, and social networks. The article synthesizes key methodological principles for comprehensive migration research and formulates recommendations for academic inquiry and migration policy development.

Key words. Global transformation, migration, globalization, interdisciplinary approach, methodology, international labour migration, social adaptation, migration policy, demographic change, transnational networks.

XXI asrda jahon hamjamiyatining rivojlanishi iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, texnologik va ekologik o‘zgarishlarning jadallashuvi bilan tavsiflanadi. Ishlab chiqarishning xalqaro miqyosda tashkil etilishi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi, transport tizimlarining takomillashuvi, mehnat bozorlarining o‘zaro bog‘liqligi va davlatlar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarning kengayishi insonlarning hududiy harakatchanligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu bilan birga, qurolli mojarolar, siyosiy beqarorlik, daromadlar tengsizligi, demografik nomutanosiblik va ekologik xavflar ham aholining bir hududdan boshqa hududga ko‘chishiga sabab bo‘lmoqda. Natijada migratsiya zamonaviy jamiyatning iqtisodiy taraqqiyoti, demografik tarkibi, ijtimoiy munosabatlari va davlatlararo hamkorligi bilan chambarchas bog‘liq jarayonga aylanmoqda.

Global transformatsiya tushunchasi dunyo miqyosida iqtisodiy tizimlar, siyosiy institutlar, ijtimoiy munosabatlar, madaniy qadriyatlar va texnologik infratuzilmada yuz berayotgan tarkibiy o‘zgarishlarni ifodalaydi. Ushbu o‘zgarishlar migratsiyaning sabablari, yo‘nalishlari, tarkibi va oqibatlariga turlicha ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, mehnat bozorlaridagi talab va taklif nomutanosibligi xalqaro ishchi kuchi harakatini kuchaytirishi mumkin. Ta’lim va ilmiy faoliyatning baynalmilallashuvi talabalar, tadqiqotchilar va yuqori malakali mutaxassislar migratsiyasini rag‘batlantiradi. Ekologik muammolar va tabiiy resurslar tanqisligi esa ayrim hududlarda yashash sharoitining yomonlashishiga olib kelib, aholining ko‘chish qarorlariga ta’sir qiladi.

Migratsiya jarayonlarini faqat iqtisodiy omillar bilan izohlash ularning murakkab mohiyatini to‘liq ochib bera olmaydi. Bir xil iqtisodiy sharoitda yashovchi insonlarning migratsiyaga munosabati turlicha bo‘lishi mumkin. Bunda oilaviy majburiyatlar, ta’lim darajasi, kasbiy malaka, ijtimoiy aloqalar, huquqiy imkoniyatlar, xavfsizlik darajasi va shaxsiy maqsadlar muhim o‘rin tutadi. Shuningdek, migratsiya oqimlari davlatlarning viza siyosati, mehnat qonunchiligi, chegara nazorati, xalqaro kelishuvlari va ijtimoiy himoya mexanizmlari bilan ham belgilanadi. Shu sababli mazkur hodisani iqtisodiyot, sotsiologiya, demografiya, siyosatshunoslik, huquqshunoslik, geografiya, antropologiya va ekologiya fanlari kesishmasida o‘rganish zarur.

Mavzuning dolzarbligi migratsiya jarayonlarining nafaqat migrantlarning o‘ziga, balki kelib chiqish va qabul qiluvchi hududlarning iqtisodiy rivojlanishi, mehnat bozori, aholi tarkibi, oilaviy munosabatlar va ijtimoiy barqarorligiga ham ta’sir ko‘rsatishi bilan izohlanadi. Migratsiya bir tomondan ish bilan ta’minlanish, daromadlarni oshirish, bilim va tajriba almashish imkoniyatlarini yaratishi mumkin. Ikkinchi tomondan esa malakali kadrlarning chiqib ketishi, oilalarning uzoq muddat ajralib yashashi, mehnat huquqlarining buzilishi, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar va ayrim hududlarda demografik nomutanosiblik kabi muammolarni yuzaga keltirishi ehtimoli mavjud. Bu holatlar migratsiyaning ijobiy va salbiy jihatlarini birgalikda baholashni talab qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi global transformatsiya sharoitida migratsiya jarayonlarini o‘rganishning fanlararo metodologik asoslarini tahlil qilish, turli ilmiy yondashuvlarning imkoniyatlarini aniqlash hamda kompleks tadqiqotlar uchun metodologik tamoyillarni ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsad migratsiyaning ko‘p omilli xususiyatini ochib berish, miqdoriy va sifat usullarini uyg‘unlashtirish, xalqaro va milliy darajadagi

jarayonlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash hamda olingan xulosalarning amaliy ahamiyatini belgilashni nazarda tutadi.

Migratsiyani ilmiy o‘rganish uzoq tarixga ega bo‘lib, uning nazariy asoslari iqtisodiyot, demografiya, sotsiologiya va geografiya fanlarida shakllangan. Migratsiya tadqiqotlarining dastlabki tizimli yondashuvlaridan biri Ernest Jorj Ravensteynning XIX asr oxirida ishlab chiqqan migratsiya qonuniyatlariga oid qarashlari bilan bog‘liq. Ravensteyn aholining hududiy harakatlanishini masofa, iqtisodiy imkoniyatlar va manzil hududining jalb etuvchi xususiyatlari bilan izohlashga harakat qilgan. Uning qarashlari migratsiyani empirik ma’lumotlar asosida o‘rganishga zamin yaratgan bo‘lsa-da, zamonaviy migratsiya jarayonlarining siyosiy, madaniy va transmilliy xususiyatlarini to‘liq qamrab olmagan.

Migratsiyaning iqtisodiy omillarini tushuntirishda neoklassik nazariya muhim o‘rin tutadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, hududlar o‘rtasidagi ish haqi, bandlik va iqtisodiy imkoniyatlar farqi insonlarning ko‘chish qarorlariga ta’sir ko‘rsatadi. Mehnat resurslari daromad yuqori va ish imkoniyatlari keng hududlarga yo‘nalishi mumkin. Biroq real hayotda migratsiya qarori faqat daromadlar tafovuti bilan belgilanmaydi. Ko‘chish xarajatlari, huquqiy cheklovlar, axborot yetishmasligi, oilaviy vaziyat va ijtimoiy tarmoqlar ham muhim ahamiyatga ega. Shu sababli iqtisodiy yondashuvni boshqa fanlar doirasidagi tushuntirishlar bilan to‘ldirish zarur.

Everett Li tomonidan ishlab chiqilgan migratsiya omillari modeli migratsiya qaroriga kelib chiqish hududi, boriladigan hudud, ular o‘rtasidagi to‘siqlar va shaxsiy omillarning ta’sirini ko‘rsatadi. Mazkur yondashuv insonlarning ko‘chish qarori bir nechta omillarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanishini tushuntirishga yordam beradi. Ayniqsa, bir xil hududda yashovchi insonlar turli shaxsiy tajriba, resurs va maqsadlarga ega bo‘lgani sababli migratsiyaga turlicha munosabatda bo‘lishi ushbu modelning muhim jihatlaridan biridir.

Migratsiyaning yangi iqtisodiy nazariyasi doirasida Oded Stark va David Bloom uy xo‘jaligi darajasidagi qarorlarning ahamiyatini asoslab berganlar. Bu yondashuvda migratsiya faqat individual daromadni oshirish vositasi emas, balki oilaning daromad manbalarini diversifikatsiya qilish, iqtisodiy xavflarni kamaytirish va mahalliy bozordagi cheklovlarni yengib o‘tish strategiyasi sifatida talqin qilinadi. Mazkur qarash, ayniqsa, xalqaro mehnat migratsiyasida pul o‘tkazmalari, oilaviy majburiyatlar va migratsiyaning uy xo‘jaligi farovonligiga ta’sirini o‘rganishda muhimdir.

Douglas Massey va hammualliflar tomonidan ishlab chiqilgan xalqaro migratsiya nazariyalari tahlilida migratsion tarmoqlar, ijtimoiy kapital va migratsiya jarayonining o‘zini mustahkamlash mexanizmlari alohida o‘rin egallaydi. Avval ko‘chib ketgan migrantlarning qarindoshlari, tanishlari va hamjamiyatlari keyingi migrantlar uchun ma’lumot, moddiy yordam va moslashuv imkoniyatlarini taqdim etishi mumkin. Shu tariqa migratsiya tarmoqlari dastlabki ko‘chish sabablaridan tashqari omillar ta’sirida ham davom etadi. Bu yondashuv migratsiyani faqat kelib chiqish va qabul qiluvchi hududlarning iqtisodiy tafovuti bilan izohlash mumkin emasligini ko‘rsatadi.

Sotsiologik tadqiqotlarda migratsiyaning ijtimoiy munosabatlar, identitet, oila va madaniy moslashuv bilan bog‘liq jihatlari keng o‘rganiladi. Migrantlarning yangi jami-

yatga integratsiyalashuvi til bilimi, ta’lim, bandlik, huquqiy maqom, mahalliy aholining munosabati va institutsional imkoniyatlarga bog‘liq. Shu bilan birga, zamonaviy migratsiya ko‘pincha transmilliy xususiyatga ega bo‘lib, migrantlar yashayotgan mamlakat bilan kelib chiqish hududi o‘rtasida iqtisodiy, madaniy va oilaviy aloqalarni saqlab qoladi. Nina Glick Schiller, Linda Basch va Cristina Blanc-Szanton tomonidan rivojlantirilgan transmilliy yondashuv migratsiyani bir davlat chegarasi doirasida emas, balki bir nechta hudud va ijtimoiy makon o‘rtasida shakllanadigan munosabatlar tizimi sifatida o‘rganish imkonini beradi.

Xalqaro migratsiya masalalarini o‘rganishda Stephen Castles, Hein de Haas va Mark J. Millerning ishlari ham muhim nazariy ahamiyatga ega. Ushbu mualliflar migratsiya jarayonlarini globallashuv, davlat siyosati, mehnat bozorlari, ijtimoiy tarmoqlar va xalqaro tengsizlik bilan bog‘liq holda tahlil qiladilar. Ularning yondashuvi migratsiyani bir sababga ega bo‘lgan oddiy jarayon emas, balki turli darajadagi omillar o‘zaro ta’sirida shakllanadigan murakkab ijtimoiy hodisa sifatida tushunishga yordam beradi.

Xalqaro tashkilotlarning hisobotlari migratsiyaning zamonaviy tendensiyalarini empirik ma’lumotlar asosida o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Xalqaro migratsiya tashkilotining Jahon migratsiyasi hisobotlarida migratsiya oqimlari, mehnat migratsiyasi, majburiy ko‘chish, migratsiya boshqaruvi va migrantlarning huquqiy himoyasi kabi masalalar yoritiladi. Birlashgan Millatlar Tashkilotining aholi bo‘yicha ma’lumotlari esa xalqaro migrantlar soni, ularning demografik tarkibi va hududiy taqsimotini tahlil qilish imkonini beradi. Xalqaro mehnat tashkiloti materiallarida migrant ishchilarning mehnat sharoitlari, ijtimoiy himoyasi va munosib mehnat tamoyillariga e’tibor qaratiladi.

Mavjud ilmiy adabiyotlar migratsiyani izohlashda iqtisodiy, ijtimoiy, institutsional va madaniy yondashuvlarning har biri muayyan jihatlarni ochib berishini ko‘rsatadi. Biroq ushbu yondashuvlardan faqat bittasiga tayanish migratsiyaning ko‘p qatlamli mohiyatini to‘liq anglash imkonini bermaydi. Shu bois zamonaviy tadqiqotlarda turli nazariyalarni o‘zaro bog‘lash, turli manbalardan olingan ma’lumotlarni taqqoslash va migratsiyaning mahalliy, milliy hamda global darajalarini birgalikda o‘rganish zarurati ortib bormoqda.

Mazkur mavzuni o‘rganishda fanlararo metodologik yondashuv asosiy nazariy tamoyil sifatida qabul qilinadi. Ushbu yondashuv migratsiyani bir vaqtning o‘zida iqtisodiy, demografik, siyosiy, huquqiy, ijtimoiy va madaniy jarayon sifatida tahlil qilishni nazarda tutadi. Tadqiqot metodologiyasi global transformatsiya va migratsiya o‘rtasidagi aloqalarni aniqlash, migratsiya omillarining turli darajalarda qanday namoyon bo‘lishini tushuntirish va mavjud ilmiy yondashuvlarning o‘zaro to‘ldiruvchi imkoniyatlarini baholashga qaratiladi.

Tadqiqotning nazariy asosini tizimli yondashuv tashkil etadi. Tizimli tahlilda migratsiya alohida hodisa sifatida emas, balki kelib chiqish hududi, tranzit mamlakatlar, qabul qiluvchi hududlar, davlat institutlari, mehnat bozori, oilaviy aloqalar va xalqaro tashkilotlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar majmui sifatida ko‘rib chiqiladi. Bunday yondashuv migratsiyaning bir sohadagi o‘zgarishlari boshqa sohalarga qanday ta’sir ko‘rsatishini tushunishga imkon beradi. Masalan, qabul qiluvchi mamlakatdagi mehnatga talabning ortishi migratsiya oqimini kuchaytirishi, bu esa uy-joy bozori, ta’lim, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlarga bo‘lgan talabni o‘zgartirishi mumkin.

Qiyosiy-tarixiy metod migratsiya jarayonlarining turli davrlar va hududlardagi xususiyatlarini taqqoslash uchun qo‘llanadi. Ushbu metod yordamida migratsiya yo‘nalishlarining o‘zgarishi, davlat siyosatining ta’siri, iqtisodiy inqirozlar va siyosiy voqealar bilan bog‘liq tendensiyalar aniqlanishi mumkin. Tarixiy taqqoslash hozirgi migratsiya jarayonlarini uzoq muddatli o‘zgarishlar bilan bog‘lash va ayrim hodisalarning takrorlanuvchi yoki yangi xususiyatlarini ajratishga yordam beradi.

Institutsional tahlil migratsiya siyosatini shakllantiruvchi qonunchilik, viza tartiblari, mehnat shartnomalari, chegara boshqaruvi va xalqaro kelishuvlarni o‘rganishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuvda davlat institutlari migrantlarning imkoniyatlari, huquqiy maqomi va harakatlanish erkinligiga qanday ta’sir ko‘rsatishi tahlil qilinadi. Shuningdek, migratsiya siyosatining rasmiy maqsadlari bilan amaliy natijalari o‘rtasidagi farqlarni aniqlashga e’tibor qaratiladi.

Miqdoriy tahlil migratsiya oqimlari, migrantlar soni, yosh va gender tarkibi, bandlik, pul o‘tkazmalari, ta’lim darajasi va hududiy taqsimotga oid statistik ko‘rsatkichlarni o‘rganishni nazarda tutadi. Bunda xalqaro tashkilotlar, milliy statistika idoralari va tegishli davlat muassasalari ma’lumotlaridan foydalanish mumkin. Vaqt qatorlari, hududlararo taqqoslash va tavsifiy statistika migratsiya ko‘lamidagi o‘zgarishlarni aniqlashga yordam beradi. Zarur ma’lumotlar mavjud bo‘lganda regressiya tahlili orqali migratsiya ko‘rsatkichlari bilan iqtisodiy, demografik va institutsional omillar o‘rtasidagi bog‘liqlik ham o‘rganilishi mumkin. Bunda statistik bog‘liqlikni sababiy ta’sir bilan tenglashtirmaslik, muqobil izohlar va ma’lumotlarning cheklovlarini hisobga olish muhimdir.

Sifat tadqiqotlari migratsiya ortida turgan shaxsiy tajribalar, qaror qabul qilish mexanizmlari, ijtimoiy munosabatlar va moslashuv jarayonlarini chuqurroq tushunish imkonini beradi. Yarim tuzilgan intervyular, hayotiy hikoyalar, fokus-guruhlar va hujjatlar tahlili orqali migrantlarning ko‘chish sabablari, ish sharoitlari, oilaviy aloqalari, huquqiy muammolari va yangi jamiyatga moslashish tajribasi o‘rganilishi mumkin. Ushbu ma’lumotlar statistik ko‘rsatkichlarda aks etmaydigan ijtimoiy va madaniy jihatlarni ochib beradi.

Miqdoriy va sifat usullarini birlashtirish aralash metodologik yondashuvni shakllantiradi. Masalan, statistik ma’lumotlar orqali muayyan hududdan migratsiya hajmining o‘zgarishi aniqlansa, intervyular yordamida bu o‘zgarishga ta’sir ko‘rsatgan omillar, migrantlarning tanlovlari va duch kelgan to‘siqlar izohlanishi mumkin. Ma’lumotlarni triangulyatsiya qilish, ya’ni bir hodisani turli manbalar va usullar orqali tekshirish, xulosalarning asoslanganligini oshiradi.

Tadqiqotning muhim metodologik tamoyillaridan biri ko‘p darajali tahlildir. Makro darajada global iqtisodiyot, xalqaro siyosat, demografik o‘zgarishlar va ekologik omillar o‘rganiladi. Mezo darajada davlat institutlari, mehnat bozori, migratsion tarmoqlar, ish beruvchilar va jamoalar faoliyati tahlil qilinadi. Mikro darajada esa shaxs va oilaning migratsiya qarori, resurslari, ehtiyojlari va tajribasi ko‘rib chiqiladi. Ushbu darajalarni birlashtirish migratsiya jarayonining sabablarini va oqibatlarini yaxlit tushuntirish imkonini beradi.

Metodologik yondashuvda tushunchalarning aniqligi ham alohida ahamiyatga ega. Xalqaro migrant, ichki migrant, mehnat migranti, majburiy ko‘chirilgan shaxs, boshpa-

na izlovchi va qochqin tushunchalari huquqiy hamda statistik jihatdan bir-biridan farq qiladi. Ularni o‘zaro aralashtirish tadqiqot natijalarining noto‘g‘ri talqin qilinishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli har bir tadqiqotda asosiy tushunchalar, o‘lchov birliklari, vaqt oralig‘i va ma’lumotlarni tanlash mezonlari aniq belgilanishi lozim.

Migratsiyani o‘rganishda axloqiy tamoyillarga rioya qilish ham muhimdir. Ishtirokchilarning shaxsiy ma’lumotlarini himoya qilish, suhbatlarda ixtiyoriy ishtirokni ta’minlash, huquqiy jihatdan zaif holatdagi migrantlarga zarar yetkazishi mumkin bo‘lgan ma’lumotlarni oshkor qilmaslik va tadqiqot natijalarini biror guruhga nisbatan kamsituvchi talqinda taqdim etmaslik zarur. Ayniqsa, hujjatsiz migrantlar, majburiy ko‘chirilgan shaxslar va ekspluatatsiya xavfi ostidagi mehnat migrantlari bilan ishlashda maxfiylik va xavfsizlik talablariga alohida e’tibor qaratilishi kerak.

Nazariy manbalar va metodologik yondashuvlarning tahlili global transformatsiya hamda migratsiya o‘rtasidagi munosabatlar ko‘p omilli va o‘zaro bog‘liq xususiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Migratsiya oqimlari iqtisodiy imkoniyatlar, siyosiy barqarorlik, demografik tarkib, ekologik sharoit, huquqiy tartibot va ijtimoiy tarmoqlarning birgalikdagi ta’siri ostida shakllanadi. Ushbu omillarning ahamiyati hudud, davr va migratsiya turiga qarab o‘zgarishi mumkin. Shu sababli barcha hududlar va migrantlar guruhlari uchun bir xil tushuntirish modelidan foydalanish metodologik jihatdan cheklangan natijalarga olib keladi.

Birinchi muhim natija migratsiya jarayonlarini fanlararo asosda o‘rganish zarurligining nazariy jihatdan asoslanishidir. Iqtisodiy tahlil migratsiyaning bandlik, daromad, mehnat bozori va pul o‘tkazmalari bilan bog‘liq tomonlarini ochib bersa, sotsiologik yondashuv ijtimoiy tarmoqlar, oilaviy munosabatlar, integratsiya va identitet masalalarini yoritadi. Siyosatshunoslik va huquqshunoslik migratsiya siyosati, davlatlararo munosabatlar, huquqiy maqom va institutsional cheklovlarni tahlil qilish imkonini beradi. Demografiya va geografiya esa migratsiya oqimlarining hajmi, tarkibi, hududiy yo‘nalishlari va aholi tarkibiga ta’sirini o‘rganishga xizmat qiladi. Ushbu bilim sohalarini birlashtirish migratsiyaning turli qirralarini o‘zaro bog‘liq holda tushuntirishga yordam beradi.

Ikkinchi natija migratsiya omillarini turli darajalarda o‘rganishning metodologik ahamiyati bilan bog‘liq. Global darajadagi iqtisodiy o‘zgarishlar va siyosiy inqirozlar migratsiya uchun umumiy sharoit yaratishi mumkin, biroq aniq migratsiya qarori ko‘pincha oilaviy resurslar, individual maqsadlar, ijtimoiy aloqalar va huquqiy imkoniyatlar bilan belgilanadi. Demak, makro darajadagi tendensiyalarni mikro darajadagi qarorlar bilan bog‘lamasdan turib migratsiya mexanizmlarini to‘liq tushuntirish qiyin. Ko‘p darajali tahlil ushbu uzviylikni ochib beruvchi samarali metodologik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Uchinchi natija miqdoriy va sifat metodlarini uyg‘unlashtirishning afzalliklari bilan izohlanadi. Statistik ma’lumotlar migratsiya ko‘lamini, yo‘nalishlarini va demografik xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Biroq bunday ma’lumotlar ko‘chish qarorining shaxsiy sabablari, migrantlarning huquqiy muammolari va moslashuv tajribasini har doim ham yetarli darajada aks ettirmaydi. Intervyular, hayotiy hikoyalar va hujjatlar tahlili esa ushbu omillarni chuqurroq o‘rganish imkonini beradi. Ikki turdagi ma’lumotni o‘zaro taqqoslash natijalarning izohlanishini yaxshilaydi va bir tomonlama xulosalar chiqarish xavfini kamaytiradi.

To‘rtinchi natija migratsiya siyosatini tahlil qilishda institutsional omillarni hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Migratsiya oqimlari faqat insonlarning iqtisodiy manfaatlari bilan belgilanmaydi; viza rejimlari, mehnat ruxsatnomalari, fuqarolik qonunchiligi, ijtimoiy himoya tizimi va xalqaro kelishuvlar ham migratsiya imkoniyatlarini shakllantiradi. Bir xil iqtisodiy sharoitga ega bo‘lgan davlatlarda migratsiya ko‘rsatkichlarining farqlanishi institutsional muhitning ahamiyatini ko‘rsatishi mumkin. Shu bois davlat siyosatini migratsiyaning tashqi omillaridan ajratilgan holda o‘rganish to‘liq xulosalar chiqarishga imkon bermaydi.

Beshinchi natija migratsiyaning oqibatlarini kelib chiqish va qabul qiluvchi hududlar uchun alohida, shu bilan birga o‘zaro bog‘liq holda baholash zarurligidir. Kelib chiqish hududlari uchun pul o‘tkazmalari, yangi kasbiy tajriba va xalqaro aloqalarning kengayishi iqtisodiy imkoniyatlar yaratishi mumkin. Biroq malakali kadrlarning ketishi, ayrim tarmoqlarda ishchi kuchi tanqisligi va oilaviy munosabatlarning o‘zgarishi kabi muammolar ham yuzaga kelishi ehtimoli mavjud. Qabul qiluvchi hududlarda migratsiya mehnat bozorini to‘ldirish, ishlab chiqarish va xizmatlar sohasini rivojlantirishga yordam berishi mumkin. Shu bilan birga, migrantlarning uy-joy, ta’lim, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlardan foydalanishi bilan bog‘liq masalalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Natijalar migratsiyaning umumiy ta’sirini faqat bitta ko‘rsatkich orqali baholash mumkin emasligini ko‘rsatadi.

Oltinchi natija migratsiya tadqiqotlarida ma’lumotlarning sifati va tushunchalarning aniqligi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Rasmiy statistikada qayd etilgan migratsiya oqimlari barcha ko‘chish holatlarini to‘liq qamrab olmasligi mumkin. Vaqtinchalik migratsiya, takroriy ko‘chish, norasmiy bandlik va huquqiy maqomi noaniq bo‘lgan shaxslar haqidagi ma’lumotlar turli manbalarda farqlanishi ehtimoli mavjud. Shu sababli statistik ko‘rsatkichlarni talqin qilishda ma’lumot yig‘ish usullari, qamrov, vaqt oralig‘i va hisoblash mezonlarini hisobga olish zarur.

Umumlashtirilgan natijalar migratsiyani o‘rganish uchun yagona universal metoddan ko‘ra, tadqiqot savoliga mos ravishda tanlangan va o‘zaro uyg‘unlashtirilgan usullar majmuasi samaraliroq ekanini ko‘rsatadi. Bunday metodologiya migratsiyaning sabablari, shakllanish mexanizmlari va oqibatlarini yaxlit tahlil qilish, ilmiy xulosalarning ishonchliligini oshirish hamda amaliy qarorlar uchun asosli tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Global transformatsiya va migratsiya jarayonlarini fanlararo asosda o‘rganish migratsiya nazariyalarining imkoniyatlari va cheklovlarini birgalikda baholashni talab qiladi. Iqtisodiy nazariyalar daromadlar tafovuti, bandlik imkoniyatlari va mehnat bozori ehtiyojlarini izohlashda muhim ahamiyatga ega. Biroq migratsiya qarorlarining shakllanishida ijtimoiy aloqalar, oilaviy strategiyalar, siyosiy sharoit va huquqiy cheklovlar ham ishtirok etadi. Shu sababli iqtisodiy manfaatlarni migratsiyaning yagona sababi sifatida ko‘rish metodologik jihatdan yetarli emas.

Migratsiya tarmoqlari nazariyasi ko‘chish jarayonining davomiyligini tushuntirishda muhim o‘rin tutadi. Avval migratsiya qilgan shaxslarning tajribasi, maslahatlari va ko‘magi yangi migrantlar uchun xavf va xarajatlarni kamaytirishi mumkin. Biroq ijtimoiy tarmoqlardan olingan ma’lumotlar eskirgan bo‘lishi, ish sharoitlari kutilganidan farq qi-

lishi yoki migrantlar o‘z huquqlarini himoya qilishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Shu bois ijtimoiy tarmoqlarning qo‘llab-quvvatlovchi imkoniyatlari bilan bir qatorda ularning cheklovlarini ham tahlil qilish lozim.

Global transformatsiya sharoitida texnologik taraqqiyot migratsiya jarayonlarining yangi xususiyatlarini yuzaga chiqarmoqda. Raqamli platformalar ish topish, hujjatlarni rasmiylashtirish, axborot almashish va oila bilan aloqani saqlash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Shu bilan birga, noto‘g‘ri axborot, firibgarlik, shaxsiy ma’lumotlarning tarqalishi va raqamli xizmatlardan foydalanishdagi tengsizlik kabi xavflar ham mavjud. Bu holat migratsiya tadqiqotlarida raqamli muhitni alohida metodologik yo‘nalish sifatida hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Ekologik omillar bilan bog‘liq migratsiya ham fanlararo tahlilni talab qiladi. Iqlim o‘zgarishi, suv tanqisligi, qurg‘oqchilik va tabiiy ofatlar aholining yashash sharoiti hamda iqtisodiy faoliyatiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Biroq ekologik o‘zgarishlar har doim ham bevosita migratsiyaga olib kelmaydi. Ko‘chish qarori aholining moddiy resurslari, davlat yordami, infratuzilma va ijtimoiy aloqalariga ham bog‘liq. Shuning uchun ekologik migratsiyani tahlil qilishda tabiiy fanlar ma’lumotlarini ijtimoiy va iqtisodiy tahlil bilan birlashtirish muhimdir.

Migratsiyaning gender va yosh xususiyatlari ham alohida e’tibor talab qiladi. Erkaklar, ayollar, yoshlar va katta yoshdagi shaxslarning migratsiya imkoniyatlari, xavflari va maqsadlari farqlanishi mumkin. Migratsiya jarayonida oilaviy majburiyatlar, parvarish mehnati, ta’lim olish imkoniyatlari va mehnat huquqlarining ta’minlanishi muhim ahamiyatga ega. Shu sababli umumiy statistik ko‘rsatkichlar bilan cheklanmay, ma’lumotlarni yosh, gender, malaka, huquqiy maqom va bandlik turi bo‘yicha tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Markaziy Osiyo sharoitida migratsiya jarayonlarini o‘rganish alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Mintaqada mehnat migratsiyasi, mavsumiy bandlik, ta’lim migratsiyasi va pul o‘tkazmalari iqtisodiy hamda ijtimoiy hayotga ta’sir ko‘rsatadi. O‘zbekiston misolida mehnat bozoridagi imkoniyatlar, kasbiy malaka, migratsiyaga tayyorlash, huquqiy maslahatlar va qaytib kelgan fuqarolarning jamiyatga qayta integratsiyalashuvini birgalikda o‘rganish zarur. Bunda xalqaro statistik ma’lumotlarni milliy manbalar va mahalliy tadqiqotlar bilan solishtirish muhimdir.

Migratsiya siyosatini ishlab chiqishda faqat migratsiya oqimlarini cheklash yoki ko‘paytirishga qaratilgan choralarga tayanish o‘rniga, uning sabablari va oqibatlarini kompleks baholash lozim. Samarali siyosat mehnat migrantlarining huquqiy himoyasi, xavfsiz va qonuniy migratsiya yo‘llari, malaka va diplomlarni tan olish, ijtimoiy himoya hamda davlatlararo hamkorlikni qamrab olishi kerak. Shu bilan birga, kelib chiqish hududlarida munosib ish o‘rinlarini yaratish, kasbiy ta’limni rivojlantirish va qaytgan migrantlarning tajribasidan foydalanish ham muhim yo‘nalishlar hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, global transformatsiya va migratsiya jarayonlarini o‘rganish iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, demografik va ekologik omillarning o‘zaro bog‘liqligini hisobga oladigan kompleks metodologik yondashuvni talab etadi. Migratsiyani faqat iqtisodiy manfaatlar yoki mehnat bozori ehtiyojlari bilan izohlash uning murakkab mohiyatini to‘liq ochib bera olmaydi. Shu sababli turli fanlar doirasida shakllangan nazariyalar va tadqiqot usullarini uyg‘unlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot tahlili migratsiya jarayonlarini o‘rganishda statistik ma’lumotlar, so‘rovnomalar, intervyular, qiyosiy tahlil va uzoq muddatli kuzatuvlardan birgalikda foydalanish maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi. Bunday yondashuv migratsiyaning sabablari, yo‘nalishlari va oqibatlarini chuqurroq anglash, shuningdek, migrantlarning turli guruhlari o‘rtasidagi farqlarni aniqlash imkonini beradi. Raqamli texnologiyalar va ekologik o‘zgarishlarni tahlilga kiritish esa zamonaviy migratsiya jarayonlarining yangi xususiyatlarini tushuntirishga yordam beradi.

O‘zbekiston va Markaziy Osiyo sharoitida migratsiyani o‘rganishda mehnat bozori, kasbiy tayyorgarlik, migrantlarning huquqiy himoyasi, pul o‘tkazmalarining iqtisodiy ta’siri va qaytgan fuqarolarning ijtimoiy-iqtisodiy moslashuvi kabi masalalarga alohida e’tibor qaratish zarur. Ushbu yo‘nalishlarda ishonchli ma’lumotlarni to‘plash va xalqaro tajribani mahalliy sharoit bilan qiyoslash ilmiy xulosalarning amaliy ahamiyatini oshiradi.

Shuningdek, migratsiya siyosatini takomillashtirishda inson huquqlarini himoya qilish, xavfsiz va qonuniy migratsiya imkoniyatlarini kengaytirish, munosib bandlikni ta’minlash hamda xalqaro hamkorlikni rivojlantirish muhim hisoblanadi. Mazkur vazifalarni samarali amalga oshirish uchun migratsiya jarayonlarini muntazam monitoring qilish va turli sohalar mutaxassislari hamkorligini kuchaytirish talab etiladi.

Umuman olganda, fanlararo metodologik yondashuv global transformatsiya sharoitida migratsiyaning ko‘p qirrali xususiyatlarini tizimli o‘rganish, asoslangan ilmiy xulosalar ishlab chiqish va samarali migratsiya siyosatini shakllantirish uchun muhim nazariy hamda amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ravenstein E. G. The Laws of Migration // Journal of the Statistical Society of London. – 1885. – Vol. 48, No. 2. – P. 167–235.

2. Lee E. S. A Theory of Migration // Demography. – 1966. — Vol. 3, No. 1. – P. 47–57.

3. Stark O., Bloom D. E. The New Economics of Labor Migration // The American Economic Review. – 1985. – Vol. 75, No. 2. – P. 173–178.

4. Massey D. S., Arango J., Hugo G., Kouaouci A., Pellegrino A., Taylor J. E. Theories of International Migration: A Review and Appraisal // Population and Development Review. – 1993. – Vol. 19, No. 3. – P. 431–466.

5. Glick Schiller N., Basch L., Blanc-Szanton C. Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration // Annals of the New York Academy of Sciences. – 1992. – Vol. 645. – P. 1–24.

6. Castles S., de Haas H., Miller M. J. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. – 5th ed. – London: Palgrave Macmillan, 2014.

7. de Haas H. A Theory of Migration: The Aspirations-Capabilities Framework // Comparative Migration Studies. – 2021. – Vol. 9. – Article 8.

8. International Organization for Migration. World Migration Report 2024. – Geneva: IOM, 2024.

9. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. International Migration 2020 Highlights. – New York: United Nations, 2020.

10. International Labour Organization. ILO Global Estimates on International Migrant Workers: Results and Methodology. – 3rd ed. – Geneva: ILO, 2021.

Turg‘unoy EGAMBERDIYEVA,
Farg‘ona davlat universiteti, professor, pedagogika fanlari doktori
Ilyosjon SIDDIQOV,
Farg‘ona davlat universiteti, professor, falsafa fanlari doktori (DSc)

TARIXIY MANBALARNI RAQAMLI VERIFIKATSIYALASH VA KONTEKSTUAL TALQIN QILISH: BO‘LAJAK TARIX O‘QITUVCHILARINING INFORMATSION-ANALITIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Maqolada tarixiy manbalarni raqamli tekshirish va kontekstda talqin qilish metodikasi ishlab chiqiladi. Manba autentikligi, da’vo ishonchliligi va daliliy ahamiyat farqlanadi. Nazariy tahlil asosida olti bosqichli o‘qitish sikli hamda baholash mezonlari taklif etiladi. Raqamli izlanish auditoriyadagi munozara va mikrodars bilan bog‘lanadi. Metodika samaradorligi empirik tasdiq emas, keyingi tajriba-sinov vazifasi sifatida belgilanadi.

Tayanch so‘zlar. Tarixiy manba; raqamli verifikatsiya; kontekstual talqin; informatsion-analitik kompetentlik; lateral o‘qish; dalillash; aralash ta’lim; didaktik ko‘chirish.

В статье предложена методика цифровой проверки и контекстуальной интерпретации исторических источников. Разграничены подлинность источника, достоверность утверждения и доказательная значимость. Предложены шесть этапов обучения и критерии оценивания. Поиск связан с аудиторной дискуссией и микропреподаванием. Эффективность методики требует эмпирической проверки.

Ключевые слова. исторический источник; цифровая верификация; контекстуальная интерпретация; информационно-аналитическая компетентность; латеральное чтение; аргументация; смешанное обучение; дидактический перенос.

The article develops a method for digital verification and contextual interpretation of historical sources. Source authenticity, claim credibility, and evidential relevance are distinguished. Theoretical analysis informs a six-stage learning cycle and assessment criteria. Online inquiry is connected with classroom discussion and microteaching. The proposed method requires empirical testing and is not presented as an experimentally validated intervention.

Key words. Historical source; digital verification; contextual interpretation; information-analytical competence; lateral reading; argumentation; blended learning; didactic transfer.

Tarixiy manbani internetdan topish uning kelib chiqishini aniqlash, undagi bayonni tekshirish yoki tarixiy xulosani asoslash bilan aynan bir amal emas. Tarix ta’limida savol qo‘yish, manbadan foydalanish, kontekstualizatsiya va argumentatsiya o‘zaro bog‘liq fikrlash faoliyatlari sifatida tavsiflangan [1]. Shu sabab bo‘lajak tarix o‘qituvchisining informatsion-analitik kompetentligini qidiruv tezligi bilan emas, manbadan dalilga va dalildan pedagogik tushuntirishga o‘tishning asoslanganligi orqali o‘rganish taklif etiladi.

S.Wineburg va S.McGrew tadqiqotida tarixchilar, talabalar va professional faktchekerlarning veb-manbalarni baholash usullari farqlangan: faktchekerlar saytning tashqi belgilariga tayanish o‘rniga undan chiqib, boshqa manbalarni tekshirgan [2]. Demak, tarixiy tayyorgarlik raqamli muhitda tekshiruv strategiyasini avtomatik ta’minlaydi, degan xulosa chiqarib bo‘lmaydi. S. McGrew va E. C. Reynoldsning 2026-yilgi tadqiqoti

ham manba ishonchliligini baholash bilan da’voning to‘g‘riligini tekshirish alohida mulohaza jarayonlarini talab qilishini ko‘rsatadi [3].

Oziqlanishga oid asinxron universitet kursiga tekshiruv modullari kiritilgan tadqiqotda talabalar baholash natijalarining yaxshilanishi qayd etilgan [4]. Biroq sinf muhokamalariga oid boshqa ishda e’tibor ko‘proq tekshirilayotgan sayt tafsilotlariga qaratilib, yangi vaziyatga ko‘chiriladigan tekshiruv jarayoni yetarli muhokama qilinmagani aniqlangan [5]. Ushbu natijalar metodik vazifani aniq belgilaydi: talaba manbani tekshirishi bilan birga, tekshiruv qanday bajarilganini o‘quvchiga o‘rgata olishi ham lozim.

Qiyosiy tahlil orqali tushunchalar chegaralandi; didaktik modellashtirish orqali maqsad, amal, yordam va mahsulot muvofiqlashtirildi. Tahlil birligi sifatida «tarixiy da’vo, manba, tekshiruv amali, dalillangan talqin, o‘quv topshirig‘i» bog‘lanishi olindi. Mustaqil so‘rov yoki tajriba o‘tkazilmadi. Keyingi bo‘limlardagi natijalar metodik takliflar, o‘quv vaziyati esa shartli spetsifikatsiyadir; ular metodikaning empirik samaradorligini bildirmaydi.

Verifikatsiyaning uch obyekti va didaktik mezon. Birinchi natija tekshiruvning uch obyektini ajratishdan iborat. Manba autentikligi hujjatning ko‘rsatilgan muallif, davr va fondga mansubligi hamda nusxaning unga mosligi haqidagi savoldir. Da’vo ishonchliligi hujjatdagi muayyan xabarning qanday dalilga tayanganini anglatadi. Daliliy ahamiyat esa shu xabar tadqiqot savoliga javob berishda nimani asoslashga yetishini ko‘rsatadi. Ushbu farqlash [1; 3; 8] asosida tarixiy manbalar bilan ishlash uchun aniqlashtirildi: haqiqiy hujjatdagi har bir bayon avtomatik to‘g‘ri emas; to‘g‘ri bayon esa har qanday umumiy xulosani asoslamaydi.

Masalan, davriy matbuotdagi tashviqot maqolasi undagi raqamlarning to‘g‘riligini mustaqil isbotlamasligi mumkin, biroq nashrning maqsadi va muayyan g‘oyani ifodalash usulini o‘rganish uchun dalil bo‘la oladi. Bu shartli mantiqiy misol. Shuning uchun «ishonchli yoki ishonchsiz manba» degan umumiy yorliq o‘rniga «qaysi da’vo uchun, qanday chegarada ishonchli?» savoli qo‘yiladi. Kontekstni tiklash qarashni ma’qullash emas, uning yaratilish va qo‘llanish shartlarini tushuntirish vazifasidir.

Raqamli tekshiruvda tarixiy hujjat yaratilgan vaqt, uni raqamlashtirish va internetda qayta joylashtirish vaqti alohida qayd etilishi taklif etiladi. Arxiv tavsifi, sahifa tasviri, avtomatik matn tanish natijasi va tarjima bir xil obyekt deb olinmaydi. Ayniqsa, xulosaga ta’sir qiladigan sana, shaxs nomi, miqdor yoki inkor iborasi tasvir bilan qayta solishtiriladi. Matnning bir qismi o‘qilmasa, taxmin haqiqiy ko‘chirma sifatida berilmaydi; noaniqlik qayd etiladi. Bu tartib mazkur metodikaning nusxadan foydalanish qoidasidir.

Lateral o‘qish noma’lum sahifadan tashqaridagi axborotga murojaat qilishni anglatadi [2]. Biroq qidiruvning o‘zi sifat kafolati emas: K. Aslett va hammualliflar tajribalarida past sifatli axborot qaytargan qidiruv sharoitlari noto‘g‘ri xabarga ishonch ortishi bilan bog‘langan [6]. Shundan kelib chiqib, metodikada turli saytlardagi bir xil matn mustaqil tasdiqlar deb sanalmaydi. Xabarlar qaysi dastlabki hujjatga borib taqalishi va qiyoslash uchun tanlangan dalillar bir-biridan qanday mustaqil ekanligi yozma asoslanadi.

Uch obyektli tekshiruvga didaktik mezon qo‘shiladi: tanlangan manba o‘quvchi yoshiga, savoliga va zarur tayanch bilimiga moslashtirilganda uning ma’nosi saqlanishi kerak. Qisqartirilgan yoki tarjima qilingan parcha asl matn bilan bog‘lanadi; moslashtirish qaydi ilova qilinadi. Informatsion-analitik kompetentlik bu yerda manbani topish, dalilni baholash, chegaralangan talqin yaratish va shu mulohazani o‘rgatiladigan vazifaga aylantirishning yaxlit qobiliyati sifatida operatsion ta’riflanadi. Mazkur ta’rif diagnostik jihatdan keyingi tekshiruvni talab qiladi.

Raqamli moslik moddiy hujjatning barcha xususiyatlari tekshirilganini anglatmaydi. Shuning uchun ushbu metodika arxivshunoslik ekspertizasining o‘rnini bosuvchi tartib sifatida taklif etilmaydi. Atributsiya bahsli bo‘lsa, talaba uni qat’iy fakt deb yozmasdan, katalog izohi va mutaxassis tekshiruvi zaruratini ko‘rsatadi. Bu chegaralash texnik tekshiruvdan tarixiy hukmga asossiz o‘tishning oldini olishga qaratilgan.

O‘quv xulosasi «dalil bilan qo‘llab-quvvatlangan», «shartli», «dalil yetarli emas» yoki «qarshi dalil mavjud» tarzida asoslanadi. Bu holatlar manbaning butunlay qadrli yoki qadrsizligini emas, aynan tekshirilayotgan da’voning holatini bildiradi. Yetarli dalil yo‘qligi da’voning yolg‘onligini isbotlamaydi; dalil chegarasini to‘g‘ri ko‘rsatish ham kutiladigan o‘quv natijasidir.

Olti bosqichli metodik sikl. Sikl tarixiy savolni chegaralashdan boshlanadi: davr, hudud, hodisa va tekshiriladigan da’vo aniqlanadi. Manba tavsifi, kontekstualizatsiya, qiyosiy tekshiruv va diqqat bilan o‘qish amallari Digital Inquiry Group materiallarida ham ajratilgan [7]. Quyidagi matritsa shu amallarni bo‘lajak o‘qituvchi uchun faoliyat, mahsulot va pedagogik yordamga aylantiruvchi mualliflik loyihasidir; murakkab vaziyatlarda bosqichlarga qaytish mumkin.

1-jadval. Raqamli verifikatsiya va kontekstual talqinning metodik matritsasi

Bosqich	Talabaning tekshiruv amali	Kuzatiladigan mahsulot	Pedagogik yordam
1. Identifikatsiya	Muallif, saqlovchi muassasa, yaratilish sanasi va katalog yozuvini farqlash. Dastlabki manbaga yetib borish.	Barqaror havola, fond yoki katalog belgisi va murojaat sanasi kiritilgan manba kartasi.	O‘qituvchi manba topish yo‘lini ovozli izohlaydi; tayyor xulosani bermaydi.
2. Nusxani tekshirish	Tasvir, transkripsiya va tarjimani solishtirish; qisqartirish va qayta joylashtirish izini aniqlash.	Xulosaga ta’sir qiluvchi farqlar hamda ochiq qolgan noaniqliklar qaydi.	Bitta tekshirilgan namuna beriladi; keyingi parcha mustaqil tekshiriladi.
3. Kontekstni tiklash	Muallif maqsadi, auditoriya, janr, davr atamalari va ijtimoiy sharoitni manbalar bilan izohlash.	«Kuzatuv–manba bayoni–tadqiqotchi talqini» qismlari ajratilgan kontekst izohi.	Tayanch lug‘at va yo‘naltiruvchi savollar; dalilsiz taxminni aniqlashtirish.
4. Qiyosiy tekshiruv	Birlamchi dalillarni qiyoslash; takror nashrni mustaqil tasdiqdan ajratish; qarshi dalilni izlash.	Moslik, ziddiyat, kelib chiqish bog‘lanishi va dalil yetishmasligi qaydi.	Qiyoslash uchun muqobil savol beriladi; kelishuvga majburlanmaydi.
5. Talqinni asoslash	Savolga mos da’vo tuzish; dalilning uni qanday asoslashini tushuntirish; umumlashtirish chegarasini ko‘rsatish.	Dalilga havolali qisqa xulosa, muqobil izoh va xulosani o‘zgartirishi mumkin bo‘lgan shart.	Dalildan xulosaga o‘tish bo‘yicha qayta aloqa; mustaqil tuzatish.
6. Didaktik ko‘chirish	Tahlil jarayonini maktab o‘quvchisiga mos vazifa va mikrodarsga aylantirish; yordamni bosqichma-bosqich kamaytirish.	Moslashtirilgan manba, topshiriq, baholash mezoni va refleksiv izoh.	Tengdoshlar kuzatuvi; o‘quvchining fikrlashini ochuvchi savollar.

Raqamli bosqichda qidiruv va nusxa tekshiruvi, auditoriyada qarama-qarshi dalillar muhokamasi, keyingi mustaqil ishda esa tuzatish va mikrodars loyihasi bajarilishi taklif etiladi. Muhitlararo bog‘lanish umumiy mavzu bilan emas, oldingi bosqich mahsulotining keyingisida ishlatilishi orqali ta’minlanadi. Har bir talaba guruh natijasidan tashqari o‘z xulosasi va uni qanday o‘zgartirganini topshiradi.

Shartli o‘quv moduli va mahalliylashtirish. Modul savoli: ‘‘Raqamli arxivdagi maktab tasviri o‘sha davrdagi ta’lim sharoitlari haqida qanday xulosalarga asos bo‘la oladi?’’

Bu savol asosidagi modul tarixiy voqea haqidagi tayyor tadqiqot emas, o‘qituvchi real hujjatlar bilan to‘ldiradigan topshiriq spetsifikatsiyasidir. Paketga katalogli tasvir, uning metama’lumoti, shu tasvirdan foydalangan keyingi internet nashri va davrga oid mustaqil hujjat kiritilishi lozim. Hujjatlar mavjudligi, foydalanish ruxsati va o‘qilish sifati mashg‘ulotdan oldin tekshiriladi.

Dastlabki onlayn ish uchun tavsiyaviy 40 daqiqa ajratiladi. Talaba arxiv yozuviga qaytib, tasvir sanasi bilan uni internetga joylashtirish sanasini ajratadi; katalog bergan atributsiya bilan o‘zi ko‘rgan belgilarni aralashtirmaydi. Keyingi nashr sarlavhasidagi umumlashtirish tasvirning o‘zidan kelib chiqadimi yoki tashqi talqinmi, degan savolga javob yozadi. Teskari tasvir qidiruvi qo‘llansa, topilgan moslik hujjatning tarixiy haqiqiyligiga yakuniy dalil emas, keyingi tekshiruvga yo‘naltiruvchi iz sifatida qayd etiladi.

Auditoriyadagi tavsiyaviy 80 daqiqalik ishda guruh ishtirokchilari manba izini tekshiruvchi, kontekst sharhlovchi, qarshi dalil izlanuvchi va didaktik loyihalovchi vazifalarini almashadi. Ular uch savolni alohida muhokama qiladi: tasvir nimaga mansub; undagi vaziyatni qanday tushuntirish mumkin; undan butun davrga doir xulosa chiqarish qay darajada asosli? O‘qituvchi tayyor javobga yetaklashdan ko‘ra, «Bu xulosa qaysi belgiga tayanadi?» va «Uni cheklaydigan dalil bormi?» savollari bilan mulohazani ochadi.

O‘quv vaziyati uchun ataylab tuzilgan «Bitta tasvir o‘sha hududdagi barcha maktablar bir xil bo‘lganini isbotlaydi» da’vosi umumlashtirish chegarasini tekshirishga xizmat qiladi. Bu tarixiy fakt emas. Kutiladigan asosli javob yagona tasvirning qamrovi cheklanganini, hududlar, muassasalar va vaqt bo‘yicha qiyosiy dalillar kerakligini ko‘rsatadi. Biroq tasvirni mutlaqo foydasiz deb chiqarish ham qabul qilinmaydi: talaba uning aynan qaysi tor savol uchun daliliy ahamiyatga egaligini izohlashi kerak.

Yakuniy mustaqil ishga tavsiyaviy 40 daqiqa beriladi. Talaba qisqa dalillangan xulosa, tuzatish qaydi va maktab uchun mikrodars loyihasini tayyorlaydi. Mikrodarsda o‘quvchi manba bayonini o‘z kuzatuvidan ajratadigan savol hamda dalilga tayanishni tekshiradigan mezon bo‘lishi talab etiladi. Shunday qilib, modul uchun 40+80+40=160 daqiqa taklif qilinadi; bu sinovda aniqlangan optimal vaqt emas, sharoitga moslashtiriladigan rejalashtirish variantidir.

O‘zbekiston tarixiga moslashtirishda mahalliy arxiv, muzey va davriy matbuot materiallari katalog rekvizitlari bilan tanlanadi. Zarur bo‘lsa, arab yozuvi, kirill va lotindagi variantlar, tarixiy atama izohi hamda sana tizimi ko‘rsatiladi; ularning mavjudligi yoki tengligi taxmin qilinmaydi. Til va o‘qish qiyinchiligi manba tahlili ko‘nikmasi bilan chalkashmasligi uchun yordamchi lug‘at berilishi mumkin. Internet cheklangan guruhga bir xil mazmundagi oldindan saqlangan paket taqdim etilib, onlayn qidiruv malakasi alohida topshiriqda baholanadi.

Baholash dalillari. Baholash olti mezonli profil orqali taklif etiladi: manba izining aniqligi; nusxa va ko‘chirmaning mosligi; kontekstual izohning asoslanganligi; qiyoslangan dalillarning mustaqilligi; xulosaning dalilga mutanosibligi; didaktik ko‘chirish sifati. Har bir mezon uchun to‘rt holat ajratiladi: amal bajarilmagan yoki asossiz; yordam bilan qisman bajarilgan; tanish vaziyatda mustaqil asoslangan; yangi vaziyatda mustaqil qo‘llanib, chegaralari izohlangan. Bu tavsiflar validatsiyalangan shkala emas; mezonlar bo‘yicha profil beriladi, tayyor umumiy ball yoki qat’iy kesish nuqtasi belgilanmaydi.

Baholovchi faqat yakuniy javobni emas, qidiruv qaydi, manba kartasi, qarshi dalilga javob va oldingi-keyingi xulosa farqini ko‘radi. Yetarli dalil topilmagani bilan tekshiruvni bajarmaslik ajratiladi. Qayta aloqa “noto‘g‘ri” yorlig‘i o‘rniga aynan qaysi da’vo tekshi-

rilmagani va keyingi qadamni ko‘rsatadi. Talaba yangi manbada shu amalni qayta bajarishi kerak. Shaxsiy brauzer tarixini to‘liq yig‘ish emas, topshiriqqa tegishli tekshiruv izini qayd etish tavsiya qilinadi.

Metodika lateral o‘qishni tarixiy matnning diqqatli tahliliga muqobil qo‘ymaydi. Birinchisi tashqi kelib chiqish va tayanch dalillarni izlashga, ikkinchisi matnning janri, maqsadi va ma’nosini tekshirishga xizmat qiladi [1; 2; 7]. Umumiy raqamli savodxonlik bo‘yicha natijalarni bo‘lajak tarix o‘qituvchilariga bevosita ko‘chirish mumkin emas. Taklifning o‘ziga xosligi tekshiruv obyektlari, dalil chegarasi va shu jarayonni o‘quvchiga o‘rgatish vazifasini bitta o‘quv mahsulotida bog‘lashidadir.

Avtomatik transkripsiya, tarjima yoki generativ sun’iy intellekt qo‘llansa, ularning chiqishi mustaqil tarixiy guvohlik sifatida olinmaydi. Metodik qoida sifatida xulosaga ta’sir qiladigan parcha asl nusxa bilan tekshirilishi va avtomatik yordam oshkor etilishi talab qilinadi. UNESCO yo‘riqnomasidagi inson markazidagi foydalanish va pedagogik tekshiruv yondashuvi bunday chegaralashga tayanch bo‘ladi [9]. Muqobil talqinlarning mavjudligi ham barcha da’volar teng asoslanganligini anglatmaydi: ular bir xil daliliy savollarga javob berishi lozim.

Keyingi tajriba-sinovda mazmuni, o‘quv vaqti va kirish imkoniyati qiyoslanadigan guruhlar, boshlang‘ich baholash, yakuniy topshiriq va kechiktirilgan ko‘chirish vazifasi nazarda tutilishi mumkin. Baholovchilar mezonlarni birgalikda aniqlashtirib, keyin ishlarni mustaqil baholashi; baholar mosligi, boshlang‘ich tafovutlar, yo‘qolgan kuzatuvlar va texnologiyaning bajarilish darajasi hisobga olinishi kerak. Amaliy ta’sir va noaniqlik ham ko‘rsatiladi. Ushbu maqolada bunday ma’lumotlar yo‘q; tanlovli adabiyot tahlili va shartli modul samaradorlik haqida sababiy xulosa bermaydi.

Xulosa qilib o‘tganda, tarixiy manbalarni raqamli verifikatsiyalashning pedagogik mazmuni saytni “ishonchli” deb belgilash bilan tugamaydi. Manba autentikligi, da’vo ishonchliligi va daliliy ahamiyatni farqlash kontekstual talqinning zarur metodik tayanchidir. Taklif etilgan olti bosqichli sikl tekshiruvni manba kartasi, qiyosiy qayd, chegaralangan xulosa va mikrodars orqali kuzatiladigan faoliyatga aylantiradi. Aralash ta’limda shu mahsulotlarning davomiyligi, yo‘naltiruvchi yordamning kamayishi va yangi vaziyatga mustaqil ko‘chirish markaziy o‘rin tutadi. Metodikaning amaliy qimmati hamda diagnostik mezonlarining asoslanganligi keyingi empirik tadqiqotda tekshirilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. van Drie J., van Boxtel C. Historical Reasoning: Towards a Framework for Analyzing Students’ Reasoning about the Past // Educational Psychology Review. – 2008. – Vol. 20. – P. 87–110. https://doi.org/10.1007/s10648-007-9056-1

2. Wineburg S., McGrew S. Lateral Reading and the Nature of Expertise: Reading Less and Learning More When Evaluating Digital Information // Teachers College Record. - 2019. - Vol. 121, No. 11.- P. 1–40.

3. McGrew S., Reynolds E. C. Discussing Credibility and Corroboration: Students’ Reasoning About Digital Sources and Claims During Lateral Reading Lessons // American Educational Research Journal. – 2026. – Vol. 63, No. 3. – P. 611–649. https://doi.org/10.3102/00028312261426323

4. Breakstone J., Smith M., Connors P., Ortega T., Kerr D., Wineburg S. Lateral reading: College students learn to critically evaluate internet sources in an online course // Harvard Kennedy School Misinformation Review. — 2021. – Vol. 2, No. 1. https://doi.org/10.37016/mr-2020-56

Saida BEKNAZAROVA,
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, professor, t.f.d
Noiba NOMOZOVA,
Toshkent davlat texnika universiteti, tayanch doktorant

XAKATONLAR ASOSIDA TALABALARNING ILMIY-TADQIQOT VA INNOVATSION FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada zamonaviy ta’lim jarayonida xakatonlardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari hamda ularning talabalarning ilmiy-tadqiqot va innovatsion faoliyatini rivojlantirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Xakatonlarning muammoli, loyihaviy, tajribaviy va hamkorlikka asoslangan ta’lim yondashuvlari bilan uzviy bog‘liqligi ochib berilgan. Ilmiy adabiyotlar tahlili asosida xakatonlar jarayonida talabalarning muammoni aniqlash, g‘oya ishlab chiqish, jamoada ishlash, tanqidiy va ijodiy fikrlash, prototip yaratish, taqdimot qilish hamda o‘z faoliyatini tahlil qilish kabi ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari aniqlangan.

Tayanch so‘zlar. Xakaton, innovatsion ta’lim, ilmiy-tadqiqot faoliyati, talaba, loyiha ta’limi, muammoli ta’lim, kreativlik, jamoaviy faoliyat, innovatsion kompetensiya, muhandislik ta’limi.

В статье с научно-теоретической точки зрения проанализированы педагогические возможности использования хакатонов в современном образовательном процессе, а также их роль в развитии научно-исследовательской и инновационной деятельности студентов. Раскрыта взаимосвязь хакатонов с проблемным, проектным, экспериментальным и коллаборативным подходами к обучению. На основе анализа научной литературы установлено, что участие в хакатонах способствует развитию у студентов навыков выявления и анализа проблем, самостоятельного поиска информации, разработки инновационных идей, командной работы, критического и творческого мышления, создания прототипов, презентации собственных решений, а также рефлексивной оценки результатов своей деятельности.

Ключевые слова. Хакатон, инновационное образование, научно-исследовательская деятельность, студент, проектное обучение, проблемное обучение, экспериментальное обучение, творческое мышление, командная деятельность, инновационная компетентность, инженерное образование.

This article provides a scientific and theoretical analysis of the pedagogical potential of hackathons in the modern educational process and their role in developing students’ research and innovation activities. The study highlights the relationship between hackathons and problem-based, project-based, experiential, and collaborative learning approaches. Based on an analysis of the scientific literature, it was established that participation in hackathons contributes to the development of students’ skills in identifying and analyzing problems, conducting independent research, generating innovative ideas, working in teams, applying critical and creative thinking, developing prototypes, presenting solutions, and reflectively evaluating the results of their activities.

Key words. Hackathon, innovative education, research activity, student, project-based learning, problem-based learning, experiential learning, creative thinking, teamwork, innovation competence, engineering education.

Bugungi kunda oliy ta’lim tizimi oldida nafaqat nazariy bilimlarga ega, balki o‘zlashtirilgan bilimlarni real muammolarni hal qilish jarayonida qo‘llay oladigan, mustaqil fikrlaydigan, yangi g‘oyalar ishlab chiqadigan va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash vazifasi turibdi. Ayniqsa, texnika va muhandislik yo‘nalishlarida ta’lim oluvchi talabalarning amaliy, tadqiqotchilik va loyihaviy faoliyatini rivojlantirish zamonaviy ta’limning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

An’anaviy ta’lim jarayonida talabalarga tayyor bilimlarni yetkazish ustuvor bo‘lgan bo‘lsa, zamonaviy pedagogik yondashuvlarda talabaning faol ishtiroki, mustaqil izlanishi, muammoni hal qilish jarayonida bilimlarni qo‘llashi va amaliy mahsulot yaratishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, xakatonlar ta’lim jarayonini amaliy va innovatsion faoliyat bilan bog‘lash imkonini beruvchi shakllardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Xakaton odatda muayyan muammo yoki muammolar majmuasini qisqa vaqt davomida jamoaviy tarzda hal qilish, yangi g‘oya ishlab chiqish va uning dastlabki yechimi yoki prototipini yaratishga yo‘naltirilgan intensiv tadbir sifatida tushuniladi. Ta’lim kontekstida esa xakaton faqatgina texnologik mahsulot yaratish vositasi emas, balki talabalarning bilim va ko‘nikmalarini real vaziyatlarda qo‘llash, hamkorlik qilish va yangi bilimlarni mustaqil egallash imkonini beruvchi pedagogik muhit sifatida qaralishi mumkin.

Oyetade, Zuva va Harmse tomonidan amalga oshirilgan tizimli adabiyotlar tahlilida 2015–2022-yillarda chop etilgan tadqiqotlar orasidan 25 ta ilmiy ish tahlil qilingan. Mualliflar xakatonlarning ta’limdagi asosiy afzalliklarini texnik va yumshoq ko‘nikmalarni rivojlantirish, yangi bilimlarni egallash hamda professional va ijtimoiy aloqalarni kengaytirish bilan bog‘lagan.

Shu bilan birga, xakatonlarni ta’lim jarayoniga joriy etishni faqat ijobiy natijalar bilan izohlash yetarli emas. Schulten va Chountaning 2024-yildagi tizimli adabiyotlar sharhida 39 ta tadqiqot tahlil qilinib, xakatonlarda o‘qitish va ta’lim natijalarini baholashning yagona standartlashtirilgan modeli hali shakllanmaganligi qayd etilgan. Tadqiqotchilar xakatonlarning ta’limiy imkoniyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqarish uchun maqsadli pedagogik loyihalash, aniq o‘quv natijalari va baholash mexanizmlarini ishlab chiqish zarurligini ta’kidlaydi.

Mazkur holat xakatonlarni ta’lim jarayoniga oddiy qo‘shimcha tadbir sifatida emas, balki aniq pedagogik maqsad, mazmun, metod va baholash mezonlariga ega bo‘lgan ta’lim texnologiyasi sifatida ko‘rib chiqishni talab etadi.

Xakatonlarning ta’limdagi imkoniyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar so‘nggi yillarda sezilarli darajada ko‘paygan. Biroq mazkur tadqiqotlar xakatonlarning turli jihatlarini qamrab oladi: ayrimlarida texnik ko‘nikmalar, boshqalarida jamoaviy faoliyat, innovatsion fikrlash, tadbirkorlik, kasbiy rivojlanish yoki ta’lim natijalariga e’tibor qaratilgan.

Oyetade, Zuva va Harmse xakatonlarning ta’limiy afzalliklarini tizimli ravishda o‘rganib, ularni uchta asosiy yo‘nalishda umumlashtirgan: texnik va soft skills rivojlanishi, yangi bilimlarni o‘zlashtirish hamda networking, ya’ni ishtirokchilar o‘rtasidagi professional aloqalarning rivojlanishi. Tadqiqotchilar xakatonlarni an’anaviy dars jarayonini to‘ldiruvchi pedagogik vosita sifatida qo‘llash uchun maxsus metodik vositalar ishlab chiqish zarurligini qayd etgan.

Schulten va Chounta tomonidan 2024-yilda amalga oshirilgan kengroq tizimli sharhda xakatonlarda ta’lim qanday tashkil etilishi, ta’lim maqsadlari qanday belgilanayotgani va ta’lim natijalari qanday baholanayotgani tahlil qilingan. Tadqiqotda 39 ta ilmiy ish ko‘rib chiqilgan. Natijalarga ko‘ra, xakatonlar ko‘pincha oliy ta’lim talabalari ishtirokidagi tadbirlar shaklida tashkil etilgan bo‘lib, ular formal, yarim formal va norasmiy ta’lim kontekstlarida uchraydi.

Mazkur tadqiqotning muhim jihati shundaki, mualliflar xakatonlarda ishtirokchilarning o‘zlari tomonidan sezilgan o‘rganish natijalari ko‘pincha asosiy baholash manbasi

bo‘lib qolayotganini ko‘rsatadi. Bu esa xakatonlarning real ta’limiy samaradorligini obyektiv o‘lchash uchun qo‘shimcha metodik yondashuvlar zarurligini ko‘rsatadi.

2023-yilda International Journal of Educational Research Open jurnalida chop etilgan tadqiqotda universitet miqyosidagi ikki haftalik barqaror rivojlanish xakatonining talabalarning akademik va bandlikka oid ko‘nikmalariga ta’siri o‘rganilgan. Tadqiqotda ishtirokchilar g‘oya ishlab chiqish, mahsulot yaratish, liderlik, chidamlilik va jamoada ishlash kabi ko‘nikmalarga oid rivojlanishlarni qayd etgan. Shuningdek, turli akademik yo‘nalishdagi talabalar bilan hamkorlik qilishning ahamiyati ham ta’kidlangan.

So‘nggi tadqiqotlarda xakatonlarning pedagogik asoslarini aniqlashga ham e’tibor kuchaymoqda. Resch, Freudhofmayer va Martínez-Usarralde tomonidan olib borilgan tadqiqotda xakatonlarni ta’lim nazariyalari nuqtayi nazaridan tahlil qilish jarayonida tajribaviy ta’lim va inquiry-based learning bilan bir qatorda hamkorlikda o‘qitish, muammoli ta’lim, loyihaviy ta’lim va challenge-based learning kabi yondashuvlar bilan bog‘liqligi ko‘rsatilgan.

Shunday qilib, mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili xakatonlarning ta’limiy imkoniyatlari yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Biroq ularni ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilish uchun xakatonning tashkiliy shaklini emas, uning pedagogik mexanizmlarini aniqlash muhim hisoblanadi.

Xakatonlarning ta’lim jarayonidagi pedagogik o‘rni

Xakatonlarning ta’limdagi o‘rni, avvalo, talabaning passiv bilim oluvchidan faol bilim yaratuvchiga aylanishi bilan izohlanadi. Xakaton jarayonida talaba muayyan muammo bilan to‘qnashadi, mavjud bilimlarini tahlil qiladi, yetishmayotgan bilimlarni izlaydi, jamoa bilan muhokama qiladi va muammoning amaliy yechimini ishlab chiqishga harakat qiladi.

Mazkur jarayonni quyidagi ketma-ketlik asosida ifodalash mumkin:

muammoni aniqlash → ma’lumot izlash → g‘oya ishlab chiqish → jamoaviy muhokama → yechimni loyihalash → prototip yaratish → sinovdan o‘tkazish → taqdimot → refleksiya.

Ushbu ketma-ketlik talabaning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini bir vaqtning o‘zida rivojlantirishga imkon beradi.

Birinchidan, xakatonlar muammoli ta’lim bilan bog‘liq. Ishtirokchilarga tayyor yechim berilmaydi. Ular mavjud muammoni tahlil qilish va mustaqil yechim ishlab chiqishga majbur bo‘ladi.

Ikkinchidan, xakatonlar loyihaviy ta’lim elementlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Talabalar yakuniy natija sifatida prototip, dasturiy yechim, texnik model, konsepsiya yoki boshqa amaliy mahsulot yaratishga intiladi.

Uchinchidan, xakatonlar hamkorlikda ta’lim olish imkoniyatini kuchaytiradi. Turli mutaxassislikdagi talabalar bir jamoada ishlaganda har bir ishtirokchi o‘z bilim va tajribasini umumiy loyiha uchun safarbar qiladi.

To‘rtinchidan, xakatonlar tajribaviy ta’lim imkoniyatlarini kengaytiradi. Talaba nazariy bilimni real vaziyatda qo‘llaydi, xatoga yo‘l qo‘yadi, natijani tekshiradi va qayta ishlaydi.

Shu sababli xakatonlarni oddiy tanlov yoki musobaqadan farqlash lozim. Musobaqada asosiy e’tibor g‘olibni aniqlashga qaratilishi mumkin bo‘lsa, pedagogik xakatonda jarayonning o‘zi – izlanish, hamkorlik, tajriba, xatodan o‘rganish va refleksiya – ta’limiy qiymatga ega.

Xakatonlar orqali talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish

Talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyati faqat ilmiy maqola yoki bitiruv ishini yozish bilan cheklanmaydi. Ilmiy-tadqiqot faoliyatining dastlabki bosqichlarida muammoni ko‘ra bilish, savol qo‘yish, ma’lumot izlash, mavjud yechimlarni tahlil qilish, gipoteza yoki g‘oya ishlab chiqish va natijani sinovdan o‘tkazish kabi faoliyatlar muhim ahamiyatga ega.

Xakaton aynan shu jarayonlarning qisqa muddatli, intensiv va amaliy shaklda amalga oshirilishiga imkon beradi.

Masalan, muhandislik yo‘nalishidagi xakatonda talabalar oldiga energiya tejamkor qurilma yaratish, ishlab chiqarish jarayonidagi muammoni avtomatlashtirish yoki ta’lim jarayoniga raqamli yechim taklif qilish vazifasi qo‘yilishi mumkin. Bunda talaba avvalo muammoning sabablarini o‘rganadi, ilmiy va texnik manbalarni izlaydi, mavjud yechimlarni taqqoslaydi va yangi yechim ishlab chiqishga harakat qiladi.

Demak, xakatonning ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirishdagi pedagogik mexanizmi quyidagicha ifodalanishi mumkin:

real muammo → tadqiqot savoli → axborot izlash → mavjud yechimlarni tahlil qilish → yangi g‘oya → tajriba/prototip → natijani baholash → takomillashtirish → taqdimot.

Mazkur mexanizm talabaning tadqiqotchilik kompetensiyasini rivojlantirish uchun muhim sharoit yaratadi.

Xakatonlarda rivojlantiriladigan asosiy kompetensiyalar

Ilmiy manbalar tahliliga asoslanib, xakatonlar jarayonida rivojlanishi mumkin bo‘lgan kompetensiyalarni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin.

Kompetensiya	**Xakatondagi namoyon bo‘lish shakli**
Muammoni hal qilish	Real muammoni tahlil qilish va yechim ishlab chiqish
Tanqidiy fikrlash	Turli yechimlarni taqqoslash va dalillar asosida tanlash
Ijodiy fikrlash	Yangi g‘oya va innovatsion yechim yaratish
Tadqiqotchilik	Axborot izlash, tahlil qilish va tajriba o‘tkazish
Jamoaviy ishlash	Vazifalarni taqsimlash va hamkorlikda ishlash
Kommunikativ kompetensiya	G‘oya va loyiha natijalarini himoya qilish
Raqamli kompetensiya	Raqamli vositalar va texnologiyalardan foydalanish
Loyihaviy kompetensiya	Loyiha rejasini ishlab chiqish va amalga oshirish
Refleksiv kompetensiya	O‘z faoliyati va natijalarini tahlil qilish

Oyetade va hammualliflarning tizimli sharhi ham xakatonlarning texnik va yumshoq ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, mazkur kompetensiyalar avtomatik ravishda shakllanadi, degan xulosaga kelish to‘g‘ri emas. Xakatonning ta’limiy samaradorligi uning pedagogik jihatdan qanday loyihalashtirilganiga bog‘liq.

Xakatonni pedagogik jihatdan tashkil etish shartlari

Xakatonlardan ta’lim vositasi sifatida samarali foydalanish uchun bir nechta pedagogik shartlarga rioya qilish maqsadga muvofiq.

Birinchi shart – aniq ta’limiy maqsadni belgilash. Xakaton faqat mahsulot yaratishga emas, muayyan bilim, ko‘nikma yoki kompetensiyani rivojlantirishga yo‘naltirilishi kerak.

Ikkinchi shart – muammoning pedagogik qiymati. Beriladigan topshiriq talabaning mavjud bilimlarini qo‘llash va yangi bilimlarni izlashga undashi kerak.

Uchinchi shart – mentorlikni tashkil etish. O‘qituvchi yoki mentor tayyor javobni bermasligi, balki talabalarga muammoni to‘g‘ri qo‘yish, manbalarni topish, g‘oyani rivojlantirish va natijani tahlil qilishda yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi lozim.

To‘rtinchi shart – jamoalarni to‘g‘ri shakllantirish. Turli bilim va ko‘nikmalarga ega talabalarni birlashtirish interdisciplinar hamkorlikni rivojlantirishi mumkin.

Beshinchi shart – baholash mezonlarini oldindan belgilash. Faqat yakuniy mahsulot emas, balki muammoni tahlil qilish, tadqiqot jarayoni, jamoaviy faoliyat, innovatsionlik, prototip sifati va taqdimot kabi mezonlar ham hisobga olinishi kerak.

Schulten va Chounta tadqiqotida aynan ta’lim maqsadlarini tizimlashtirish va ta’lim natijalarini obyektiv baholash xakaton pedagogikasining yetarlicha standartlashmagan jihatlaridan biri sifatida ko‘rsatilgan.

Xakatonlarni ta’limga joriy etishdagi muammolar

Xakatonlarning imkoniyatlari bilan bir qatorda ayrim cheklovlari ham mavjud.

Birinchi muammo – vaqtning cheklanganligi. Xakatonlar odatda qisqa muddatda tashkil etiladi. Bu esa murakkab ilmiy muammolarni chuqur tadqiq qilish imkoniyatini kamaytirishi mumkin.

Ikkinchi muammo – baholash masalasi. Jamoaning yakuniy mahsuloti yaxshi bo‘lishi talabalarning individual o‘quv natijalarini to‘liq ifodalamasligi mumkin.

Uchinchi muammo – resurslar. Texnik jihozlar, dasturiy ta’minot, laboratoriya, mentor va moliyaviy imkoniyatlar yetarli bo‘lmasa, xakatonning ta’limiy samarasi pasayishi mumkin.

To‘rtinchi muammo – ishtirokchilar tayyorgarligining turlicha bo‘lishi. Bir jamoada bilim va tajriba darajasi keskin farq qiladigan talabalar bo‘lsa, ayrim ishtirokchilar faol jarayondan chetda qolishi mumkin.

Beshinchi muammo – xakaton natijasining uzoq muddatli ta’sirini baholash. Prototip yoki g‘oyaning yaratilishi xakatonning yakuniy natijasi bo‘lishi mumkin, biroq ushbu natijaning keyingi ta’lim, ilmiy yoki kasbiy faoliyatga ta’sirini alohida o‘rganish talab etiladi.

2025-yilda e’lon qilingan ilmiy adabiyotlar xaritalash tadqiqotida ham talaba xakatonlarida metodik yondashuvlarning xilma-xilligi va yagona standartning shakllanmaganligi qayd etilgan. Tadqiqotda Design Thinking, Agile va Challenge-Based Learning kabi yondashuvlar keng qo‘llanilishi aniqlangan.

Xakatonlarni oliy ta’lim jarayoniga integratsiya qilish modeli

Yuqoridagi nazariy tahlillarga asoslanib, xakatonlarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilishni besh bosqichda tashkil etish mumkin:

1-bosqich–tayyorgarlik.

Ta’limiy maqsad, muammo, mavzu, ishtirokchilar, mentorlar va baholash mezonlari belgilanadi.

2-bosqich–muammoni anglash.

Talabalar muammo bilan tanishadi, uning dolzarbligi va mavjud yechimlarini o‘rganadi.

3-bosqich–innovatsion yechim ishlab chiqish.

Jamoalar g‘oyalarni ishlab chiqadi, ularni muhokama qiladi va eng maqbul yechimni tanlaydi.

4-bosqich-prototiplash va sinov.

Tanlangan g‘oya dastlabki model, prototip yoki loyiha shakliga keltiriladi va sinovdan o‘tkaziladi.

5-bosqich – taqdimot va refleksiya.

Jamoalar o‘z natijalarini taqdim etadi, ekspertlar baholaydi va talabalar o‘z faoliyatlarini tahlil qiladi.

Mazkur modelda xakatonning asosiy pedagogik qiymati faqat yakuniy mahsulotda emas, balki talabaning muammodan yechimgacha bo‘lgan faoliyatida namoyon bo‘ladi.

O‘tkazilgan nazariy tahlil natijasida xakatonlarni zamonaviy ta’lim jarayonida talabalarning faol, mustaqil va innovatsion faoliyatini tashkil etishning istiqbolli shakllaridan biri sifatida qarash mumkin.

Ilmiy adabiyotlar xakatonlarning texnik va yumshoq ko‘nikmalar, hamkorlik, ijodiy va tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish hamda professional aloqalarni rivojlantirish imkoniyatlariga ega ekanligini ko‘rsatmoqda.

Biroq xakatonning o‘zi avtomatik ravishda yuqori ta’limiy natijani kafolatlamaydi. Uning pedagogik samaradorligi ta’limiy maqsadlarning aniqligi, muammoning to‘g‘ri tanlanishi, mentorlik, jamoaviy faoliyatni tashkil etish, baholash mezonlari va refleksiya jarayoniga bog‘liq.

Shu sababli xakatonlarni oliy ta’limga joriy etishda ularni alohida ko‘ngilochar yoki musobaqa tadbiri sifatida emas, balki muammoli, loyihaviy, tajribaviy va hamkorlikka asoslangan ta’lim elementlarini birlashtiruvchi pedagogik texnologiya sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oyetade K., Zuva T., Harmse A. Educational benefits of hackathon: A systematic literature review // World Journal on Educational Technology: Current Issues. – 2022. – Vol. 14, No. 6. – P. 1668–1684. DOI: 10.18844/wjet.v14i6.7131.

2. Schulten C., Chounta I.-A. How do we learn in and from Hackathons? A systematic literature review // Education and Information Technologies. – 2024. – Vol. 29. – P. 20103–20134. DOI: 10.1007/s10639-024-12668-1.

3. Muxamadiyev A.Sh., Nomozova N. “Texnika sohasida o‘qiyotgan talabalarda kreativ fikrlash va yechim topish rivojlantirishda xakatonlarning o‘rni” Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations Special Issue – 05 (2025) / ISSN 2181-1415. 364-372 betlar. https://inscience.uz/index.php/socinov/index

4. Muxamadiyev A.Sh, Nomozova.N “ Increasing Scientific Research Activity Of Students Of Technical Universities Through Engineering Competitions And Quizzes, The Path To Innovative Educational Technologies” Eurasian Journal of Research, Development and Innovation. ISSN:2795-7616, Volume 43, aprel 2025. www.geniusjournals.org.

5. Mukhamadiyev A.Sh., Nomozova N.Z. “Experience in applying innovative technologies in the educational process of technical universities”. science and innovation international scientific journal volume 5 issue 3 march 2026 ISSN: 2181-3337 | Scientists.uz. https://doi.org/10.5281/zenodo.18949624

6. Nomozova N., Muhamadiyev A. “Chet el va mahalliy tajribalarda muhandistlik musobaqalari samaradorligi” Maktabgacha va maktab ta’limi ISSN:3060-4613. 2026-yil, aprel, 4(5)-son. https://maktabgacha-va-maktab-talimi-jurnal.uz/index.php/jurnal/article/view/6589. 261-266-betlar.

7. Nomozova N.Z., Beknazarova S.S. “Talabalarni ilmiy- tadqiqot faoliyatini rivojlantirish metodikasi” Global Conference on Multidisciplinary Research and Innovation, Date: 2nd June, 2026 Website: https://econferencia.com. 561-574-betlar

Shoira ABDUJALILOVA,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, dotsent, p.f.n.

TA’LIM-TARBIYA JARAYONIDA ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada tezisda hozirgi davrda ta’lim-tarbiya jarayonini modernizatsiyalashda zamonaviy pedagogik texnologiyalar va axborot texnologiyalaridan (IT) foydalanishning nazariy-metodologik asoslari, didaktik imkoniyatlari hamda pedagogik samaradorlikni oshirishdagi ahamiyati yoritilgan. Raqamli ta’lim muhiti, sun’iy intellekt, adaptiv o‘qitish, multimedia vositalari, masofaviy ta’lim va interfaol pedagogik yondashuvlarning ta’lim sifati, ta’lim oluvchilarning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi va raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Shuningdek, raqamli texnologiyalarni ta’limga integratsiyalash jarayonida yuzaga keladigan pedagogik, metodik va axloqiy muammolar hamda ularni bartaraf etish yo‘llari asoslangan.

Tayanch so‘zlar. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, axborot texnologiyalari, raqamli ta’lim, sun’iy intellekt, raqamli kompetensiya, interfaol metodlar, individual ta’lim trayektoriyasi, pedagogik innovatsiya, inklyuziv ta’lim.

В статье освещены теоретико-методологические основы, дидактические возможности и значение использования современных педагогических технологий и информационных технологий (ИТ) в модернизации образовательно-воспитательного процесса в настоящее время. Проанализирована роль цифровой образовательной среды, искусственного интеллекта, адаптивного обучения, мультимедийных средств, дистанционного обучения и интерактивных педагогических подходов в развитии качества образования, самостоятельного мышления, творчества и цифровых компетенций обучающихся. Также обоснованы педагогические, методические и этические проблемы, возникающие в процессе интеграции цифровых технологий в образование, а также пути их устранения.

Ключевые слова. Современные педагогические технологии, информационные технологии, цифровое образование, искусственный интеллект, цифровая компетенция, интерактивные методы, индивидуальная образовательная траектория, педагогические инновации, инклюзивное образование.

The thesis highlights the theoretical and methodological foundations, didactic possibilities, and significance of using modern pedagogical technologies and information technologies (IT) in modernizing the educational process, as well as increasing pedagogical efficiency. The role of the digital educational environment, artificial intelligence, adaptive learning, multimedia tools, distance learning, and interactive pedagogical approaches in developing the quality of education, independent thinking, creativity, and digital competencies of students is analyzed. Additionally, the pedagogical, methodological, and ethical problems arising during the integration of digital technologies into education, as well as ways to overcome them, are substantiated.

Key words. Modern pedagogical technologies, information technologies, digital education, artificial intelligence, digital competence, interactive methods, individual educational trajectory, pedagogical innovation, inclusive education.

Tadqiqotning maqsadi – zamonaviy pedagogik texnologiyalar va axborot texnologiyalaridan foydalanishning ta’lim-tarbiya jarayoni samaradorligini oshirishdagi imkoniyatlarini nazariy jihatdan tahlil qilish hamda ularni pedagogik amaliyotga samarali integratsiyalashning ustuvor yo‘nalishlarini asoslashdan iborat.

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan va faoliyatga asoslangan yondashuvlar tashkil etadi. Muammoni yoritishda ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, tizimlashtirish va nazariy modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Mazkur tezis nazariy-tahliliy xususiyatga ega bo‘lib, undagi xulosalar empirik tajriba-sinov natijalari sifatida talqin qilinmasligi

lozim.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar oldindan belgilangan ta’limiy natijalarga erishish uchun maqsad, mazmun, metod, vosita, ta’limiy faoliyat va baholash jarayonlarini o‘zaro muvofiqlashtiruvchi yaxlit tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Axborot texnologiyalari esa mazkur tizimning axborot bilan ishlash, bilimlarni taqdim etish, o‘zlashtirishni nazorat qilish va ta’limiy hamkorlikni tashkil etish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Birinchidan, raqamli ta’lim platformalari ta’lim jarayonining uzluksizligi va moslashuvchanligini ta’minlashga xizmat qiladi. Elektron ta’lim resurslari, virtual sinflar, videoma’ruzalar, interfaol topshiriqlar va elektron baholash tizimlari ta’lim oluvchilarga o‘quv materiallarini turli shakllarda o‘zlashtirish imkonini beradi. Bunday vositalardan maqsadli foydalanish ta’lim mazmunini individuallashtirish, o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklarni aniqlash va pedagogik yordamni o‘z vaqtida tashkil etishga ko‘maklashadi.

Ikkinchidan, sun’iy intellekt texnologiyalari ta’lim-tarbiya jarayonida yangi didaktik imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Sun’iy intellekt asosidagi vositalar o‘quv materiallarini tayyorlash, topshiriqlarni darajalash, tezkor qayta aloqa berish, matnlarni tahlil qilish va ta’lim oluvchilarning ehtiyojlariga mos resurslarni tavsiya etishda qo‘llanishi mumkin. Biroq sun’iy intellekt tomonidan yaratilgan ma’lumotlarning aniqligi, xolisligi va ishonchliligi doimo tekshirilishi zarur. Shu sababli uning vazifasi pedagogni almashtirish emas, balki o‘qituvchining kasbiy faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va ta’lim oluvchining bilish faoliyatini rivojlantirishdan iborat bo‘lishi kerak.

UNESCOning 2024-yilda e’lon qilingan o‘qituvchilar uchun sun’iy intellekt kompetensiyalari doirasi inson manfaatlariga yo‘naltirilgan yondashuv, sun’iy intellekt etikasi, texnologik savodxonlik, pedagogik integratsiya va kasbiy rivojlanish masalalarini alohida ko‘rib chiqadi. Bu esa zamonaviy pedagogdan nafaqat raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmasini, balki ularning pedagogik qiymatini baholash, xavflarini anglash va ulardan mas’uliyat bilan foydalanish kompetensiyasini ham talab etadi.

Uchinchidan, zamonaviy texnologiyalar ta’lim oluvchilarning bilish faolligi va mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Muammoli ta’lim, loyiha metodi, hamkorlikda o‘qitish, teskari sinf, gamifikatsiya va aralash ta’lim kabi yondashuvlarni raqamli vositalar bilan uyg‘unlashtirish o‘quv jarayonini faol, muloqotga asoslangan va amaliy yo‘naltirilgan shaklda tashkil etishga yordam beradi. Masalan, loyiha faoliyati jarayonida ta’lim oluvchilar raqamli manbalarni izlaydi, ma’lumotlarni taqqoslaydi, guruhda qaror qabul qiladi va o‘z natijalarini elektron taqdimot yoki multimedia mahsuloti shaklida namoyish etadi. Bunday faoliyat bilimlarni o‘zlashtirish bilan bir qatorda, kommunikativ, axborot bilan ishlash va hamkorlik kompetensiyalarini ham shakllantiradi.

To‘rtinchidan, axborot texnologiyalari ta’limda inklyuzivlik va teng imkoniyatlarni kengaytirish uchun muhim sharoit yaratadi. Ekran o‘qish dasturlari, subtitrlar, nutqni matnga aylantirish vositalari, kattalashtiriladigan matnlar, vizual tayanchlar va moslashtirilgan elektron materiallar alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilarning o‘quv jarayonida faol ishtirok etishiga ko‘maklashishi mumkin. Bunda texnologik yechimlar ta’lim oluvchining individual xususiyatlari, kommunikativ ehtiyojlari va pedagogik qo‘llab-quvvatlash talablariga muvofiq tanlanishi lozim.

Beshinchidan, raqamli texnologiyalar ta’lim natijalarini monitoring qilish va pedagogik qarorlar qabul qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Elektron baholash, raqamli portfoliolar va o‘quv faoliyati haqidagi ma’lumotlar o‘qituvchiga ta’lim oluvchilarning yutuqlari hamda qiyinchiliklarini aniqlashga yordam beradi. Biroq raqamli ko‘rsatkichlar

ta’lim sifatining yagona mezoni bo‘la olmaydi. Ta’lim oluvchining ijodkorligi, axloqiy qarashlari, muloqot madaniyati, ijtimoiy moslashuvi va shaxsiy rivojlanishi kabi murakkab natijalarni ham sifat jihatidan baholash zarur.

Shu bilan birga, ta’limni raqamlashtirish qator muammolarni ham yuzaga keltiradi. Jumladan, texnik infratuzilmaning yetarli emasligi, raqamli tafovut, pedagoglarning axborot-kommunikatsiya kompetensiyalari o‘rtasidagi farqlar, ishonchsiz axborot, shaxsiy ma’lumotlar xavfsizligi, akademik halollik va sun’iy intellektga ortiqcha qaramlik shular jumlasidandir. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun ta’lim muassasalarida raqamli savodxonlikni rivojlantirish, pedagoglarning uzluksiz kasbiy tayyorgarligini yo‘lga qo‘yish, axborot xavfsizligi qoidalariga rioya qilish va texnologiyalardan foydalanishning aniq pedagogik mezonlarini ishlab chiqish zarur.

Mualliflik nuqtayi nazaridan, zamonaviy texnologiyalarni ta’lim-tarbiya jarayoniga integratsiyalash samaradorligini ta’minlash uchun “maqsad – texnologiya – pedagogik faoliyat – qayta aloqa – natijani baholash” mantiqiy modeliga tayanish maqsadga muvofiq. Mazkur modelda avvalo ta’limiy maqsad va kutilayotgan natijalar belgilanadi; so‘ng ularga mos texnologiya tanlanadi; raqamli vosita tegishli pedagogik metod bilan uyg‘unlashtiriladi; o‘quv jarayonida qayta aloqa tashkil etiladi; yakunda esa ta’lim natijalari va texnologiyaning real samaradorligi tahlil qilinadi. Ushbu modelning amaliy samaradorligini aniqlash uchun keyingi tadqiqotlarda tajriba-sinov ishlari, kuzatish, so‘rovnoma, ta’lim natijalarini qiyosiy tahlil qilish va pedagogik diagnostika metodlaridan foydalanish mumkin bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi nazariy tahlillar zamonaviy pedagogik texnologiyalar va axborot texnologiyalaridan foydalanish ta’lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish, ta’lim oluvchilarning mustaqil faoliyatini rivojlantirish, individual ta’lim ehtiyojlarini hisobga olish va pedagogik qayta aloqani kuchaytirish uchun keng imkoniyatlar yaratishini ko‘rsatadi. Biroq texnologiyalarning mavjudligi o‘z-o‘zidan yuqori ta’lim sifatini kafolatlamaydi. Ularning samarasi pedagogik maqsadlarning aniqligi, o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi, ta’lim oluvchilarning faol ishtiroki va raqamli muhitning xavfsizligiga bevosita bog‘liqdir.

Umuman olganda, zamonaviy texnologiyalar va ITdan oqilona foydalanish ta’lim-tarbiya jarayonining insonparvarlik mohiyatini saqlagan holda uning mazmuni va sifatini yangi bosqichga olib chiqish imkonini beradi. Raqamli transformatsiyaning asosiy mezoni texnologiyalar soni yoki ulardan foydalanish chastotasi emas, balki ularning ta’lim oluvchi shaxsining intellektual, ma’naviy va ijtimoiy rivojlanishiga qo‘shadigan real hissasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education: A Tool on Whose Terms? Paris: UNESCO, 2023. https://doi.org/10.54676/UZQV8501

2. Miao, F., Holmes, W. Guidance for Generative AI in Education and Research. Paris: UNESCO, 2023.

3. Miao, F., Cukurova, M. AI Competency Framework for Teachers. Paris: UNESCO, 2024. https://doi.org/10.54675/ZJTE2084

4. UNESCO. Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the Implementation of Sustainable Development Goal 4. Paris: UNESCO, 2016.

5. Abdujalilova Sh.A. Abdurauf Fitratning pedagogik ta’lim ta’limoti. Monografiya. T.: Vneshinvestrom. 2022. 160 b.

Muxarram ABELKOSIMOVA,
Namangan davlat texnika universiteti, “Muhandislik kommunikatsiyalari” kafedrasi, katta o‘qituvchi, (PhD)

MAGISTRANTLARNING ILMIY-TADQIQOT FAOLIYATIGA TAYYORLIGINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Annotatsiya

Maqolada magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorlikning tarkibiy qismlari aniqlangan hamda uni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari asoslangan. Tadqiqot natijalari magistrantlarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishda tizimli yondashuv muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi.

Tayanch so‘zlar. Magistratura, ilmiy-tadqiqot faoliyati, tayyorlik, tadqiqotchilik kompetensiyasi, kasbiy tayyorgarlik, pedagogik model, innovatsion ta’lim.

В статье анализируются теоретические и практические аспекты формирования готовности магистрантов к научно-исследовательской деятельности. Определены структурные компоненты готовности к научно-исследовательской деятельности и обоснованы педагогические условия её развития. Результаты исследования показали, что системный подход имеет важное значение для развития исследовательских компетенций магистрантов.

Ключевые слова. Магистратура, научно-исследовательская деятельность, готовность, исследовательская компетентность, профессиональная подготовка, педагогическая модель, инновационное образование.

The article analyzes the theoretical and practical aspects of developing master’s students’ readiness for research activities. The structural components of readiness for research activities are identified, and the pedagogical conditions for its development are substantiated. The research findings demonstrate that a systematic approach plays an important role in developing master’s students’ research competencies.

Key words. Master’s studies, research activities, readiness, research competence, professional training, pedagogical model, innovative education.

Bugungi kunda dunyo miqyosida ilm-fan, texnologiya va innovatsion rivojlanish sur’atlarining jadallashuvi oliy ta’lim tizimi oldiga yangi va murakkab vazifalarni qo‘ymoqda. Zamonaviy jamiyatning intellektual salohiyati, iqtisodiy taraqqiyoti va raqobatbardoshligi ko‘p jihatdan ilmiy-tadqiqot faoliyatini samarali tashkil etish hamda yuqori malakali ilmiy-pedagogik kadrlarni tayyorlash darajasiga bog‘liq. Shu nuqtai nazardan, magistratura bosqichida tahsil olayotgan talabalarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirish oliy ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish, innovatsion iqtisodiyot uchun malakali mutaxassislarni tayyorlashga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu esa magistrantlardan nafaqat chuqur nazariy bilimlarga ega bo‘lishni, balki mustaqil ilmiy izlanish olib borish, muammolarni aniqlash, ilmiy asoslangan yechimlarni ishlab chiqish va tadqiqot natijalarini amaliyotga tatbiq etish kompetensiyalariga ega bo‘lishni talab etadi.

Magistratura ta’limining asosiy maqsadlaridan biri bo‘lajak ilmiy xodimlar, tadqiqotchilar va oliy ta’lim muassasalari uchun ilmiy-pedagogik kadrlarni tayyorlashdan iborat. Biroq amaliyot shuni ko‘rsatadiki, ayrim magistrantlarda ilmiy-tadqiqot metodologiyasi

bo‘yicha bilimlarning yetarli emasligi, ilmiy muammolarni mustaqil tahlil qilish, ilmiy maqola va dissertatsiyalar yozish, ilmiy natijalarni umumlashtirish hamda taqdim etish ko‘nikmalarining to‘liq shakllanmaganligi kuzatiladi. Bu holat ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorlikni shakllantirish mexanizmlarini takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash va zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalarining ilmiy faoliyatga keng joriy etilishi tadqiqotchilardan yangi kompetensiyalarni talab qilmoqda. Magistrantlarning ushbu zamonaviy sharoitlarga moslashishi va ilmiy faoliyatni samarali olib borishi uchun ularda tadqiqotchilik madaniyati, tanqidiy fikrlash, analitik yondashuv va innovatsion tafakkurni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur masalaning dolzarbligi yana shundaki, magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligi ularning kelgusidagi kasbiy muvaffaqiyati, ilmiy salohiyati va pedagogik mahoratini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyor bo‘lgan mutaxassislar ta’lim sifati va ilm-fan rivojiga munosib hissa qo‘shadi, innovatsion g‘oyalarni ilgari suradi hamda jamiyatning intellektual taraqqiyotini ta’minlaydi. Shu bois magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirishning nazariy asoslarini ishlab chiqish, pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish va amaliy samaradorligini oshirish bugungi kun pedagogika fanining dolzarb ilmiy muammolaridan biri hisoblanadi. Oliy ta’lim tizimini modernizatsiya qilish sharoitida yuqori malakali, mustaqil fikrlaydigan va ilmiy izlanishlar olib borish qobiliyatiga ega mutaxassislarni tayyorlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Magistratura bosqichi nafaqat kasbiy bilimlarni chuqurlashtirish, balki ilmiy-tadqiqot ko‘nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Zamonaviy mehnat bozori va ilm-fan taraqqiyoti magistrlardan tadqiqot muammolarini aniqlash, ilmiy farazlar ishlab chiqish, tadqiqot natijalarini tahlil qilish va ularni amaliyotga joriy etish kompetensiyalarini talab etmoqda. Shu sababli magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirish dolzarb ilmiy-pedagogik muammo hisoblanadi.[1]

Tadqiqot maqsadi – magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirishning samarali usullarini aniqlash va asoslash. Tadqiqot jarayonida magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirish muammosini har tomonlama o‘rganish maqsadida nazariy va empirik tadqiqot metodlari majmuasidan foydalanildi. Tadqiqot metodlarini tanlash o‘rganilayotgan muammoning mazmuni, maqsadi va vazifalaridan kelib chiqib amalga oshirildi. Birinchi navbatda, ilmiy-pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish usuli qo‘llanildi. Mazkur metod orqali magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirish muammosining nazariy asoslari o‘rganildi, mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari tahlil qilindi hamda tadqiqotning konseptual apparati aniqlashtirildi. Qiyosiy tahlil metodi yordamida turli ilmiy maktablar, pedagogik yondashuvlar va tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan fikrlar o‘zaro taqqoslandi. Natijada magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirishning samarali usullari va pedagogik shart-sharoitlari aniqlandi.

Kuzatish metodi magistrantlarning o‘quv va ilmiy faoliyatdagi ishtirokini o‘rganish, ularning tadqiqot olib borish jarayonidagi faolligi, mustaqilligi va ijodiy yondashuvini baholash maqsadida qo‘llanildi. Kuzatishlar magistratura mashg‘ulotlari, ilmiy seminarlar, amaliyot jarayonlari hamda ilmiy konferensiyalardagi faoliyat davomida olib borildi.

Anketa so‘rovi metodi magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga bo‘lgan munosabati, motivatsiyasi, tadqiqotchilik kompetensiyalari va ilmiy faoliyatga tayyorgarlik darajasini aniqlash uchun qo‘llanildi. So‘rovnoma natijalari statistik jihatdan qayta ish-

lanib, tadqiqot maqsadlariga muvofiq tahlil qilindi.

Suhbat metodi magistrantlar va professor-o‘qituvchilarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil etish bo‘yicha fikr-mulohazalarini o‘rganish, mavjud muammolar va ularning yechimlarini aniqlash imkonini berdi. Suhbatlar yakka tartibda va guruh shaklida tashkil etildi.

Pedagogik tajriba metodi magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirish modelining samaradorligini tekshirish maqsadida qo‘llanildi. Tajriba davomida maxsus tashkil etilgan o‘quv mashg‘ulotlari, ilmiy seminarlar, loyiha ishlari va mustaqil tadqiqot topshiriqlari orqali magistrantlarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik ta’sirlar amalga oshirildi.

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli, shaxsga yo‘naltirilgan va faoliyatli yondashuvlar tashkil etdi. Tizimli yondashuv magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini o‘zaro bog‘liq komponentlardan iborat yaxlit tizim sifatida o‘rganishga imkon berdi. Shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv har bir magistrantning individual imkoniyatlari, ehtiyojlari va qiziqishlarini hisobga olishga xizmat qildi. Faoliyatli yondashuv esa magistrantlarning bevosita ilmiy-tadqiqot faoliyatiga jalb etilishi orqali zarur bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni shakllantirishga asos bo‘ldi. Olingan ma’lumotlarni qayta ishlash va umumlashtirishda tahlil, sintez, tizimlashtirish hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Bu esa tadqiqot natijalarining ishonchliligi va ilmiy asoslanganligini ta’minlashga xizmat qildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi usullardan foydalanildi:

– ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish;

– qiyosiy tahlil;

– kuzatish;

– anketa so‘rovi;

– suhbat;

– pedagogik tajriba natijalarini umumlashtirish.[2]

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli, shaxsga yo‘naltirilgan va faoliyatli yondashuvlar tashkil etdi. Tadqiqot natijalari magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligi quyidagi komponentlardan tashkil topishini ko‘rsatdi:

Motivatsion-qadriyatli komponent – tadqiqot olib borishga qiziqish va kasbiy ehtiyoj.

Kognitiv komponent – ilmiy tadqiqot metodologiyasi bo‘yicha bilimlar.

Amaliy komponent – tadqiqot usullaridan foydalanish ko‘nikmalari.

Shaxsiy komponent – mustaqillik, mas’uliyat, refleksiya va ijodkorlik.

Shuningdek, magistrantlarning tayyorligini shakllantirish modeli ishlab chiqildi. Model motivatsion-maqsadli, mazmuniy-texnologik va natijaviy-baholash bloklaridan iborat bo‘lib, ularning o‘zaro bog‘liqligi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirish murakkab va ko‘p omilli pedagogik jarayon ekanligini ko‘rsatdi. Mazkur jarayon nafaqat magistrantlarga ilmiy bilimlarni o‘rgatish, balki ularda tadqiqotchilik tafakkuri, mustaqil izlanish olib borish ko‘nikmalari, ijodiy yondashuv va ilmiy muammolarni hal etish qobiliyatlarini rivojlantirishni ham nazarda tutadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligi ko‘p jihatdan ularning motivatsion holati bilan bog‘liq. Ilmiy faoliyatga qiziqishi yuqori bo‘lgan magistrantlar tadqiqot jarayonlarida faolroq ishtirok etadi, ilmiy manbalar bilan mustaqil ishlaydi hamda yangi bilimlarni egallashga intiladi. Shu sababli magistratura ta’limida ichki motivatsiyani shakllantirishga qaratilgan pedagogik texnologiyalarni

keng qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini rivojlantirishda ilmiy seminarlar, davra suhbatlari, ilmiy konferensiyalar, loyiha ishlari va mustaqil tadqiqot topshiriqlari alohida o‘rin tutadi. Ushbu faoliyat turlari magistrantlarning nazariy bilimlarini amaliyot bilan integratsiyalash, ilmiy fikrlashini rivojlantirish hamda ilmiy natijalarni taqdim etish ko‘nikmalarini shakllantirish imkonini beradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari ilmiy rahbar va magistrant o‘rtasidagi hamkorlikning samaradorligi tadqiqotchilik kompetensiyalarining rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi. Ilmiy rahbar tomonidan ko‘rsatiladigan metodik yordam, ilmiy maslahatlar va muntazam monitoring magistrantlarning tadqiqot faoliyatidagi qiyinchiliklarni bartaraf etish hamda ilmiy natijalarga erishishida muhim omil hisoblanadi.[3]

Olingan natijalar mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari bilan hamohang ekanligini ko‘rsatdi. Ko‘plab tadqiqotchilar magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligi motivatsion, kognitiv, amaliy va shaxsiy komponentlarning o‘zaro uyg‘un rivojlanishi asosida shakllanishini ta’kidlaydilar. Bizning tadqiqotimiz natijalari ham ushbu ilmiy xulosalarni tasdiqladi hamda mazkur komponentlarning har biri magistrantning tadqiqotchi sifatida shakllanishida muhim rol o‘ynashini ko‘rsatdi.

Bundan tashqari, zamonaviy raqamli texnologiyalar va axborot-kommunikatsiya vositalaridan samarali foydalanish magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatini takomillashtirishning muhim shartlaridan biri ekanligi aniqlandi. Elektron kutubxonalar, ilmiy ma’lumotlar bazalari, bibliografik menejerlar va sun’iy intellektga asoslangan axborot tizimlari magistrantlarning ilmiy axborot bilan ishlash samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.[4]

Muhokama natijalari asosida shuni ta’kidlash mumkinki, magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirish uchun oliy ta’lim muassasalarida maxsus pedagogik shart-sharoitlarni yaratish zarur. Bular qatoriga ilmiy-tadqiqotga yo‘naltirilgan ta’lim muhiti, zamonaviy axborot resurslari bilan ta’minlash, magistrantlarni ilmiy loyihalar va grantlarda ishtirok etishga jalb qilish, ilmiy seminarlar va konferensiyalar faoliyatini kengaytirish hamda ilmiy rahbarlik tizimini takomillashtirish kiradi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirishning samaradorligi pedagogik, psixologik va tashkiliy omillarning o‘zaro uyg‘unligi bilan belgilanishini ko‘rsatdi. Ushbu omillarning kompleks ravishda ta’minlanishi bo‘lajak mutaxassislarning ilmiy salohiyatini rivojlantirish va ularning kasbiy kompetentligini oshirishga xizmat qiladi. Olingan natijalar magistratura ta’limi jarayonida tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus pedagogik shart-sharoitlarni yaratish zarurligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, mustaqil tadqiqot ishlari, ilmiy seminarlar, konferensiyalar va loyihaviy faoliyat magistrantlarning ilmiy salohiyatini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.[5]

Tadqiqot natijalari sohada olib borilgan boshqa ilmiy ishlar xulosalari bilan uyg‘unlikda bo‘lib, magistratura ta’limi sifatini oshirishga xizmat qiladi.Olib borilgan tadqiqot natijalari magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirish oliy ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri ekanligini tasdiqladi. Zamonaviy ta’lim va ilm-fan rivojlanishining talablaridan kelib chiqib, magistrantlarda tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirish, ilmiy tafakkurni shakllantirish hamda mustaqil ilmiy izlanish olib borish ko‘nikmalarini hosil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligi motivatsion-qadriyatli, kognitiv, amaliy va

shaxsiy komponentlarning o‘zaro uzviy bog‘liqligi asosida shakllanishi aniqlandi. Ushbu komponentlarning uyg‘un rivojlanishi magistrantlarning ilmiy muammolarni aniqlash, ilmiy tadqiqotlarni rejalashtirish, tadqiqot metodlarini to‘g‘ri tanlash, natijalarni tahlil qilish va ilmiy xulosalar chiqarish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirishda tizimli, shaxsga yo‘naltirilgan va faoliyatli yondashuvlardan foydalanish samarali ekanligini ko‘rsatdi. Mazkur yondashuvlar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni magistrantlarning ilmiy faolligini oshirish, ularning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish hamda tadqiqotchilik madaniyatini shakllantirish imkonini beradi. Shuningdek, ilmiy seminarlar, amaliy tadqiqotlar, loyiha faoliyati, ilmiy konferensiyalar va magistrlik dissertatsiyasi ustida ishlash jarayonlari magistrantlarning ilmiy salohiyatini rivojlantirishning muhim vositalari ekanligi aniqlandi. Ilmiy rahbar bilan samarali hamkorlik, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish va ilmiy axborot resurslaridan unumli foydalanish ham tayyorgarlik darajasini oshirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.[6]

Tadqiqot yakunida magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirish modeli ishlab chiqildi va uning tarkibiy qismlari asoslandi. Mazkur model motivatsion-maqsadli, mazmuniy-texnologik hamda natijaviy-baholash komponentlarini o‘z ichiga olib, magistrantlarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini bosqichma-bosqich rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirish bo‘lajak ilmiy va ilmiy-pedagogik kadrlarning kasbiy kompetentligini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Tadqiqot natijalari magistratura ta’limi mazmunini takomillashtirish, ilmiy-tadqiqot faoliyatini samarali tashkil etish hamda raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiluvchi ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Kelgusida mazkur yo‘nalishda tajriba-sinov ishlari ko‘lamini kengaytirish va magistrantlarning tadqiqotchilik kompetensiyalarini baholashning zamonaviy mezonlarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Magistrantlarning ilmiy-tadqiqot faoliyatiga tayyorligini shakllantirish oliy ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Махмудов А.Х., Абелкосимова М.Х. “Системный подход к реализации цифрового обучения”, “Fan va jamiyatning o‘zaro ta’siri modernizatsiya va innovatsion rivojlanish sari yo‘l” xalqaro onlayn ilmiy-nazariy konferensiyasi. 2020. -56-б

2. Махмудов А. Х., Абелкосимова М. “К вопросу формирования готовности магистрантов к научно-исследовательской деятельности” //Современное образование.2020.-17-б

3. Abelkosimova M. “To the Question of Forming the Readiness of Masster Students for Scientific Research Activity”. ModernJournalofSocialSciencesandHumanities,2022, -55–б.

4. Абелкосимова М. “Дидактические условия развития научно-исследовательских компетенций магистров в инновационной образовательной системе”. Eurasian journal of academic research, 2022.-528–б.

5. Abelkosimova M.X. “Texnik mutaxassislik magistratura yo‘nalishi ilmiy tadqiqot ishlarini shakllantirishda xalqaro tajribalardan foydalanishning ahamiyati”. “Professional ta'lim tizimida islohotlar: malaka oshirish ta'lim turida innovatsion g‘oyalar” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Toshkent. 2020.-43-b.

Pokiza ORTIQOVA,
“Zarmed universiteti” nodavlat oliy ta’lim muassasasi, o‘qituvchi,
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi Milliy instituti, mustaqil izlanuvchi

TALABA QIZLARDA IJTIMOIY FAOLLIKNI RIVOJLANTIRISHNING BOSQICHLI IJTIMOIY-PEDAGOGIK TEXNOLOGIYASI

Annotatsiya

Maqolada talaba qizlarda ijtimoiy faollikni rivojlantirishning to‘rt bosqichli ijtimoiy-pedagogik texnologiyasi taqdim etiladi. Har bir bosqichning maqsadi, mazmuni, ish shakllari, metodlari, kutilayotgan natijasi va yakunlanish mezonlari asoslanadi. Bosqichlar ketma-ketligining mantiqi hamda gender omilining har bir bosqichdagi o‘rni ochib beriladi. Alohida ravishda texnologiyaning mazmuniy o‘zagini tashkil etuvchi ijtimoiy loyihalashtirish metodlari ko‘rib chiqiladi.

Tayanch so‘zlar. Ijtimoiy-pedagogik texnologiya, motivatsion-adaptiv bosqich, anglash-yo‘naltiruvchi bosqich, amaliy-faoliyatli bosqich, refleksiv-baholovchi bosqich, ijtimoiy loyihalashtirish, ishbilarmonlik o‘yini.

В статье представлена четырёхэтапная социально-педагогическая технология развития социальной активности студенток. Обосновываются цель, содержание, формы работы, методы, ожидаемый результат и критерии завершённости каждого этапа. Раскрывается логика последовательности этапов и место гендерного фактора в каждом из них.

Ключевые слова. Социально-педагогическая технология, мотивационно-адаптивный этап, практико-деятельностный этап, рефлексивно-оценочный этап, социальное проектирование.

The article presents a four-stage socio-pedagogical technology for developing social engagement among female students. It substantiates the goal, content, forms of activity, methods, expected outcomes, and completion criteria for each stage. The logic behind the sequence of stages and the role of the gender factor in each of them are also outlined.

Key words. Socio-pedagogical technology, motivational-adaptive stage, practical-activity stage, reflective-evaluative stage, social project design.

Talaba qizlarda ijtimoiy faollikni rivojlantirishni alohida tarbiyaviy tadbirlar yig‘indisiga keltirib bo‘lmaydi. Amaliyot ko‘rsatadiki, tadbirlarga asoslangan yondashuv qisqa muddatli samara beradi: faollik tadbirga tayyorgarlik davrida ortadi va u yakunlanishi bilan pasayadi, shaxsning barqaror sifatiga aylanmaydi.

Texnologik yondashuv metodikadan diagnostik tarzda belgilangan maqsad, bosqichlilik, takrorlanuvchanlik va teskari aloqa mexanizmining mavjudligi bilan farq qiladi. [9] Aynan shu belgilar texnologiyani boshqa ta’lim muassasalari amaliyotiga natijaviylikni yo‘qotmasdan ko‘chirish imkonini beradi.

Birinchi bosqich: motivatsion-adaptiv. Bosqichning maqsadi - talaba qizlarda ijtimoiy faollikka motivatsiya uyg‘otish, unga qadriyatli munosabatni shakllantirish va muassasaning ijtimoiy muhitiga moslashishni ta’minlash. Bosqich birinchi o‘quv yilini qamrab oladi hamda kasbiy-mehnat moslashuvi va ijtimoiylashuv - ustanovkalar, me’yorlar va qadriyatlar tizimini o‘zlashtirish bilan tavsiflanadi [10].

Bosqichning yetakchi mexanizmi - taqlid. Talaba qizlar kontingenti uchun ta’lim muhitining ijobiy ayol rolli namunalar - ijtimoiy-ahamiyatli faoliyatda e’tirof qozongan o‘qituvchilar, tyutorlar, katta kurs talabalari bilan to‘yintirilgani prinsipial ahamiyatga ega. «Men ham qila olaman» ustanovkasi, avvalo, ahamiyatli va ayni paytda o‘ziga

o‘xshash insonning muvaffaqiyatli xulqini kuzatish orqali shakllanadi.

Asosiy ish shakllari: talabalar kengashi va tashabbuskor guruhlar saylovi; klublar, ijodiy uyushmalar va sport seksiyalari faoliyati; talabalar safiga qabul qilish bayrami; mavzuli kurator soatlari; profilaktik dasturlar; muassasa an’analari bilan tanishtirish.

Talaba qizlarning ijtimoiy bahoga sezgirligi yuqoriligini hisobga olib, bosqichning ustuvor vazifasi xavotirlilik darajasini pasaytiruvchi muvaffaqiyat vaziyatlari va ishonch muhitini yaratishdan iborat bo‘ladi. Bu bosqichdagi xato - ilk mustaqil urinishlarni ommaviy tanqid qilish - tashabbusni uzoq vaqtga so‘ndirishi mumkin.

Bosqich natijalari: talaba qizlarning muassasadagi ijtimoiy munosabatlar axborot maydoniga kirishi; ijtimoiy hodisalarni muhokama qila olish qobiliyati; kasbiy faoliyatga qiziqishning paydo bo‘lishi.

Ikkinchi bosqich: anglash-yo‘naltiruvchi.

Bosqichning maqsadi – ijtimoiy bilim va fuqarolik pozitsiyasini chuqurlashtirish, ijtimoiy-ahamiyatli faoliyatga jalb etish, kasbiy muhitda o‘zaro ta’sir usullarini o‘zlashtirish va ijtimoiy voqelikni ijodiy o‘zlashtirish.

Yetakchi mexanizm – o‘yin. Rol va ishbilarmonlik o‘yinlari talaba qizga ijtimoiy hamda kasbiy rollarni xavfsiz sharoitda sinab ko‘rish imkonini beradi. Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, o‘z-o‘zini ishontirish bilan uyg‘unlashgan rol ijrosi ustanovkalarni ishontiruvchi xabarlarni passiv qabul qilishga nisbatan ancha samaraliroq o‘zgartiradi. [17] Liderlik rollarini o‘ynash – “Talabalar kengashi raisi”, “Ijtimoiy loyiha rahbari”, “Muzokara olib boruvchi” – alohida ahamiyatga ega.

Bosqichda ijtimoiy loyihalashtirish ustuvor o‘rin egallaydi. Bu ijtimoiy obyekt, sifat, jarayon va munosabatlar prototipini yaratish jarayoni bo‘lib, prognozning asoslanganligini baholash hamda shaxsning o‘z ijtimoiy rivojlanishi bo‘yicha qaror qabul qilishini nazarda tutadi.

Shu bosqichda gender ma’rifati tashkil etiladi: aniq gender vaziyatlarini tahlil qilish (guruhda liderlikni taqsimlash, loyihada rollar bo‘linishi, oilaviy va kasbiy majburiyatlarni uyg‘unlashtirish) hamda “Ijtimoiy faollik va ayollik: ziddiyatmi yoki uyg‘unlik?”, “Liderlik jinsga bog‘liqmi?”, “Yutuq qobiliyat tufaylimi yoki tirishqoqlik tufaylimi?” mavzularidagi guruhli munozaralar.

Bosqich natijalari: talaba qizlar ijtimoiy faoliyatining faollashuvi; ijodiy salohiyatning o‘sishi; o‘z fuqarolik pozitsiyasini anglash.

Uchinchi bosqich: amaliy-faoliyatli.

Bosqichning maqsadi – ijtimoiy faollikni real faoliyatda, ya’ni klub, loyiha, volontyorlik va liderlik amaliyotlarida namoyon etish. Aynan shu bosqich faollikning ijrochilik darajasidan tashabbuskor darajaga o‘tishini ta’minlaydi; mazkur kontingent uchun bu markaziy pedagogik vazifa hisoblanadi.

Yetakchi mexanizm – mustaqil faoliyat. Talaba qizlar ma’muriyat rahbarligida o‘z ijtimoiy loyihalarini yaratadi va amalga oshiradi; faoliyat ijtimoiy-ahamiyatli yo‘nalishlarga - sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish, ekologik va xayriya aksiyalari, muhtoj oilalar hamda yetim bolalarga yordam, shahar va respublika yoshlar tashkilotlari ishida ishtirokka yo‘naltiriladi.

Bosqichning kalit sharti – pedagogik nazoratning izchil qisqartirilishi. Tanlov vaziyatlari murakkablashib boradi: birinchi bosqichda talabaga tayyor variantlardan birini tanlash taklif etilgan bo‘lsa, ikkinchisida o‘z variantini taklif etish, bu yerda esa mustaqil qaror qabul qilish va natija uchun mas’uliyatni zimmaga olish talab etiladi.

Muhimi shundaki, erishilgan yutuq jamoaviy munosabatlar tizimida tan olinishi lo-

zim. O‘z-o‘ziga bahosi ko‘p jihatdan tashqi bahoga bog‘liq bo‘lgan talaba qizlar uchun natijaning ommaviy e’tirof etilishi marosim emas, balki bevosita pedagogik vazifani bajaradi: u muvaffaqiyatli liderlik tajribasini mustahkamlaydi.

Bosqich natijalari: ijtimoiy-ahamiyatli faoliyatda barqaror ishtirok; tashkilotchilik ko‘nikmalarining shakllanganligi; o‘zini-o‘zi boshqaruv organlarida liderlik pozitsiyasini egallash.

Bosqich mazmuni Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida belgilangan yoshlar siyosati [4] yo‘nalishlari bilan bevosita bog‘lanadi: talaba qizlarning ijtimoiy loyihalari mahalla, ta’lim va sog‘liqni saqlash muassasalari bilan hamkorlikda amalga oshiriladi, bu esa faoliyatga real ijtimoiy manzil va o‘lchanadigan natija beradi.

To‘rtinchi bosqich: refleksiv-baholovchi.

Bosqichning maqsadi – erishilgan natijalarni tahlil qilish, o‘z-o‘ziga baho berish va keyingi rivojlanish trayektoriyasini belgilash. Talaba qizlarda o‘z xatti-harakatlari uchun mas’uliyatni anglash, vaziyatga mos harakat qilish va o‘z xulqini o‘z vaqtida korreksiyalash ko‘nikmasi shakllanadi.

Bosqich tadbirlari: refleksiv seminarlar; ijtimoiy faollik portfoliosini yuritish; o‘z-o‘zini baholash treninglari; shaxsiy rivojlanish rejasini tuzish.

Ushbu bosqich mazkur kontingentga nisbatan alohida ahamiyat kasb etadi, chunki talaba qizlar ko‘pincha o‘z yutuqlarini pasaytirib baholashga moyil bo‘ladi. Refleksiv amaliyotlar ularga o‘z ijtimoiy tajribasini xolis ko‘rish, yutuqlarni qayd etish va o‘z-o‘ziga baho tayanchini tashqi bahodan ichki mezonlarga ko‘chirish imkonini beradi.

Bosqich natijalari: ichki mezonlarga asoslangan adekvat o‘z-o‘ziga baho; keyingi ijtimoiy rivojlanishning shakllangan individual trayektoriyasi.

1-jadval. Ijtimoiy-pedagogik texnologiya bosqichlarining mazmuni

Bosqich	Yetakchi mexanizm	Asosiy shakllar	Yakunlanish mezoni
Motivatsion-adaptiv	Taqlid	Klublar, seksiyalar, kurator soatlari, talabalar safiga qabul	Ijtimoiy-ahamiyatli faoliyatga barqaror qiziqish
Anglash-yo‘naltiruvchi	O‘yin	Rol va ishbilarmonlik o‘yinlari, munozaralar, ijtimoiy loyihalashtirish	Fuqarolik pozitsiyasi va loyihaviy ko‘nikmalarning shakllanganligi
Amaliy-faoliyatli	Mustaqil faoliyat	Volontyorlik, mustaqil loyihalar, o‘zini-o‘zi boshqaruv	Ijrochilik darajasidan tashabbuskor darajaga o‘tish
Refleksiv-baholovchi	Refleksiya	Portfolio, refleksiv seminarlar, o‘z-o‘zini baholash treninglari	Ichki mezonlarga asoslangan adekvat o‘z-o‘ziga baho

G‘oyalar matritsasi – bir necha mustaqil o‘zgaruvchi asosida turli yechim variantlari tuziladigan metod. Ijtimoiy loyihani ishlab chiqish qo‘yilgan vazifalarning murakkabligi va birinchi navbatdaligiga, g‘oyani amalga oshirish uchun talab etiladigan muddatga, shuningdek moddiy, mehnat va moliyaviy resurslarga bog‘liq. Ushbu o‘zgaruvchilardan variantlarni hisoblab, loyihani amalga oshirishning eng samarali yo‘lini aniqlash mumkin.

Rollarni o‘ynash metodi sinaluvchining boshqa inson – o‘qituvchi, rahbar, ota-ona rolini faol qabul qilishidan iborat; maqsadi - ushbu insonni idrok etish va baholash-

da adekvatlikka erishish. Rol ijrosi o‘z-o‘zini ishontirish bilan uyg‘unlashgan vaziyatlar odamlarga chuqur ta’sir ko‘rsatadi va ustanovkalarning jiddiy o‘zgarishiga olib kelishi mumkin.

Analogiya metodi loyihalashtirish obyektida muayyan xususiyat, belgi yoki munosabatning mavjudligi haqidagi prognozni uning boshqa obyekt bilan o‘xshashligi asosida shakllantirishni nazarda tutadi.

“Aqliy hujum” – bitta muammoni birgalikda hal qilish va yuzaga kelgan vaziyatdan chiqish yo‘lini izlash metodi: turli loyihalar muhokama qilinadi, baholar beriladi, faktlar ekspertizadan o‘tkaziladi, fikrlar polemikasi amalga oshiriladi.

Mazmuni kasbiy xarakterdagi boshqaruv qarorini ishlab chiqish va qabul qilishni tashkil etishdan iborat bo‘lgan ishbilarmonlik o‘yinlari amaliy-faoliyatli bosqichda ayniqsa samarali. Ularni tayyorlash va o‘tkazish jarayonida zarur nazariy bilimlar aniqlanadi, ularning yetishmasligi qayd etiladi, axborotni mustaqil topish va qayta ishlash ko‘nikmasi shakllanadi.

Taklif etilayotgan texnologiya to‘rt izchil bosqichni – motivatsion-adaptiv, anglash-yo‘naltiruvchi, amaliy-faoliyatli va refleksiv-baholovchi bosqichlarni o‘z ichiga oladi; ularning har biri o‘z maqsadi, yetakchi mexanizmi, ish shakllari va yakunlanish mezoniga ega.

Bosqichlar ketma-ketligining mantiqi shaxsning obyekt pozitsiyasidan subyekt pozitsiyasiga harakatini aks ettiradi: taqliddan rollarni o‘yin orqali sinashga, undan mustaqil faoliyat va tajribani refleksiv anglashga.

Talaba qizlar kontingentiga nisbatan texnologiyaning markaziy vazifasi ijtimoiy faollikning ijrochilik darajasidan tashabbuskor darajaga o‘tishini ta’minlashdan iborat; amaliy-faoliyatli bosqich mazmuni aynan shu vazifaga bo‘ysundirilgan.

Har bir bosqichning yakunlanish mezonlari mavjudligi texnologiyani takrorlanuvchi qiladi va uni boshqa ta’lim muassasalari amaliyotiga ularning resurslari hamda an’analariga moslashtirgan holda ko‘chirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent: TDPU, 2003.

2. Handy F. et al. Public perception of “who is a volunteer”: an examination of the net-cost approach // Voluntas. - 2000.

3. Muslimov N.A. Kasb ta’limi pedagogikasi. - Toshkent: Noshir, 2020.

4. Pulatova Z.A. Ingliz tilini o‘qitish jarayonida bo‘lajak iqtisodchi talabalarning ijtimoiy faolligini oshirish mexanizmi: PhD diss. – Toshkent, 2023.

5. Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Moliya, 2003.

6. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. - Toshkent: Fan, 2006. - 262 b.

7. Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004. - 236 b.

8. Беспалько В.П. Основы теории педагогических систем. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1977. - 304 с.

9. Зимняя И.А. Принципы формирования общей модели воспитания в вузе. - М., 2002. - С.88.

10. Иванов И.П. Методика коммунарского воспитания. – М.: Просвещение, 1990.

Shahnoza RIZAEVA,
Namangan davlat texnika unversiteti, mustaqil izlanuvchi

TEXNOLOGIK VA EKSPLUATATSION KOMPETENTLIK TUSHUNCHALARINING PEDAGOGIK TAHLILI

Annotatsiya

Maqolada texnologik va ekspluatatsion kompetentlik tushunchalarining pedagogik mohiyati, mazmuni hamda bo‘lajak muhandislarning kasbiy tayyorgarligi tizimidagi o‘rni ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilingan. Texnologik va ekspluatatsion kompetentlikning umumiy hamda farqli jihatlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning o‘zaro integratsiyasi muhandislik faoliyatining yaxlit kasbiy mexanizmi sifatida asoslangan. Shuningdek, texnologik-ekspluatatsion kompetentlik integrativ kasbiy sifat sifatida mualliflik nuqtai nazaridan aniqlashtirilib, uni baholashning kognitiv, operatsion, diagnostik-analitik, qaroriy va refleksiv mezonlari tavsiya etilgan.

Tayanch so‘zlar. Texnologik kompetentlik, ekspluatatsion kompetentlik, texnologik-ekspluatatsion kompetentlik, kasbiy kompetentlik, bo‘lajak muhandis, muhandislik ta’limi, kompetensiyaviy yondashuv, irrigatsiya va melioratsiya, texnologik jarayon, ekspluatatsiya, muhandislik qarori, kasbiy tayyorgarlik.

В данной статье с научно-педагогической точки зрения анализируются педагогическая сущность, содержание и роль понятий технологической и эксплуатационной компетентности в системе профессиональной подготовки будущих инженеров. Кроме того, технологическая и эксплуатационая компетентность определяется с точки зрения автора как интегративное профессиональное качество, и предлагаются когнитивные, оперативные, диагностико-аналитические, определяющие принятие решений и рефлексивные критерии для ее оценки.

Ключые слова. Технологическая компетентность, эксплуатационная компетентность, технологическо-эксплуатационная компетентность, профессиональная компетентность, инженер будущего, инженерное образование, компетентностный подход, ирригация и мелиорация земель, технологический процесс, эксплуатация, инженерное решение, профессиональная подготовка

This article provides a scientific and pedagogical analysis of the essence and content of technological and operational competence and determines their role in the professional training of future engineers. The common and distinctive features of technological and operational competence are comparatively analyzed, and their integration is substantiated as a holistic professional mechanism of engineering activity. Furthermore, technological-operational competence is clarified from the authors’ perspective as an integrative professional quality, and cognitive, operational, diagnostic-analytical, decision-making, and reflective criteria are proposed for its assessment.

Key words. Technological competence, operational competence, technological-operational competence, professional competence, future engineer, engineering education, competency-based approach, technological process, operational activity, professional training, irrigation and land reclamation, engineering activity, technical system, engineering decision-making, reflective assessment.

Zamonaviy texnika oliy ta’limida bo‘lajak muhandisning kasbiy tayyorgarligi faqat fanlarga oid nazariy bilimlar majmui bilan belgilanmaydi. Ishlab chiqarishning raqamlashtirilishi, avtomatlashtirilgan boshqaruv vositalarining kengayishi, resurslardan oqilona foydalanish hamda texnik tizimlar ishonchliligiga qo‘yilayotgan talablar muhandisdan texnologik jarayonni anglash, texnik vositani maqsadga muvofiq tanlash, undan xavfsiz foydalanish, ish parametrlarini nazorat qilish va natijani

baholashga qodir yaxlit kasbiy tayyorgarlikni talab etadi. Shu sababli texnologik va ekspluatatsion kompetentlik tushunchalarini pedagogik nuqtai nazardan chegaralash, ularning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash muhandislik ta'limi mazmunini ilmiy asoslashda muhimdir.

Kompetensiyaviy yondashuv doirasida kompetentlik bilimning o'zi emas, balki bilim, ko'nikma, tajriba, motivatsiya, mas'uliyat va refleksiyani real faoliyatda safarbar eta olish bilan tavsiflanadi. Shu ma'noda texnologik kompetentlik ham kasbiy bilimlarning oddiy yig'indisi emas; u muhandislik vazifasini texnologik mantiqda tahlil qilish va yechimni amaliy faoliyatga ko'chirish imkonini beruvchi integrativ sifatdir.

Ilmiy-pedagogik adabiyotlarda texnologik kompetentlik professional kompetentlikning muhim tarkibiy qismi sifatida talqin qilinadi. I.Buhun va L.Kravchenko texnologik kompetentlik mazmunida bilimlar bloki hamda insonning uskunalar, mashinalar va boshqa vositalar bilan o'zaro faoliyatini ta'minlovchi texnik-usullar blokini ajratadi [1]. O'zbekiston muhandislik ta'limiga oid tadqiqotlarda ham texnologik kompetentlikni shakllantirish umummuhandislik tayyorgarligining muhim yo'nalishi sifatida ko'riladi [2; 3].

Mazkur yondashuvlarni umumlashtirib, texnologik kompetentlikni bo'lajak muhandisning texnologik jarayon mohiyatini anglash, vazifa shartlarini tahlil qilish, tegishli texnologiya va vositalarni tanlash, jarayonni rejalashtirish, modellashtirish va amalga oshirish, uning parametrlarini nazorat qilish hamda olingan natijalar asosida texnologik qarorni takomillashtirishga tayyorligini ifodalovchi integrativ kasbiy sifat sifatida izohlash mumkin.

Pedagogik jihatdan uning tuzilmasida motivatsion-qadriyatli, kognitiv, operatsion-faoliyatli va refleksiv-baholash komponentlarini ajratish maqsadga muvofiq. Motivatsion-qadriyatli komponent texnologik faoliyatga qiziqish, kasbiy mas'uliyat va sifatli natijaga intilishni; kognitiv komponent texnologik jarayonlar, materiallar, usullar, qurilmalar va me'yorlar haqidagi bilimlarni; operatsion-faoliyatli komponent hisoblash, loyihalash, modellashtirish, texnologik operatsiyalarni bajarish va raqamli vositalardan foydalanish ko'nikmalarini; refleksiv-baholash komponent esa natijani mezonlar asosida tahlil qilish, xatolar sababini aniqlash va keyingi faoliyatni korreksiyalash qobiliyatini qamrab oladi.

Ekspluatatsion kompetentlikning pedagogik mazmuni: Ekspluatatsion kompetentlik texnik obyekt yaratilgan yoki tanlanganidan keyingi kasbiy faoliyat bilan bevosita bog'liq bo'lib, mashina, mexanizm, agregat, qurilma, inshoot yoki texnologik tizimdan belgilangan vazifa, texnik reglament, xavfsizlik va resurs tejamkorligi talablariga muvofiq foydalanish qobiliyatini anglatadi. U texnik obyektning ish rejimini tushunish, holatini kuzatish, ish ko'rsatkichlarini o'lchash va talqin qilish, nosozlik alomatlarini aniqlash, profilaktik xizmatni rejalashtirish hamda xavfli holatlarning oldini olish bilan ifodalanadi.

Pedagogik nuqtai nazardan ekspluatatsion kompetentlikni shakllantirish nazariya va amaliyotning uzviyligini talab qiladi. Talaba texnik tizimning tuzilishi va ishlash prinsipini bilishi bilan bir qatorda, real yoki modellashtirilgan ishlab chiqarish vaziyatida uning ishga yaroqliligini baholashi, parametrlarning me'yoriy chegaradan og'ishini aniqlashi va asoslangan ekspluatatsion qaror qabul qilishi lozim. Shu sababli laboratoriya mashg'ulotlari, ishlab chiqarish amaliyoti, trenajyorlar, raqamli modellar, muammoli vaziyatlar va diagnostik topshiriqlar ushbu kompetentlikni rivojlantirishning muhim didaktik vositalari hisoblanadi.

Muhandislarning texnologik va ekspluatatsion kompetentliklarini tahlil mezonlari

bo’yicha o’rganib chiqilib ularning qiyosiy tavsiflari quyidagi jadvalda keltirilgan (jadval)

жадвал

Texnologik va ekspluatatsion kompetentlikning qiyosiy tavsifi

Tahlil mezoni	Texnologik kompetentlik	Ekspluatatsion kompetentlik
Asosiy obyekt	Texnologik jarayon, usul va texnologik yechim	Texnik obyekt, uskuna, inshoot yoki tizimning ish holati
Yetakchi savol	Jarayonni qanday tashkil etish va samarali amalga oshirish kerak?	Tizimdan qanday ishonchli, xavfsiz va samarali foydalanish kerak?
Faoliyat mazmuni	Tanlash, loyihalash, hisoblash, modellashtirish, amalga oshirish, optimallashtirish	Ishga tushirish, boshqarish, kuzatish, diagnostika, xizmat ko‘rsatish, xavfsizlikni ta’minlash
Natija	Maqbul texnologik yechim va jarayon samaradorligi	Texnik tizimning barqaror, ishonchli va xavfsiz ishlashi
Pedagogik vositalar	PBL, loyiha topshiriqlari, modellashtirish, amaliy hisoblar, raqamli texnologiyalar	Laboratoriya-amaliy ishlar, trenajyor, diagnostik vaziyat, ishlab chiqarish amaliyoti, texnik reglamentlar

Qiyosiy tahlil texnologik va ekspluatatsion kompetentlik bir-birini takrorlamasligini, ayni paytda ular yagona muhandislik faoliyatining ketma-ket va o‘zaro ta’sirlashuvchi qismlari ekanini ko‘rsatadi. Texnologik qaror texnik vositaning ekspluatatsion imkoniyatlari va cheklovlarini hisobga olmasdan samarali bo‘la olmaydi; ekspluatatsion qaror esa mazkur texnik vosita ishtirok etayotgan texnologik jarayon mohiyatini anglamasdan to‘laqonli asoslanmaydi.

Oliy ta’lim muassalaridagi “Irrigatsiya va melioratsiya” yo‘nalishida texnologik kompetentlik suvni olish, uzatish va taqsimlash texnologiyalarini tahlil qilish, sug‘orish usulini tabiiy-xo‘jalik sharoitiga mos tanlash, meliorativ tadbirlarni rejalashtirish, gidravlik hisoblarni bajarish, raqamli modellar asosida jarayon parametrlarini aniqlash hamda resurs tejamkor yechimlarni asoslashda namoyon bo‘ladi. Ekspluatatsion kompetentlik esa nasos agregatlari, gidrotexnik inshootlar, sug‘orish va kollektor-drenaj tarmoqlarining ish rejimini kuzatish, texnik holatini baholash, nosozliklarni diagnostika qilish, texnik xizmat ko‘rsatish va xavfsiz foydalanishni ta’minlash orqali ifodalanadi.

Mazkur ikki kompetentlikning integratsiyasi quyidagi kasbiy-pedagogik mantiqda namoyon bo‘ladi: texnologik vazifani anglash → shart va ma’lumotlarni tahlil qilish → texnologik yechimni tanlash → texnik vosita va ish rejimini belgilash → ekspluatatsiya jarayonini tashkil etish → parametrlarni monitoring qilish → natijani mezonlar asosida baholash → texnologik va ekspluatatsion qarorni korreksiyalash. Bunday ketma-ketlik talabaning reproduktiv ijrodan mustaqil muhandislik qaroriga o‘tishini ta’minlaydigan didaktik mexanizm sifatida qaralishi mumkin.

Mualliflik yondashuvi - tadqiqot doirasida texnologik-ekspluatatsion kompetentlik tushunchasidan integrativ konstrukt sifatida foydalanish maqsadga muvofiq. Mualliflik

talqinida: texnologik-ekspluatatsion kompetentlik – bo‘lajak muhandisning kasbiy vazifani tahlil qilish, maqbul texnologik yechimni tanlash, tegishli texnik vosita va tizimlardan me’yoriy, xavfsiz hamda resurs-tejamkor foydalanish, ularning ish parametrlarini nazorat qilish, muammoli holatlarni aniqlash va faoliyat natijalarini baholash asosida dalillangan muhandislik qarorini qabul qilishga tayyorligini ifodalovchi integrativ kasbiy sifatdir.

Mazkur ta’rifning ilmiy qiymati texnologik faoliyatni faqat “texnologiyani bilish”, ekspluatatsion faoliyatni esa faqat “uskunadan foydalanish” darajasida talqin qilishdan voz kechib, ularni muammoni aniqlash, qaror qabul qilish, nazorat va refleksiya bilan bog‘langan yaxlit faoliyat siklida ko‘rishda namoyon bo‘ladi. Empirik tekshiruvda ushbu konstruktning shakllanganlik darajasini kognitiv (bilim va tushunish), operatsion (amaliy harakatlar), diagnostik-analitik (holat va parametrlarni tahlil qilish), qaroriy (muqobil yechimni tanlash va asoslash) hamda refleksiv (natijani baholash va korreksiya qilish) mezonlari bo‘yicha baholash mumkin.

Shunday qilib, texnologik kompetentlik texnologik jarayonni loyihalash, tanlash, amalga oshirish va takomillashtirishga yo‘naltirilgan bo‘lsa, ekspluatatsion kompetentlik texnik obyektning ishga yaroqliligi, ishonchliligi, xavfsizligi va samarali foydalanilishini ta’minlashga qaratiladi. Ularning integratsiyasi bo‘lajak muhandisning real kasbiy vaziyatlarda mustaqil va asoslangan qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Shu bois texnika OTMlarida mazkur kompetentliklarni shakllantirish nazariy ta’lim, laboratoriya va amaliy mashg‘ulotlar, loyiha faoliyati hamda ishlab chiqarish amaliyotining o‘zaro bog‘langan tizimi asosida tashkil etilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Buhun I., Kravchenko L. Technological competence of higher education students as a problem of pedagogical science and practice // Ukrainian Professional Education. – 2020. – № 7. – P. 115–122. DOI: 10.33989/2519-8254.2020.7.238050.

2. Xudoyqulov R.K. Didactic requirements and conditions of developing technological competence for the engineering profession in students // Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar. – 2023. – № 8. – B. 277–279.

3. Qiyomov A. Umummuhandislik fanlarini o‘qitish jarayonida muhandislik oliy ta’lim muassasalari talabalarining texnologik kompetentligini shakllantirish // Maktabgacha va maktab ta’limi. – 2026. – 4-jild, № 4. DOI: 10.5281/zenodo.19500553.

4. Tkachuk V.V. Professional ICT-competencies design for the future professionals in engineering pedagogy // Information Technologies and Learning Tools. – 2016. – Vol. 53, № 3. – P. 123–141. DOI: 10.33407/itlt.v53i3.1411.

5. Kravchenko L., Liulchenko V. Theoretical aspects of the technological competence formation in the teacher of labor training and technology // International Science Journal of Education & Linguistics. – 2023. DOI: 10.46299/j.isjel.20230202.03.

6. Begijonov M.Sh., Raimova M. Methods of improving the methodology of developing students’ competences in teaching engineering graphics // International Journal of Pedagogics. – 2025. – Vol. 5, Issue 5. – P. 147–150. DOI: 10.37547/ijp/Volume05Issue05-37.

Aziza QOSIMOVA,
Nizomiy Ganjaviy nomidagi O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti,
mustaqil izlanuvchi

MILLIY QADRIYATLAR ASOSIDA TALABALARNING IJTIMOIY FAOLLIGINI OSHIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Maqolada milliy qadriyatlar asosida talabalarning ijtimoiy faolligini oshirishning pedagogik asoslari yoritilgan. Talabalarda vatanparvarlik, insonparvarlik, milliy o‘zlikni anglash, fuqarolik mas’uliyati va jamoaviy hamkorlik kabi fazilatlarni shakllantirishda milliy qadriyatlarning ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, ta’lim-tarbiya jarayonida interfaol metodlardan foydalanish, pedagogik hamkorlikni rivojlantirish hamda oila, mahalla va oliy ta’lim muassasasi hamkorligini mustahkamlashning ahamiyati asoslangan.

Tayanch so‘zlar. Milliy qadriyatlar, ijtimoiy faollik, talaba, pedagogik asoslar, ma’naviy tarbiya, vatanparvarlik, fuqarolik mas’uliyati, ijtimoiy hamkorlik.

В данной статье рассматриваются педагогические основы повышения социальной активности студентов на основе национальных ценностей. Раскрывается значение национальных ценностей в формировании у студентов таких качеств, как патриотизм, гуманизм, осознание национальной идентичности, гражданская ответственность и коллективное сотрудничество. Также обосновывается важность использования интерактивных методов в образовательном процессе, развития педагогического взаимодействия и укрепления сотрудничества между семьёй, махаллей и высшими образовательными учреждениями.

Ключевые слова. национальные ценности, социальная активность, студент, педагогические основы, духовно-нравственное воспитание, патриотизм, гражданская ответственность, социальное сотрудничество.

This article examines the pedagogical foundations of enhancing students’ social engagement through national values. It highlights the importance of national values in developing patriotism, humanism, national identity, civic responsibility, and collaborative skills among students. The article also emphasizes the effective use of interactive teaching methods, the development of pedagogical cooperation, and the strengthening of partnerships among families, mahallas, and higher education institutions in fostering students’ social engagement.

Key words. National values, social engagement, student, pedagogical foundations, moral education, patriotism, civic responsibility, social cooperation.

Milliy qadriyatlar asosida talabalarning ijtimoiy faolligini oshirish bugungi ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biridir. Chunki yosh avlodni har tomonlama yetuk, mustaqil fikrlaydigan, ma’naviy barkamol va jamiyat hayotida faol ishtirok etadigan shaxs sifatida tarbiyalashda milliy qadriyatlarning o‘rni beqiyosdir. Milliy qadriyatlar xalqning ko‘p asrlik tarixi, urf-odatlari, an’analari, tili, madaniyati, ma’naviy merosi va axloqiy qarashlarini o‘zida mujassam etadi. Ushbu qadriyatlar talabalarda Vatanga muhabbat, milliy o‘zlikni anglash, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, insonparvarlik, mehr-oqibat, hamjihatlik va mas’uliyat kabi fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois milliy qadriyatlarni ta’lim-tarbiya jarayoniga samarali tatbiq etish talabalarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishning muhim pedagogik shartlaridan biri hisoblanadi.

Talabalarning ijtimoiy faolligi ularning jamiyat hayotida ongli ravishda ishtirok etishi, ijtimoiy muammolarga befarq bo‘lmasligi, jamoat ishlarida qatnashishi, tashabbus ko‘rsatishi va o‘z zimmasiga mas’uliyat olishi bilan belgilanadi. Ijtimoiy faol talaba nafaqat

o‘z bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirishga intiladi, balki atrofidagi insonlar, ta’lim muassasasi va jamiyat taraqqiyotiga ham hissa qo‘shishga harakat qiladi. Bunday faollikni shakllantirishda milliy qadriyatlar muhim ma’naviy asos bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, hashar an’anasi talabalarni jamoaviy mehnatga, o‘zaro yordamga va hamkorlikka o‘rgatsa, mahalla hayotidagi tadbirlar ularda fuqarolik mas’uliyati, hamjihatlik va ijtimoiy tashabbuskorlikni rivojlantiradi. Keksalarni e’zozlash, ehtiyojmand insonlarga yordam berish va xayriya tadbirlarida qatnashish esa talabalarda mehr-shafqat, insonparvarlik va ijtimoiy mas’uliyat tuyg‘ularini mustahkamlaydi.

Talabalarning ijtimoiy faolligini milliy qadriyatlar asosida oshirishning pedagogik asoslari, avvalo, ta’lim va tarbiyaning uzviyligi tamoyiliga tayanadi. Ta’lim jarayonida talabalarga nazariy bilim berish bilan bir qatorda, ularda ushbu bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llash ko‘nikmalarini ham shakllantirish zarur. Milliy qadriyatlar haqida ma’lumot berishning o‘zi yetarli emas, balki talabalarni ularni kundalik hayotda namoyon etishga yo‘naltirish lozim. Buning uchun dars mashg‘ulotlari, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar, davra suhbatlari, munozaralar, loyihalar va jamoaviy faoliyatlardan foydalanish mumkin. Masalan, talabalar o‘rtasida milliy merosni o‘rganishga qaratilgan loyihalarni tashkil etish, tarixiy obidalar va madaniy maskanlarga sayohatlar uyushtirish, mahallalarda ijtimoiy ko‘mak aksiyalarini o‘tkazish ularning milliy qadriyatlarga bo‘lgan qiziqishini oshiradi hamda jamiyat oldidagi mas’uliyatini kuchaytiradi.

Mazkur jarayonda pedagogning o‘rni ham alohida ahamiyatga ega. O‘qituvchi talabalarga milliy qadriyatlarni tushuntiruvchi shaxs bo‘lish bilan birga, o‘zining xulq-atvori, muomala madaniyati, adolatli munosabati va kasbiy mas’uliyati orqali ularga namuna ko‘rsatishi kerak. Pedagog talabalar bilan ishlashda ularning individual xususiyatlari, qiziqishlari, dunyoqarashi va ehtiyojlarini hisobga olishi muhimdir. Talabalarning fikrlarini hurmat qilish, mustaqil qaror qabul qilishiga imkon yaratish, tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash va jamoaviy ishlarda faol ishtirok etishiga sharoit yaratish ularning ijtimoiy faolligini oshiradi. Shuningdek, ta’lim jarayonida demokratik munosabatlarni qaror toptirish, o‘zaro hurmat va ishonch muhitini yaratish talabalarning o‘z fikrini erkin ifodalashiga yordam beradi.

Talabalarning ijtimoiy faolligini oshirishda oliy ta’lim muassasasi, oila va mahalla hamkorligi ham muhim pedagogik omil sanaladi. Oila yoshlarning dastlabki ma’naviy tarbiya maskani bo‘lsa, mahalla ularda jamoaviylik, o‘zaro yordam va ijtimoiy mas’uliyat tuyg‘ularini mustahkamlaydi. Oliy ta’lim muassasasi esa ushbu fazilatlarni ilmiy bilimlar, kasbiy kompetensiyalar va amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtiradi. Ushbu uch muhit o‘rtasidagi hamkorlik talabalarning milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalanishiga va ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishiga imkon yaratadi. Masalan, talabalarni mahallalardagi ma’naviy-ma’rifiy tadbirlarga, ekologik aksiyalarga, xayriya loyihalariga va yoshlar tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash tadbirlariga jalb etish orqali ularda amaliy ijtimoiy tajriba shakllantiriladi.

Shu bilan birga, milliy qadriyatlarni zamonaviy umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirishga ham alohida e’tibor qaratish lozim. Chunki bugungi talaba milliy madaniyatini chuqur bilishi bilan birga, boshqa xalqlarning madaniyati va an’analariga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi, bag‘rikenglik, tenglik, adolat va inson huquqlarini qadrlashi kerak. Milliy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirishda ularni bir tomonlama yoki majburiy tarzda talqin qilish emas, balki mazmunini anglash, hayotiy misollar orqali tushuntirish va mustaqil fikrlashga yo‘naltirish muhimdir. Bunday yondashuv talabalarda milliy o‘zlikni anglash bilan birga, keng dunyoqarash va faol fuqarolik pozit-

siyasini shakllantiradi.

Talabalarning ijtimoiy faolligini oshirish jarayonining samaradorligi muayyan pedagogik mezonlar asosida baholanishi mumkin. Bunda talabalarning jamoat ishlaridagi ishtiroki, ijtimoiy tashabbuslar ko‘rsatishi, jamoada ishlash ko‘nikmalari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga munosabati, ijtimoiy muammolarni tahlil qilish qobiliyati hamda o‘z faoliyati uchun mas’uliyatni his etishi e’tiborga olinadi. Baholash faqat tadbirlarda qatnashish soni bilan cheklanmasligi, balki talabaning dunyoqarashi, xulq-atvori va mustaqil tashabbuslaridagi ijobiy o‘zgarishlarni ham qamrab olishi kerak. Shu asosda pedagoglar qo‘llanilayotgan metodlarning samaradorligini aniqlab, ta’lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Milliy qadriyatlar asosida talabalarning ijtimoiy faolligini oshirishning pedagogik asoslari ta’lim va tarbiya jarayonining o‘zaro uzviyligiga tayanadi. Ta’lim muassasasida talabalarga milliy qadriyatlar haqida nazariy bilim berish bilan bir qatorda, ularni amaliy faoliyat orqali o‘zlashtirish imkoniyatini yaratish zarur. Masalan, milliy bayramlar, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar, tarixiy obidalarga sayohatlar, kitobxonlik uchrashuvlari va milliy madaniyatga bag‘ishlangan loyihalar talabalarning tarixiy xotirasi hamda milliy o‘zligini anglashiga yordam beradi. Bunday tadbirlarda talabalar faol ishtirok etishi, tashabbus ko‘rsatishi va mustaqil qarorlar qabul qilishi orqali ularda tashkilotchilik qobiliyati hamda ijtimoiy mas’uliyat rivojlanadi.

Mazkur jarayonda pedagogning kasbiy mahorati va shaxsiy namunasi alohida o‘rin tutadi. O‘qituvchi talabalarga milliy qadriyatlarning mazmunini tushuntirish bilan birga, kundalik faoliyatida adolat, halollik, hurmat, mas’uliyat va insonparvarlik tamoyillariga amal qilishi lozim. Pedagogning talabalarga nisbatan samimiy munosabati, ularning fikrlarini tinglashi, tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlashi va mustaqil ishlashiga imkon yaratishi ijtimoiy faollikni rivojlantiruvchi muhim omillardandir. Shuningdek, talabalar o‘rtasida o‘zaro hurmat va ishonchga asoslangan muhitni shakllantirish ularning jamoaviy faoliyatga qiziqishini oshiradi.

Talabalarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishda interfaol pedagogik metodlardan foydalanish ham katta imkoniyatlarga ega. Munozara, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, guruhli topshiriqlar, loyiha usuli, rolli o‘yinlar va volontyorlik faoliyati talabalarni faol fikrlashga hamda amaliy harakat qilishga undaydi. Masalan, mahallalarda ekologik tadbirlar tashkil etish, ehtiyojmand oilalarga ko‘maklashish, keksalar holidan xabar olish, tarixiy va madaniy merosni asrashga qaratilgan loyihalarda qatnashish talabalarda milliy qadriyatlarga asoslangan ijtimoiy mas’uliyatni shakllantiradi. Shu bilan birga, bunday faoliyat ularning muloqot madaniyati, jamoada ishlash, muammolarni hal qilish va tashabbus ko‘rsatish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Milliy qadriyatlar asosida ijtimoiy faollikni oshirishda oila, mahalla va oliy ta’lim muassasasi o‘rtasidagi hamkorlik ham muhim ahamiyatga ega. Oila yoshlarning dastlabki tarbiya muhiti bo‘lib, ularda axloqiy fazilatlar va milliy an’analarga hurmatni shakllantiradi. Mahalla esa jamoaviylik, o‘zaro yordam va ijtimoiy mas’uliyat tuyg‘ularini rivojlantirish uchun tabiiy ijtimoiy muhit vazifasini bajaradi. Oliy ta’lim muassasasi ushbu tarbiyaviy ta’sirlarni ilmiy bilimlar va zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan boyitadi. Ushbu subyektlarning hamkorligi talabalarning ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi va o‘z salohiyatini namoyon qilishiga yordam beradi.

Shuni ham ta’kidlash kerakki, milliy qadriyatlarni targ‘ib qilish jarayoni zamonaviy bilimlar va umuminsoniy tamoyillar bilan uyg‘un holda olib borilishi zarur. Talabalar o‘z milliy madaniyatini chuqur bilishi bilan birga, boshqa xalqlarning urf-odatlari va ma-

daniyatiga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi, bag‘rikenglik, tenglik, adolat va inson huquqlarini qadrlashi lozim. Bunday yondashuv yoshlarning dunyoqarashini kengaytiradi, turli ijtimoiy guruhlar bilan samarali muloqot qilishiga yordam beradi va ularning faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantiradi.

Talabalarning ijtimoiy faolligini oshirish jarayonida erishilgan natijalarni muntazam tahlil qilish ham muhimdir. Bunda talabalarning jamoat ishlaridagi ishtiroki, mustaqil tashabbuslari, jamoada ishlash qobiliyati, ijtimoiy muammolarga munosabati va o‘z faoliyati uchun mas’uliyatni his etishi hisobga olinadi. Shuningdek, ularning milliy qadriyatlarga munosabati va ushbu qadriyatlarni kundalik hayotda qo‘llash darajasi o‘rganilishi mumkin. Natijalarni tahlil qilish pedagoglarga tarbiyaviy faoliyatning samarali jihatlarini aniqlash va mavjud kamchiliklarni bartaraf etish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, milliy qadriyatlar asosida talabalarning ijtimoiy faolligini oshirish uzluksiz va maqsadga yo‘naltirilgan pedagogik jarayondir. Ushbu jarayonda ta’lim va tarbiyaning birligi, pedagogning shaxsiy namunasi, interfaol metodlardan foydalanish, talabalar tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash hamda oila, mahalla va oliy ta’lim muassasasi hamkorligi muhim o‘rin egallaydi. Milliy qadriyatlarni talabalarning amaliy faoliyati bilan bog‘lash orqali ularda vatanparvarlik, insonparvarlik, hamjihatlik, mustaqil fikrlash va fuqarolik mas’uliyatini rivojlantirish mumkin. Natijada milliy merosni qadrlaydigan, zamonaviy bilimlarga ega, jamiyat muammolariga befarq bo‘lmagan va mamlakat taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shishga intiladigan faol yoshlar kamol topadi.

Talabalarning ijtimoiy faolligi ularning jamoat ishlarida ishtirok etishi, turli ijtimoiy loyihalarni amalga oshirishga intilishi, muammolarni mustaqil tahlil qilishi, o‘z fikrini erkin ifodalashi va jamiyat taraqqiyotiga hissa qo‘shishga tayyorligi orqali namoyon bo‘ladi. Ijtimoiy faol talaba o‘zining shaxsiy manfaatlarini jamiyat manfaatlari bilan uyg‘unlashtira oladi, jamoa bilan hamkorlikda ishlaydi va zimmasiga yuklatilgan vazifalarni mas’uliyat bilan bajaradi. Bunday fazilatlarni shakllantirishda milliy qadriyatlarning tarbiyaviy imkoniyatlaridan samarali foydalanish muhimdir. Chunki xalqimizga xos bo‘lgan mehr-oqibat, o‘zaro yordam, hamjihatlik, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, mehmondo‘stlik va bag‘rikenglik kabi fazilatlar yoshlarning ijtimoiy munosabatlarini rivojlantiradi.

Milliy qadriyatlar asosida talabalarning ijtimoiy faolligini oshirishning pedagogik asoslari ta’lim va tarbiya jarayonining o‘zaro uzviyligiga tayanadi. Ta’lim muassasasida talabalarga milliy qadriyatlar haqida nazariy bilim berish bilan bir qatorda, ularni amaliy faoliyat orqali o‘zlashtirish imkoniyatini yaratish zarur. Masalan, milliy bayramlar, ma’naviy-ma’rifiy tadbirlar, tarixiy obidalarga sayohatlar, kitobxonlik uchrashuvlari va milliy madaniyatga bag‘ishlangan loyihalar talabalarning tarixiy xotirasi hamda milliy o‘zligini anglashiga yordam beradi. Bunday tadbirlarda talabalar faol ishtirok etishi, tashabbus ko‘rsatishi va mustaqil qarorlar qabul qilishi orqali ularda tashkilotchilik qobiliyati hamda ijtimoiy mas’uliyat rivojlanadi.

Mazkur jarayonda pedagogning kasbiy mahorati va shaxsiy namunasi alohida o‘rin tutadi. O‘qituvchi talabalarga milliy qadriyatlarning mazmunini tushuntirish bilan birga, kundalik faoliyatida adolat, halollik, hurmat, mas’uliyat va insonparvarlik tamoyillariga amal qilishi lozim. Pedagogning talabalarga nisbatan samimiy munosabati, ularning fikrlarini tinglashi, tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlashi va mustaqil ishlashiga imkon yaratishi ijtimoiy faollikni rivojlantiruvchi muhim omillardandir. Shuningdek, talabalar o‘rtasida o‘zaro hurmat va ishonchga asoslangan muhitni shakllantirish ularning jamo-

aviy faoliyatga qiziqishini oshiradi.

Talabalarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishda interfaol pedagogik metodlardan foydalanish ham katta imkoniyatlarga ega. Munozara, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, guruhli topshiriqlar, loyiha usuli, rolli o‘yinlar va volontyorlik faoliyati talabalarni faol fikrlashga hamda amaliy harakat qilishga undaydi. Masalan, mahallalarda ekologik tadbirlar tashkil etish, ehtiyojmand oilalarga ko‘maklashish, keksalar holidan xabar olish, tarixiy va madaniy merosni asrashga qaratilgan loyihalarda qatnashish talabalarda milliy qadriyatlarga asoslangan ijtimoiy mas’uliyatni shakllantiradi. Shu bilan birga, bunday faoliyat ularning muloqot madaniyati, jamoada ishlash, muammolarni hal qilish va tashabbus ko‘rsatish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Shuni ham ta’kidlash kerakki, milliy qadriyatlarni targ‘ib qilish jarayoni zamonaviy bilimlar va umuminsoniy tamoyillar bilan uyg‘un holda olib borilishi zarur. Talabalar o‘z milliy madaniyatini chuqur bilishi bilan birga, boshqa xalqlarning urf-odatlari va madaniyatiga hurmat bilan munosabatda bo‘lishi, bag‘rikenglik, tenglik, adolat va inson huquqlarini qadrlashi lozim. Bunday yondashuv yoshlarning dunyoqarashini kengaytiradi, turli ijtimoiy guruhlar bilan samarali muloqot qilishiga yordam beradi va ularning faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantiradi.

Talabalarning ijtimoiy faolligini oshirish jarayonida erishilgan natijalarni muntazam tahlil qilish ham muhimdir. Bunda talabalarning jamoat ishlaridagi ishtiroki, mustaqil tashabbuslari, jamoada ishlash qobiliyati, ijtimoiy muammolarga munosabati va o‘z faoliyati uchun mas’uliyatni his etishi hisobga olinadi. Shuningdek, ularning milliy qadriyatlarga munosabati va ushbu qadriyatlarni kundalik hayotda qo‘llash darajasi o‘rganilishi mumkin. Natijalarni tahlil qilish pedagoglarga tarbiyaviy faoliyatning samarali jihatlarini aniqlash va mavjud kamchiliklarni bartaraf etish imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, milliy qadriyatlar asosida talabalarning ijtimoiy faolligini oshirish uzluksiz va maqsadga yo‘naltirilgan pedagogik jarayondir. Ushbu jarayonda ta’lim va tarbiyaning birligi, pedagogning shaxsiy namunasi, interfaol metodlardan foydalanish, talabalar tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash hamda oila, mahalla va oliy ta’lim muassasasi hamkorligi muhim o‘rin egallaydi. Milliy qadriyatlarni talabalarning amaliy faoliyati bilan bog‘lash orqali ularda vatanparvarlik, insonparvarlik, hamjihatlik, mustaqil fikrlash va fuqarolik mas’uliyatini rivojlantirish mumkin. Natijada milliy merosni qadrlaydigan, zamonaviy bilimlarga ega, jamiyat muammolariga befarq bo‘lmagan va mamlakat taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shishga intiladigan faol yoshlar kamol topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida (PF-158-son, 2023-yil 11-sentabr).

2. Alimov X., Sattorov M. Oliy ta’limda talabalarning ijtimoiy faolligini oshirishning pedagogik mexanizmlari. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2020. – 180 b.

3. Inomova M.O. Oila va mahalla hamkorligida yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 2019. – 156 b.

4. Mavlonova R., To‘rayeva O., Kholiqov A. Pedagogik mahorat va integratsiyalashgan ta’lim jarayonida milliy qadriyatlar. – Toshkent: “Tafakkur”, 2021. – 220 b.

5. Musurmonova A. Yuqori sinf va oliy ta’lim talabalarining ma’naviy madaniyatini shakllantirish: Monografiya. – Toshkent: “Fan”, 2018. – 204 b.

Mashkura XASANOVA,
Toshkent davlat tibbiyot universiteti,
“Pedagogika, psixologiya va tillar” kafedrasi, tayanch doktorant

TIBBIY OLIY TA’LIM MUASSASALARI TALABALARIDA SOG‘LOM TURMUSH TARZI KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya

Maqolada tibbiy oliy ta’lim muassasalari talabalarida sog‘lom turmush tarzi (STT) ko‘nikmalarini shakllantirish metodikasining nazariy-metodologik asoslari va amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Muallif tomonidan formal, noformal va informal ta’lim integratsiyasiga asoslangan pedagogik konsepsiya ilgari surilib, uning metodologik-maqsadli, mazmunli, texnologik-protsessual va diagnostik-natijaviy tarkibiy qismlari asoslab berilgan. Tadqiqotda STT ko‘nikmalarining olti yo‘nalishli tuzilmasi (tibbiy-gigienik, jismoniy-somatik, psixoemotsional, ijtimoiy-muloqot, aksiologik-refleksiv, kasbiy-translyativ) taklif etilib, ularni shakllantirishning metodik algoritmi tavsiya qilingan. Maqola natijalari tibbiy oliy ta’lim muassasalarida STTni shakllantirish tizimini takomillashtirishga hissa qo‘shadi.

Tayanch so‘zlar. Sog‘lom turmush tarzi, tibbiyot talabalari, pedagogik konsepsiya, formal ta’lim, noformal ta’lim, informal ta’lim, kasbiy kompetensiya, refleksiv-faoliyatli yondashuv, kasbiy toliqish, tibbiy ta’lim metodikasi.

В статье исследованы теоретико-методологические основы и практические аспекты методики формирования навыков здорового образа жизни (ЗОЖ) у студентов медицинских высших учебных заведений. Автором выдвинута педагогическая концепция, основанная на интеграции формального, неформального и информального образования, обоснованы её методолого-целевой, содержательный, технологико-процессуальный и диагностико-результативный компоненты. В исследовании предложена шестинаправленная структура навыков ЗОЖ (медико-гигиенические, физико-соматические, психоэмоциональные, социально-коммуникативные, аксиолого-рефлексивные, профессионально-трансляционные) и рекомендован методический алгоритм их формирования. Результаты статьи вносят вклад в совершенствование системы формирования ЗОЖ в медицинских вузах.

Ключевые слова. здоровый образ жизни, студенты-медики, педагогическая концепция, формальное образование, неформальное образование, информальное образование, профессиональная компетенция, рефлексивно-деятельностный подход, профессиональное выгорание, методика медицинского образования.

The article investigates the theoretical-methodological foundations and practical aspects of the methodology for forming healthy lifestyle (HLS) skills among students of medical higher educational institutions. The author proposes a pedagogical concept based on the integration of formal, non-formal and informal education, with its methodological-targeted, content-based, technological-procedural and diagnostic-productive components substantiated. The research offers a six-directional structure of HLS skills (medical-hygienic, physical-somatic, psycho-emotional, social-communicative, axiological-reflexive, professional-translational) and recommends a methodological algorithm for their formation. The article’s findings contribute to improving the system of HLS formation in medical universities.

Key words. Healthy lifestyle, medical students, pedagogical concept, formal education, non-formal education, informal education, professional competence, reflexive-activity approach, professional burnout, methodology of medical education.

Global epidemiologik o‘tish sharoitida yuqumsiz kasalliklar (YuSK) jahon aholisi o‘limining asosiy sababiga aylandi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining (JSST) rasmiy ma’lumotlariga ko‘ra, 2021-yilda dunyo bo‘ylab YuSKdan kamida 43 million odam vafot etgan bo‘lib, ularning 18 millioni 70 yoshga yetmagan kishilarni tashkil etadi. JSSTning yevropa mintaqaviy byurosi 2025-yilgi hisobotida esa har

yili 1,8 million oldini olish mumkin bo‘lgan YuSK o‘limlari qayd etilayotgani ta’kidlangan. Mazkur tendensiya sog‘lom turmush tarzini (STT) shakllantirishni davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylantirdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018+yil 7-dekabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi sog‘liqni saqlash tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5590-son Farmoni, 2018-yil 18-dekabrdagi PQ-4063-son Qarori, 2020-yil 12-noyabrdagi PF-6110-son Farmonida aholining sog‘lom turmush tarzini shakllantirish milliy sog‘liqni saqlash siyosatining birinchi darajali prioritetiga aylantirilgan. Bu hujjatlar doirasida ta’lim muassasalari o‘quv dasturlariga STTni shakllantiruvchi mazmunni mustahkamlash zarurligi belgilangan.

Tibbiy oliy ta’lim muassasalari talabalari bu jarayonda alohida o‘ringa ega, chunki bo‘lajak shifokor – nafaqat o‘z salomatligini boshqaruvchi shaxs, balki bemorlar va keng aholi o‘rtasida STT translyatori hamdir. Shu sababli tibbiyot talabalari uchun STT ko‘nikmalari ikki qatlamli xarakter kasb etadi: shaxsiy-egzistensial va kasbiy-translyativ. Ammo mavjud pedagogik amaliyot tahlili mazkur ko‘nikmalarni shakllantirishning tizimli holda tashkil etilmaganligini, formal, noformal va informal ta’lim o‘rtasidagi bog‘liqlikning sust ekanligini ko‘rsatadi.

Maqolaning maqsadi – tibbiy oliy ta’lim muassasalari talabalarida sog‘lom turmush tarzi ko‘nikmalarini shakllantirishning formal, noformal va informal ta’lim integratsiyasiga asoslangan metodikasini ishlab chiqish va uni ilmiy-metodik jihatdan asoslashdan iborat.

Sog‘lom turmush tarzi fenomenining tadqiqot tarixi Kanada sog‘liqni saqlash vaziri M. Lalondning 1974 yilgi “Kanadaliklar salomatligiga yangi qarash” hisobotidan boshlanadi. Undan so‘ng JSSTning Ottava (1986), Jakarta (1997), Bangkok (2005) xartiyalari STTni ommaviy salomatlik siyosatining ustuvor o‘qiga aylantirdi. Ottava xartiyasida salomatlik “kundalik hayot uchun resurs, yashashning maqsadi emas” sifatida yangicha talqin qilindi.

Sobiq ittifoq davrida N.M. Amosov, Yu.P. Lisitsin, I.I. Brexman, V.P. Kaznacheev kabi olimlar STT tushunchasini asosan gigienik-profilaktik kontekstda rivojlantirganlar. I.I. Brexman tomonidan taklif qilingan “valeologiya” fan yo‘nalishi (1987) STTga pedagogik-tibbiy fenomen sifatida yondashuvning metodologik poydevorini yaratdi.

O‘zbekiston pedagogika va tibbiyot fanida STTning nazariy-amaliy muammolari D.J. Sharipova, V. Karimova, R. Arziqulov, A. Rahmonov, M.F. Xakimova va boshqa olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Xususan, D.J. Sharipovaning hammuallifligidagi “Talabalarda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish” (Farg‘ona, 2010) monografiyasida talabalar muhitida STTni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari tizimlashtirilgan; V. Karimovaning “Salomatlik psixologiyasi” (Toshkent, 2005) asarida STTning psixologik-aksiologik tayanchlari yoritilgan. R. Arziqulov STTning to‘rt o‘lchovli tuzilmasini (jismoniy, ruhiy, ijtimoiy, ma’naviy salomatlik) taklif etgan.

Xorij tadqiqotlarida ijtimoiy-kognitiv nazariya (A. Bandura), sog‘liq e’tiqodlari modeli (M. Bekker), rejalashtirilgan xulq-atvor nazariyasi (I. Ayzen), transteoretik model (Dj. Proxaska) va ijtimoiy-ekologik model (K. Maklaroy, D. Shtokols) xulq-atvorni o‘zgartirishning universal mexanizmlarini ishlab chiqqan. Salomatlik psixologiyasi yo‘nalishining asoschisi Dj.D. Matarazzo 1980 yilda salomatlik xulqini zamonaviy profilaktika tibbiyotining mustaqil tadqiqot ob’ektiga aylantirgan.

A. Almutairi va hammualliflarining 2022-yilgi metaanalizida tibbiyot talabalari orasida kasbiy toliqishning umumiy tarqalish darajasi 37,23 foiz etib aniqlangan (42 tad-

qiqot, 26 824 talaba). S. Favaloroning 2024-yilgi tizimli tahlilida esa tibbiyot talabalarida kasbiy toliqish “epidemiyaviy” tavsif kasb etganligi, u ruhiy salomatlik buzilishlari va suitsidal fikrlar bilan bog‘liqligi ko‘rsatilgan. Bu ma’lumotlar STT ko‘nikmalarini tibbiy ta’limning markaziy vazifalaridan biriga aylantirishni taqozo etadi.

Sog‘lom turmush tarzi – shaxsning jismoniy, ruhiy, ijtimoiy va ma’naviy farovonligini ta’minlashga yo‘naltirilgan, tibbiy-gigienik bilimlarga, aksiologik yo‘nalishlarga va o‘zini-o‘zi boshqarish mexanizmlariga asoslangan, milliy-madaniy qadriyatlar bilan uyg‘unlashgan ongli hayotiy faoliyat tizimidir.

Sog‘lom turmush tarzi ko‘nikmalari – shaxsning muntazam mashq qilish, amaliy tajriba va refleksiv faoliyat natijasida shakllangan, avtomatlashish darajasiga yetgan, lekin ongli tanlov va qadriyatli yo‘nalish asosida bajariladigan, STTni amaliy hayotda realizatsiya etuvchi kognitiv, amaliy va emotsional-irodaviy harakat va faoliyat majmuidir. Tibbiy oliy ta’lim muassasalari talabalari uchun STT ko‘nikmalari ikki qatlamli xarakter kasb etadi: shaxsiy-egzistensial (o‘zini-o‘zi parvarish qilish) va kasbiy-translyativ (bemorlarda va aholida STTni shakllantirish malakalari) qatlamlari.

Muallif tomonidan ishlab chiqilgan metodika to‘rt tarkibiy qismdan iborat. Metodologik-maqsadli blok bosh maqsad – tibbiy oliy ta’lim muassasalari talabalarida STT ko‘nikmalarining barqaror, integrativ va kasbiy-yo‘naltirilgan tizimini shakllantirishni belgilaydi. Mazmunli blok STT ko‘nikmalarining olti yo‘nalishli tuzilmasini qamrab oladi: (1) tibbiy-gigienik ko‘nikmalar – shaxsiy gigiena, oqilona ovqatlanish, uyqu-dam olish rejimi, zararli odatlarga qarshi kurashish; (2) jismoniy-somatik ko‘nikmalar – jismoniy faollik, badan tarbiyasining muntazamligi, o‘zini-o‘zi test qilish; (3) psixoemotsional ko‘nikmalar – stressni boshqarish, emotsional savodxonlik, emotsional o‘z-o‘zini tartibga solish; (4) ijtimoiy-muloqot ko‘nikmalari – sog‘lom munosabatlar, nizolarni hal qilish, samarali muloqot; (5) aksiologik-refleksiv ko‘nikmalar – salomatlikka qadriyatli munosabat, o‘z-o‘zini tahlil qilish, hayot maqsadlarini belgilash; (6) kasbiy-translyativ ko‘nikmalar – bemorlar bilan motivatsion suhbat, jamoatchilikni STTga jalb qilish, sog‘lomlik targ‘iboti.

Texnologik-protsessual blok shakllantirish jarayonining metodlari, vositalari va tashkiliy shakllarini o‘z ichiga oladi. Tarkibiga muammoga asoslangan o‘qitish (PBL), jamoada o‘rganish (TBL), simulyasion trening, motivatsion suhbat ustaxonasi, Kolbning tajribaviy o‘rganish sikli, mustaqil refleksiv portfolio, interaktiv keys-stadi, murabbiy-ustoz (mentoring) yo‘nalish va “yoshlar yoshlarga” (peer-to-peer education) tamoyili kiradi.

Diagnostik-natijaviy blok oltita mezon bo‘yicha baholashni taqdim etadi: kognitiv (STTga oid bilim), aksiologik (salomatlik qadriyati darajasi), motivatsion (o‘z salomatligini boshqarish motivi), amaliy-operatsional (ko‘nikmalarni real amaliyotda bajarish), refleksiv (o‘zini-o‘zi tahlil qila olish) va kasbiy-translyativ (boshqa odamlarni STTga jalb qila olish). Har bir mezon bo‘yicha uch darajali (past, o‘rta, yuqori) shkala ishlab chiqilgan. Diagnostika vositalari: validatlangan anketalar (SF-36, PHQ-9, GAD-7, IPAQ), mualliflik test-topshiriqlari, kundalik yuritish portfoliosi, OSKI tipidagi simulyasion baholash va 360° kuzatish metodi.

Metodikaning markaziy g‘oyasi – ta’limning uchta turi o‘rtasidagi integrativ aloqa. YuNeSKOning Umrbod o‘rganish instituti (UIL) tomonidan taklif etilgan tasnif bo‘yicha formal ta’lim – ierarxik, standartlashgan, rasmiy sertifikatlash bilan ta’minlangan o‘quv tizimi; noformal ta’lim – rasmiy tizim doirasidan tashqarida uyushtirilgan, oldindan rejalashtirilgan trening va o‘rganish faoliyati; informal ta’lim – kundalik hayot tajribasidan,

oila va yaqin ijtimoiy muhitdan o‘z-o‘zidan o‘zlashtiriladigan bilim va ko‘nikmalar.

Integratsiyaning muhim instrumenti – YuNeSKO tomonidan ilgari surilgan RVA (Recognition, Validation, Accreditation – tan olish, validatsiya, akkreditatsiya) tamoyilidir. Bu tamoyil asosida talaba noformal va informal ta’lim doirasida erishgan STT ko‘nikmalari portfolio, refleksiv yozuvlar, ekspert baholash va validatlangan test-usullari yordamida rasmiy tan olinishi, o‘quv jarayonining hujjatli natijalari qatoriga kiritilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, tibbiyot talabalari uchun STT ko‘nikmalari shaxsiy-egzistensial va kasbiy-translyativ qatlamlardan iborat ikki qatlamli xarakterga ega bo‘lib, bu tibbiy ta’limda maxsus pedagogik yondashuvni taqozo etadi. Falsafiy, psixologik, pedagogik va milliy-madaniy asoslarga tayangan mualliflik metodikasining metodologik yadrosini formal, noformal va informal ta’limning gorizontal, vertikal va sub’ektli integratsiyasi tashkil etadi, YuNeSKOning RVA tamoyili esa integratsiya instrumenti vazifasini o‘taydi. To‘rt blok va STT ko‘nikmalarining olti yo‘nalishidan iborat metodika diagnostika, maqsad belgilash, o‘rganish, mashqlash, kasbiy transpozitsiya va refleksiv-baholash bosqichlarini o‘z ichiga olgan olti bosqichli algoritm asosida amaliyotga tatbiq etiladi. Metodikaning keng joriy etilishi tibbiyot talabalari orasida kasbiy toliqishni kamaytirish, ularning shaxsiy salomatlik ko‘rsatkichlarini yaxshilash hamda bo‘lajak shifokorning STTni targ‘ib qilish bo‘yicha kasbiy kompetensiyasini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 7-dekabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi sog‘liqni saqlash tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5590-son Farmoni. – Toshkent, 2018.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 18-dekabrdagi “Yuqumli bo‘lmagan kasalliklar profilaktikasi, sog‘lom turmush tarzini qo‘llab-quvvatlash va aholining jismoniy faolligi darajasini oshirish 2019–2022-yillarda yuqumli bo‘lmagan kasalliklar profilaktikasi, aholining sog‘lom turmush tarzini qo‘llab-quvvatlash va jismoniy faolligi darajasini oshirish Konsepsiyasi va Dasturi ”gi PQ-4063-son Qarori. – Toshkent, 2018.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-noyabrdagi “Tibbiy profilaktika ishlari samaradorligini yanada oshirish orqali jamoat salomatligini ta’minlashga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-6110-son Farmoni. – Toshkent, 2020.

4. Ottawa Charter for Health Promotion. First International Conference on Health Promotion. – Geneva: World Health Organization, 1986. – 5 p.

5. World Health Organization. Global action plan for the prevention and control of noncommunicable diseases 2013–2020 (extended to 2030). – Geneva: WHO, 2019. – 103 p.

6. World Health Organization. Noncommunicable diseases. Fact sheet. – Geneva: WHO, 2025.

7. Almutairi H., Alsubaiei A., Abduljawad S. et al. Prevalence of burnout in medical students: A systematic review and meta-analysis // International Journal of Social Psychiatry. – 2022. – Vol. 68, № 6. – P. 1157–1170. – DOI: 10.1177/00207640221106691.

8. Favaretto G., Alessi M.G., Mariotti E. et al. Is There a Burnout Epidemic among Medical Students? Results from a Systematic Review // Medicina (Kaunas). – 2024. – Vol. 60, № 4. – Article 575. – DOI: 10.3390/medicina60040575.

9. Xakimova M.F. Oliy ta’lim muassasalari talabalarida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish // Arxiv nauchnых issledovaniy. – Toshkent: TDIU, 2022. – T. 2, № 1.

Umar G‘OYIMOV,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti,“Boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedrasi, v.v.b dotsent, pedagogika fanlar bo‘yicha falsafa doktori, (PhD)

FUNDIRLASH KONSEPSIYASI ASOSIDA KELAJAK PEDAGOGLARINI TAYYORLASH MASALALARI

Annotatsiya

Maqolada zamonaviy ta’lim tizimida kelajak pedagoglarini tayyorlashda fundirlash konsepsiyasining nazariy va amaliy ahamiyati tahlil qilingan. Tadqiqotda pedagogik ta’limni rivojlantirish jarayonida fundamental bilimlar, kompetensiyaviy yondashuv hamda innovatsion pedagogik texnologiyalar integratsiyasining zarurligi asoslab berilgan. Shuningdek, pedagog kadrlarni tayyorlash tizimining hozirgi holati, mavjud muammolari va ularni bartaraf etish yo‘llari ilmiy jihatdan yoritilgan.

Tayanch so‘zlar. Fundirlash konsepsiyasi, pedagogik ta’lim, fundamental bilimlar, pedagog tayyorlash, kompetensiyaviy yondashuv, innovatsion ta’lim, raqamli pedagogika.

В статье рассматривается теоретическое и практическое значение концепции фундаментализации образования в подготовке будущих педагогов. Обоснована необходимость интеграции фундаментальных знаний, компетентностного подхода и инновационных педагогических технологий в системе педагогического образования. Проанализировано современное состояние подготовки педагогических кадров, выявлены существующие проблемы и предложены пути их решения. На основе зарубежного опыта разработаны рекомендации по совершенствованию системы подготовки педагогов.

Ключевые слова. Фундаментализация образования, подготовка педагогов, педагогическое образование, компетентностный подход, инновационные технологии.

This article analyzes the theoretical and practical significance of the foundation-based concept in the preparation of future teachers within the modern education system. The study substantiates the necessity of integrating fundamental knowledge, competency-based approaches and innovative pedagogical technologies in the development of teacher education. The current state of teacher training, existing challenges and possible solutions are examined. Based on international experience, recommendations for improving the teacher training system are proposed.

Key words. Foundation concept, teacher training, pedagogical education, fundamental knowledge, competency approach, innovative education.

Bugungi kunda pedagogik ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri – kelajak pedagoglarida chuqur ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, fundamental bilimlar asosida kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish hamda ularni zamonaviy ta’lim muhitida samarali faoliyat yurita oladigan mutaxassis sifatida tayyorlashdan iboratdir. Shu nuqtayi nazardan, pedagoglarni tayyorlash tizimida fundirlash konsepsiyasi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, dunyo bo‘yicha ta’lim tizimida pedagog kadrlar yetishmovchiligi muammosi dolzarb hisoblanadi. UNESCO tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, 2030 yilga qadar global miqyosda taxminan 44 million nafar yangi o‘qituvchiga ehtiyoj mavjud bo‘ladi. Bu holat pedagog kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish va ta’lim sifatini oshirish zaruratini yanada kuchaytiradi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida ham pedagog kadrlarni tayyorlash masalasi ustuvor yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi ma’lumotlariga ko‘ra, respublikada 2024-yil holatiga ko‘ra 700 mingdan ortiq pedagog kadrlar umumiy o‘rta ta’lim tizimida faoliyat yuritmoqda. Shuningdek, mamlakatda pedagog kadrlarni tayyorlash bilan 70 dan ortiq oliy ta’lim muassasalari shug‘ullanmoqda. Maz-

kur ko‘rsatkichlar pedagog kadrlarni tayyorlash tizimini yanada rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish muhim vazifa ekanligini ko‘rsatadi.

Fundirlash konsepsiyasi ta’lim jarayonida fundamental bilimlar tizimini shakllantirish, nazariy bilimlarni chuqurlashtirish hamda pedagogik faoliyatning ilmiy asoslarini mustahkamlashga qaratilgan yondashuv hisoblanadi. Ushbu konsepsiya pedagoglarni faqat bilim beruvchi mutaxassis sifatida emas, balki ilmiy tafakkurga ega bo‘lgan, innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llay oladigan va ta’lim jarayonini samarali tashkil eta oladigan professional shaxs sifatida shakllantirishni nazarda tutadi.

Fundirlash konsepsiyasi pedagogik ta’lim tizimida fundamental bilimlarni mustahkamlash hamda pedagogik faoliyatning ilmiy asoslarini rivojlantirishga qaratilgan yondashuv hisoblanadi. Mazkur konsepsiya ta’lim jarayonida bilimlarning tizimliligi, uzviyligi va integratsiyasini ta’minlashga xizmat qiladi.

Fundirlash konsepsiyasining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

– ta’lim mazmunining fundamental xarakterga ega bo‘lishi

– nazariya va amaliyotning uzviy integratsiyasi

– pedagogik faoliyatning ilmiy asoslarini mustahkamlash

– innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash

– kompetensiyaviy yondashuvni rivojlantirish

Fundamental ta’lim pedagoglarning ilmiy tafakkurini rivojlantirish, analitik fikrlash qobiliyatini shakllantirish hamda pedagogik faoliyatni ilmiy asosda tashkil etish imkonini beradi. Shu sababli zamonaviy pedagogik ta’lim tizimida fundamental bilimlar alohida ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik ta’lim tizimida fundirlash konsepsiyasini joriy etish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin:

– pedagogik fanlarning nazariy asoslarini chuqurlashtirish

– ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish

– innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish

– raqamli ta’lim muhitini shakllantirish

Mazkur yo‘nalishlar pedagogik ta’lim tizimini modernizatsiya qilishda muhim omil hisoblanadi.

Xalqaro tadqiqotlar natijalari pedagog kadrlar tayyorlash tizimi ta’lim sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi. Masalan, PISA xalqaro baholash dasturi natijalariga ko‘ra, ta’lim tizimi yuqori rivojlangan mamlakatlarda pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi darajasi yuqori bo‘lib, bu o‘quvchilarning ta’lim natijalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Finlandiya, Singapur va Janubiy Koreya kabi mamlakatlarda pedagoglarni tayyorlash jarayonida fundamental bilimlar, ilmiy tadqiqot faoliyati hamda innovatsion pedagogik texnologiyalar integratsiyasiga alohida e’tibor qaratiladi. Masalan, Finlandiyada pedagoglarning 90 foizdan ortig‘i magistr darajasiga ega, bu esa ta’lim sifatining yuqori darajada bo‘lishini ta’minlaydi.

Rivojlangan mamlakatlarda pedagoglarni tayyorlash tizimi fundamental bilimlar, innovatsion pedagogik texnologiyalar hamda amaliy pedagogik tajribaning integratsiyasiga asoslanadi. Masalan, Finlandiya ta’lim tizimi dunyodagi eng samarali ta’lim tizimlaridan biri hisoblanadi. Ushbu mamlakatda pedagog bo‘lish uchun magistr darajasi talab qilinadi va pedagoglarni tayyorlash jarayonida ilmiy tadqiqot faoliyatiga alohida e’tibor qaratiladi. Pedagoglar universitetlarda fundamental bilimlarni chuqur o‘rganish bilan birga maktablarda amaliy pedagogik faoliyat bilan ham shug‘ullanadi.

Singapur ta’lim tizimida pedagoglarni tayyorlash uzluksiz kasbiy rivojlanish tamoyi-

liga asoslanadi. Ushbu mamlakatda pedagoglar muntazam ravishda malaka oshirish kurslarida qatnashadi hamda pedagogik innovatsiyalarni o‘rganadi. Bu esa ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Janubiy Koreyada pedagoglarni tayyorlash jarayonida raqamli texnologiyalar keng qo‘llaniladi. Ta’lim jarayonida sun’iy intellekt, ta’lim analitikasi hamda zamonaviy raqamli platformalardan foydalanish pedagogik ta’lim samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Mazkur mamlakatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, pedagoglarni tayyorlash tizimida fundamental bilimlar, innovatsion texnologiyalar hamda amaliy pedagogik tajribani uyg‘unlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Fundirlash konsepsiyasi asosida pedagoglarni tayyorlash tizimini takomillashtirish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin.

Birinchidan, pedagogik ta’limda fundamental fanlarning ulushini oshirish zarur. Bu pedagoglarning ilmiy tafakkurini rivojlantirish hamda pedagogik faoliyatni ilmiy asosda tashkil etish imkonini beradi.

Ikkinchidan, pedagoglarni tayyorlash jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishga yordam beradi.

Uchinchidan, pedagogik ta’lim jarayonida raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish zarur. Raqamli ta’lim muhitining rivojlanishi pedagoglardan yangi ko‘nikmalarni talab etmoqda.

To‘rtinchidan, pedagogik ta’lim tizimida ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish muhim hisoblanadi. Talabalarni ilmiy izlanish olib borishga jalb etish pedagogik ta’lim sifatini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, fundirlash konsepsiyasi pedagog kadrlarni tayyorlash tizimini modernizatsiya qilishda muhim metodologik asos hisoblanadi. Mazkur yondashuv pedagoglarning fundamental bilimlarini mustahkamlash, kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish hamda ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Pedagogik ta’lim tizimida fundirlash konsepsiyasini keng joriy etish kelajak pedagoglarini zamonaviy ta’lim tizimi talablariga mos ravishda tayyorlash imkonini beradi. Shu sababli pedagoglarni tayyorlash tizimida fundamental bilimlar, innovatsion pedagogik texnologiyalar hamda ilmiy tadqiqot faoliyatini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni. O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi.

3. UNESCO. Global Education Monitoring Report. Paris: UNESCO Publishing, 2023.

4. G‘oyimov U. E. Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabalarining refleksiv qobiliyatini shakllantirishda pedagogik metodlar // Ta’lim, fan va innovatsiya. – 2022. – №1. – B. 46–49.

Shahnoza UCHQUROVA,
Nizomiy Ganjaviy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti, doktorant

TALABALARNING TIL O'RGANISHDAGI INDIVIDUAL KOGNITIV USLUBLARI VA ULARNI METAKOGNITIV KORREKSIYA QILISH YO'LLARI

Annotatsiya

Maqolada talabalarning chet tilni o'rganishdagi individual kognitiv uslublari va ularning namoyon bo'lishini metakognitiv boshqarish imkoniyatlari nazariy-metodik jihatdan tahlil qilindi. Kognitiv uslub, o'quv afzalligi va o'rganish strategiyasi tushunchalari farqlanib, metakognitiv korreksiya talabaning vazifa talablariga mos kelmaydigan strategiyalarini anglash, tekshirish va qayta tanlash jarayoni sifatida izohlandi. Shuningdek, ilmiy manbalar tahlili asosida diagnostika, rejalashtirish, monitoring, refleksiv baholash va strategiyani yangi vazifaga ko'chirishni birlashtiruvchi metodik sikl taklif etildi. Nofilologik yo'nalishlar talabalari uchun o'qish, tinglab tushunish, gapirish va yozish topshiriqlari misolida ushbu siklning qo'llanishi ko'rsatildi.

Tayanch so'zlar. Individual kognitiv uslub, metakognitsiya, metakognitiv korreksiya, refleksiya, chet tilini o'rganish, strategik moslashuvchanlik, o'zini o'zi baholash.

В статье с теоретико-методической точки зрения проанализированы индивидуальные когнитивные стили студентов при изучении иностранного языка и возможности метакогнитивного управления их проявлением. Различаются понятия когнитивного стиля, учебного предпочтения и стратегии обучения, а метакогнитивная коррекция интерпретируется как процесс осознания, проверки и пересмотра стратегий студента, не соответствующих требованиям задачи. На основе анализа научных источников предложен методический цикл, объединяющий диагностику, планирование, мониторинг, рефлексивную оценку и перенос стратегии на новую задачу. На примере заданий чтения, аудирования, говорения и письма для студентов нефилологических направлений показано применение данного цикла.

Ключевые слова. индивидуальный когнитивный стиль, метакогниция, метакогнитивная коррекция, рефлексия, изучение иностранного языка, стратегическая гибкость, самооценка.

The article provides a theoretical and methodological analysis of students' individual cognitive styles in foreign language learning and the possibilities of metacognitive regulation of their manifestations. The concepts of cognitive style, learning preference, and learning strategy were distinguished, and metacognitive correction was interpreted as the process of understanding, verifying, and re-selecting a student's strategies that do not meet the requirements of the task. Based on the analysis of scientific sources, a methodological cycle was proposed, combining diagnostics, planning, monitoring, reflective evaluation, and the transfer of strategy to a new task. The application of this cycle was demonstrated using the example of reading, listening comprehension, speaking, and writing tasks for students in non-language degree programmes.

Key words. Individual cognitive style, metacognition, metacognitive correction, reflection, foreign language learning, strategic flexibility, self-assessment.

Chet tilini o'rganish jarayonida talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish o'quv faoliyatini samarali tashkil etishning muhim shartlaridan biridir. Talabalar bir xil til materialini idrok etish, mazmuniy jihatdan qayta ishlash va nutqiy vaziyatlarda qo'llashda turli yondashuvlardan foydalanadilar. Ayrim talabalar topshiriqni bajarishda til birliklarini batafsil tahlil qilishga intilsa, boshqalari umumiy mazmunni aniqlashga ustuvor e'tibor qaratadi. Ushbu farqlarni tushunish o'qituvchiga pedagogik yordamning mazmuni va shaklini asosli tanlash imkonini beradi.

Individual farqlar til qobiliyati, motivatsiya, oldingi bilim, hissiy holat va o‘rganish strategiyalari bilan o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Ehrman, Leaver va Oxford til o‘rganishdagi individual farqlarni tahlil qilishda o‘rganish uslublari, strategiyalar va affektiv omillarga alohida e’tibor qaratadi [1]. Shunga ko‘ra, o‘zlashtirish natijalaridagi tafovutlarni faqat bitta xususiyat bilan izohlash yetarli emas. Talabaning qanday natijaga erishgani bilan birga, ushbu natijaga olib kelgan o‘quv harakatlarini ham o‘rganish zarur.

Nofilologik yo‘nalishlarda chet tilini o‘rganish kasbiy mazmundagi axborotni tushunish va undan muloqotda foydalanish bilan bog‘lanadi. Masalan, arxitektura talabasi bino tavsifining umumiy g‘oyasini anglash bilan birga, uning joylashuvi va materiali haqidagi aniq ma’lumotni ajratishi kerak. Dietologiya yo‘nalishida esa mahsulot xususiyatlarini tushunish, ularni taqqoslash va fikrni asoslab ifodalash talab etiladi. Bunday vazifalar talabaning turli bilish harakatlarini maqsadga muvofiq birlashtira olishini taqozo etadi.

Maqolaning maqsadi talabalarning individual kognitiv xususiyatlarini hisobga olgan holda, chet tilini o‘rganish strategiyalarini metakognitiv korreksiya qilishning nazariy asoslari va metodik yo‘llarini yoritishdan iborat. Tadqiqotning asosiy savoli talabaning odatiy o‘rganish usuli bilan vazifa talabi o‘rtasidagi nomuvofiqlikni qanday aniqlash va uni ongli strategik o‘zgarishga aylantirish mumkinligi bilan belgilanadi.

Mazkur ish nazariy-metodik tadqiqot sifatida tashkil etildi. Kognitiv uslublar, metakognitiv bilim va chet tilini o‘rganish strategiyalariga oid ilmiy manbalar tushunchaviy tahlil, qiyoslash va umumlashtirish usullari orqali ko‘rib chiqildi. Manbalar tadqiqot muammosiga aloqadorligi, asosiy tushunchalarni aniqlashtirishi va metodik qarorlar uchun nazariy yoki empirik asos taqdim etishiga ko‘ra tanlandi.

Tahlil tizimli sharh shaklida olib borilmadi. Uning natijasi sifatida nofilologik yo‘nalishlardagi til mashg‘ulotlarida qo‘llash va keyinchalik empirik tekshirish uchun metodik sikl taklif etildi. Maqolada keltirilgan o‘quv vaziyatlari modelning qo‘llanishini tushuntiruvchi misollar bo‘lib, muayyan guruhda qayd etilgan tajriba natijalarini ifodalamaydi.

Kognitiv uslub shaxsning axborotni idrok etishi, tartibga solishi, qayta ishlashi va muammoni hal etishida namoyon bo‘ladigan nisbatan barqaror individual moyilliklarni anglatadi. Ushbu tushuncha o‘zlashtirilgan bilim hajmidan ko‘ra bilish faoliyatining tashkil etilish xususiyatlarini tavsiflaydi. M. Kozhevnikovning tarixiy-nazariy tahlilida kognitiv uslublar yo‘nalishining turli psixologik maktablar doirasida rivojlangani hamda mavjud qarashlarni integratsiyalash zarurati yoritilgan [2].

Kognitiv uslub tushunchasining dastlabki qo‘llanishi G. Allportning 1937-yildagi ishlari bilan bog‘lanadi. Uning tizimli eksperimental o‘rganilishi esa 1940–1950-yillarda idrok etish va tasniflashdagi individual farqlarga bag‘ishlangan tadqiqotlar doirasida rivojlangan [2]. H. Witkin va hamkasblarining 1954-yilda nashr etilgan “Personality Through Perception” asari ushbu yo‘nalishdagi muhim ishlardan biridir [3]. Maydonga bog‘liqlik va maydondan mustaqillikka oid izlanishlar alohida elementni umumiy idrok maydonidan ajratishdagi farqlarni o‘rganishga asos yaratgan.

Kognitiv uslubni o‘quv afzalligi va strategiyadan farqlash metodologik jihatdan muhimdir. O‘quv afzalligi talabaning muayyan material yoki faoliyat shaklini yoqtirishini bildiradi. Strategiya esa aniq maqsadga erishish uchun tanlangan harakatlar ketma-ketligidir. Masalan, tasvirli materialni yoqtirish afzallik, matn mazmunini sxemaga joylashtirish strategiya, axborotni yaxlit yoki qismlarga ajratib qayta ishlashga moyillik esa kognitiv uslub doirasida talqin qilinadi. Mazkur tushunchalarni aralashtirish vaqtincha-

lik tanlovni shaxsning o‘zgarmas xususiyati sifatida baholashga olib kelishi mumkin.

Kognitiv uslublarga asoslangan pedagogik qarorlarda ilmiy dalillarning chegaralari hisobga olinishi kerak. Pashler va hammualliflar o‘qitishni talabaning aniqlangan o‘rganish uslubiga moslashtirish natijadorlikni oshiradi, degan faraz uchun yetarli eksperimental dalillar topilmaganini ko‘rsatadi [4]. Ushbu xulosadan kelib chiqadigan metodik talab – talabaning afzalligini hisobga olish bilan uni faqat bitta usulda o‘qitish zarurati o‘rtasini farqlashdir. Material va faoliyat shakli o‘quv maqsadi, mazmuni hamda talabaning amaldagi ehtiyojlariga muvofiq tanlanishi lozim.

Individual kognitiv xususiyatlarni o‘quv faoliyatida hisobga olish metakognitiv boshqaruv bilan bog‘langanda aniq metodik mazmun kasb etadi. Flavell yondashuvida bilish jarayonlari haqidagi bilim, metakognitiv tajribalar, maqsadlar va strategiyalar o‘zaro aloqador holda qaraladi [5]. Til o‘rganishda bu bog‘liqlik vazifani tushunish, maqsad belgilash, usul tanlash, bajarish jarayonini kuzatish va natijani baholashda namoyon bo‘ladi.

Schraw va Dennison metakognitiv anglanganlikni bilish haqidagi bilim hamda bilishni boshqarish komponentlari orqali tahlil qiladi [6]. Mazkur farq talabaning strategiyani bilishi bilan undan vaziyatga mos foydalanishini ajratishga yordam beradi. Masalan, talaba matnni tez ko‘zdan kechirish usulini bilishi mumkin, biroq aniq ma’lumot topish talab etilgan topshiriqda qaysi usulni tanlashni anglamasligi ehtimol. Wenden ham til o‘rganuvchining o‘rganish haqidagi bilimlari va qarashlarini refleksiya orqali aniqlashtirish masalasiga e’tibor qaratadi [7].

Ushbu maqolada metakognitiv korreksiya talabaning o‘quv harakatlarini vazifa talabi va bajarish dalillari bilan solishtirib, ularni ongli ravishda takomillashtirishi sifatida ta’riflanadi. Korreksiya obyekti kognitiv uslubning o‘zi emas, balki vaziyatga mos kelmaydigan strategik tanlov yoki nazoratning yetishmasligidir. Shu ma’noda maqola sarlavhasidagi kognitiv uslublarni korreksiya qilish ularning o‘quv faoliyatidagi namoyon bo‘lishini boshqarish doirasida tushuniladi.

Masalan, barcha notanish so‘zlarni tarjima qilishga odatlangan talaba umumiy mazmunni aniqlash vazifasida ortiqcha vaqt sarflashi mumkin. Metakognitiv korreksiya ushbu talabani tarjimadan voz kechishga undash bilan cheklanmaydi. U qaysi vaziyatda umumiy mazmunni aniqlash, qachon kontekstga tayanish va qachon lug‘atdan foydalanish zarurligini farqlashga yo‘naltiriladi.

Diagnostik ishlar qisqa til topshirig‘i, talabaning bajarish jarayoni haqidagi izohi va yakuniy natijani birgalikda o‘rganish asosida tashkil etilishi mumkin. O‘qituvchi javobning to‘g‘riligidan tashqari, talabaning dalil tanlashi, noaniqlikni sezishi va tekshirish harakatlarini ham qayd etadi. Turli vazifalardagi kuzatuvlarni solishtirish individual xususiyatlar haqida asosliroq xulosa chiqarishga yordam beradi.

Tafsilotga kuchli e’tibor beradigan talabaga matnning asosiy fikrini bir gapda ifodalash, so‘ng uni aniqlashtiruvchi birliklarni ajratish taklif etiladi. Umumiy mazmunga tayanib xulosa chiqaradigan talabaga esa o‘z javobini tasdiqlovchi aniq dalillarni ko‘rsatish vazifasi beriladi. Tez javob berib tekshirishni o‘tkazib yuboradigan talaba uchun qisqa nazorat savollari, ortiqcha tekshiradigan talaba uchun esa rejalashtirish vaqtini chegaralash foydali metodik vosita bo‘lishi mumkin.

Bunda qiyinchilikning sababi alohida tekshiriladi. Og‘zaki javobning kechikishi lug‘at yetishmasligi yoki nutqiy xavotir bilan bog‘liq bo‘lsa, faqat strategik maslahat yetarli bo‘lmaydi. Metakognitiv yordam bevosita til o‘rgatish va zarur pedagogik qo‘llab-quvvatlash bilan uyg‘unlashtirilishi kerak.

Schraw va Dennison ishlab chiqqan Metacognitive Awareness Inventory umumiy metakognitiv anglanganlikni o‘rganish vositasidir [6]. Uni kognitiv uslubni aniqlovchi test sifatida talqin qilish mumkin emas. So‘rovnoma qo‘llanganda uning til va ta’lim kontekstiga mosligi tekshirilishi, natijalari esa kuzatuv hamda topshiriq ko‘rsatkichlari bilan birgalikda tahlil qilinishi lozim.

Taklif etilayotgan metodik sikl besh bosqichdan iborat.

Birinchi bosqich – diagnostik anglash. Talaba o‘zining odatiy harakatlarini aniqlaydi va qiyinchilik yuzaga kelgan nuqtani ko‘rsatadi. “Topshiriqni qanday boshladim?” va “Qaysi bosqichda qiyinchilik sezdim?” savollari ushbu jarayonni yo‘naltiradi. Javoblar umumiy taassurot bilan cheklanmay, bajarilgan ishdagi aniq holatga bog‘lanadi.

Ikkinchi bosqich – maqsad va strategiyani rejalashtirish. O‘quv maqsadi kuzatiladigan natija shaklida belgilanadi. Masalan, “matnni tushunish” o‘rniga “asosiy fikr va uni tasdiqlovchi ikki dalilni aniqlash” maqsadi qo‘yiladi. Talaba tanlagan usulining ushbu maqsadga mosligini izohlaydi.

Uchinchi bosqich – monitoring. Talaba bajarish jarayonining muhim nuqtalarida o‘z tushunishi va harakatlarini tekshiradi. O‘qishda asosiy fikrni ayta olishini, yozishda rejasidagi fikrlar matnda aks etganini kuzatadi. Zarurat tug‘ilganda strategiyani davom ettirish, o‘zgartirish yoki boshqa usul bilan birlashtirish haqida qaror qabul qiladi.

To‘rtinchi bosqich – refleksiv baholash. Dastlabki maqsad, tanlangan harakat va haqiqiy natija solishtiriladi. “Topshiriq qiyin bo‘ldi” kabi umumiy qayd o‘rniga qiyinchilikning aniq sababi ko‘rsatiladi. Masalan, “Asosiy fikrni aniqladim, biroq sonli ma’lumotni qayta tekshirmaganim sababli dalil noto‘g‘ri tanlandi” mazmunidagi xulosa keyingi o‘zgarish uchun asos yaratadi.

Beshinchi bosqich – strategiyani yangi vazifada qo‘llash. Talaba yangilangan usulni mazmuni boshqa, talabi o‘xshash topshiriqda sinaydi. Bu bosqich refleksiv xulosaning amaliy qarorga aylanganini tekshirish imkonini beradi. Siklning asosiy xususiyati o‘tgan faoliyat haqidagi mulohazani keyingi o‘quv harakati bilan bog‘lashdan iborat.

Metakognitiv korreksiya har bir nutq ko‘nikmasining vazifalari va bajarish sharoitlariga muvofiq tashkil etilishi kerak. Tinglab tushunishga oid Vandergrift va Tafaghodtari tadqiqotida metakognitiv jarayonlarga yo‘naltirilgan ta’lim olgan guruh dastlabki farqlar hisobga olingandan keyin yakuniy tushunish topshirig‘ida nazorat guruhidan yuqori natija ko‘rsatgan [8]. Ushbu dalil tinglashni ongli boshqarishning imkoniyatlarini ko‘rsatadi, biroq natijani barcha ko‘nikma va guruhlarga avtomatik umumlashtirishga asos bo‘lmaydi.

Toshkent shahridagi Puchon universitetining nofilologik yo‘nalishlari uchun mazkur siklni kasbiy mazmundagi topshiriqlar asosida loyihalash mumkin. Arxitektura talabasi bino haqidagi audioni tinglashdan oldin uning vazifasi haqida taxmin bildiradi, keyin umumiy mazmun va materialga oid tafsilotlarni ajratadi. Yakunda dastlabki taxminini eshitilgan dalillar bilan solishtiradi.

1-jadval. Nutq ko‘nikmalari doirasida metakognitiv korreksiyaning metodik yo‘llari

Nutq ko‘nikmasi	Kuzatilishi mumkin bo‘lgan qiyinchilik	Metakognitiv korreksiya yo‘li	Baholash dalili
Tinglab tushunish	Alohida so‘zga ortiqcha e’tibor berib, nutqning davomini yo‘qotish yoki muhim tafsilotni ilg‘amaslik.	Tinglash maqsadini belgilash; birinchi tinglashda umumiy mazmunni, keyingisida zarur tafsilotlarni aniqlash; taxminlarni tekshirish.	Talaba javobini eshitilgan ma’lumot bilan asoslaydi va noto‘g‘ri taxminini qayta ko‘rib chiqadi.

Gapirish	Ortiqcha tekshirish sabab nutqning uzilishi yoki shoshilish natijasida izchillik va aniqlikning pasayishi.	Qisqa reja tuzish; mazmunni yetkazishni kuzatish; nutq yozuvini tahlil qilib, keyingi chiqish uchun bitta ustuvor o‘zgarish belgilash.	Keyingi nutq namunasida belgilangan jihat bo‘yicha o‘zgarish kuzatiladi.
O‘qish	So‘zma-so‘z tarjimaga ko‘p vaqt sarflash yoki dalilsiz umumiy xulosa chiqarish.	Maqsadga qarab ko‘zdan kechirish, aniq ma’lumot izlash va batafsil o‘qishni uyg‘unlashtirish; javobni matn bilan tekshirish.	Asosiy fikr to‘g‘ri aniqlanadi va xulosa tegishli dalillar bilan asoslanadi.
Yozish	Har bir gapni darhol tahrirlash sabab mazmun rivojining uzilishi yoki til shakllarining tekshirilmay qolishi.	Mazmuniy rejalashtirish, dastlabki matnni yaratish va tahrirlashni ajratish; shaxsiy tekshiruv ro‘yxatidan foydalanish.	Matnning dastlabki va tahrirlangan variantlari o‘rtasida maqsadga muvofiq o‘zgarish aniqlanadi.

Manba: ilmiy adabiyotlar tahlili asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan metodik taklif.

Yozish mashg‘ulotida esa dietologiya talabasi sog‘lom ovqatlanishga oid paragrafning asosiy fikri va dalillarini rejalashtirib, keyingi bosqichda matn bog‘lanishi hamda grammatik aniqlikni tekshirishi mumkin.

Leksikani o‘rganish ushbu ko‘nikmalarni qo‘llab-quvvatlovchi faoliyat sifatida tashkil etiladi. Dunlosky va hammualliflar amaliy testlash va taqsimlangan mashqning keng qo‘llanish imkoniyatlarini qayd etadi [9]. Bundan kelib chiqib, talabaning so‘zni qayta o‘qish bilangina cheklanmasdan, uni manbasiz esga tushirishi va keyinroq yangi kontekstda ishlatishini tekshirish taklif qilinadi.

Metakognitiv korreksiyani baholash uchun to‘rtta mezon taklif etiladi: maqsad va strategiya tanlovini izohlash; tushunishdagi yoki bajarishdagi qiyinchilikni payqash; natijani aniq dalil bilan baholash; keyingi vazifada asoslangan o‘zgarish kiritish. Har bir mezon bo‘yicha harakatning mustaqil bajarilgani, o‘qituvchi ko‘magidan keyin yuzaga kelgani yoki kuzatilmagani qayd etishi mumkin.

Refleksiv kundalik “Qaysi usulni tanladim va nima uchun?”, “Natijam haqida qaysi dalilga tayanaman?” hamda “Keyingi vazifada nimani o‘zgartiraman?” savollari asosida yuritiladi. Talabaning javobi strategiya nomini aytish bilan cheklanmay, tanlov sababi va natija o‘rtasidagi bog‘lanishni ochib berishi kerak. O‘qituvchining qayta aloqasi ham aynan shu bog‘lanishni aniqlashtirishga yo‘naltiriladi.

O‘zbekiston oliy ta’limi sharoitida modelni sinashda talabalarning dastlabki til darajasi, oldingi o‘rganish tajribasi va topshiriqni bajarish sharoitlari hisobga olinishi zarur. Tadqiqot muammosi uslublar va metakognitsiyaning umuman o‘rganilmaganligi haqidagi da’vo bilan emas, muayyan kontekstda diagnostik dalilga asoslangan yordamni tashkil etish va uning natijasini tekshirish ehtiyoji bilan belgilanadi.

Kelgusidagi empirik tadqiqotda dastlabki va yakuniy til topshiriqlari, jarayon kuzatuvlari, refleksiv qaydlar hamda kechiktirilgan yangi vazifa natijalarini birlashtirish maqsadga muvofiq. Guruhlar taqqoslanganda dars vaqti, material murakkabligi va o‘qituvchi ta’siri imkon qadar muvofiqlashtirilishi kerak. Til natijalaridagi o‘sish bilan metakognitiv boshqaruvdagi o‘zgarish alohida tahlil qilinishi lozim.

Yondashuvning cheklovi shundaki, barcha o‘quv qiyinchiliklari strategik tanlovdan kelib chiqmaydi. Bundan tashqari, o‘z faoliyatini batafsil izohlash real monitoringning yuqori darajasini har doim ham anglatmaydi. Shu sababli talabaning izohi bajarish

jarayoni va yaratilgan nutq mahsuloti bilan solishtirilishi zarur. Metakognitiv ko‘mak til mazmunini o‘rgatish bilan uzviy bog‘langan holda tashkil etilgandagina metodik jihatdan asosli bo‘ladi.

Individual kognitiv uslublar talabalarning axborot bilan ishlashidagi farqlarni tushunishga yordam beradi. Ularni hisobga olishning metodik vazifasi talabaning odatiy yondashuvini aniqlash, uning vazifa talabiga mosligini tekshirish va strategik imkoniyatlarini kengaytirishdan iborat. Metakognitiv korreksiya ushbu jarayonni diagnostika, rejalashtirish, monitoring, refleksiv baholash va yangilangan strategiyani yangi vazifada qo‘llash orqali tashkil etadi.

Taklif etilgan sikl tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish mashg‘ulotlarida o‘quv harakatlarini ongli boshqarishga yo‘naltirilgan. Uning asosiy metodik xususiyati refleksiv xulosani keyingi faoliyatda tekshiriladigan qarorga aylantirishdir. Modelning samaradorligi esa aniq ta’lim sharoitida til natijalari va metakognitiv harakatlarni birgalikda baholovchi empirik tadqiqot orqali aniqlanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ehrman M. E., Leaver B. L., Oxford R. L. A brief overview of individual differences in second language learning // System. – 2003. – Vol. 31, No. 3. – P. 313–330. DOI: 10.1016/S0346-251(03)00045-9.

2. Kozhevnikov M. Cognitive styles in the context of modern psychology: Toward an integrated framework of cognitive style // Psychological Bulletin. – 2007. – Vol. 133, No. 3. – P. 464–481. DOI: 10.1037/0033-2909.133.3.464.

3. Witkin H. A., Lewis H. B., Hertzman M., Machover K., Meissner P. B., Wapner S. Personality Through Perception: An Experimental and Clinical Study. – New York: Harper & Brothers, 1954.

4. Pashler H., McDaniel M., Rohrer D., Bjork R. Learning styles: Concepts and evidence // Psychological Science in the Public Interest. – 2008. – Vol. 9, No. 3. – P. 105–119. DOI: 10.1111/j.1539-6053.2009.01038.

5. Flavell J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34, No. 10. – P. 906–911. DOI: 10.1037/0003-066X.34.10.906.

6. Schraw G., Dennison R. S. Assessing metacognitive awareness // Contemporary Educational Psychology. – 1994. – Vol. 19, No. 4. – P. 460–475. DOI: 10.1006/ceps.1994.1033.

7. Wenden A. L. Metacognitive knowledge and language learning // Applied Linguistics. – 1998. – Vol. 19, No. 4. – P. 515–537. DOI: 10.1093/applin/19.4.515.

8. Vandergrift L., Tafaghodtari M. H. Teaching L2 learners how to listen does make a difference: An empirical study // Language Learning. – 2010. – Vol. 60, No. 2. – P. 470–497. DOI: 10.1111/j.1467-9922.2009.00559.

9. Dunlosky J., Rawson K. A., Marsh E. J., Nathan M. J., Willingham D. T. Improving students’ learning with effective learning techniques: Promising directions from cognitive and educational psychology // Psychological Science in the Public Interest. – 2013. – Vol. 14, No. 1. – P. 4–58. DOI: 10.1177/1529100612453266.

Odinaxon KASIMOVA,
“TMC instituti” nodavlat oliy ta’lim muassasasi, “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi, v.v. b. dotsent, (PhD)
E’zoza G‘ANIYEVA,
“Toshkent Kimyo xalqaro universiteti” nodavlat oliy ta’lim muassasasi, magistr

BOSHLANG‘ICH SINF TEXNOLOGIYA DARSLARIDA AMALIY-IJODIY FAOLIYAT ORQALI O‘QUVCHILARNING ESTETIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya

Maqolada boshlang‘ich sinf texnologiya darslarida amaliy-ijodiy faoliyat orqali o‘quvchilarning estetik madaniyatini shakllantirish metodikasi yoritilgan. Amaliyotdagi asosiy muammolar ko‘rsatib berilgan: amaliy ishning tayyor namunani nusxalash bilan cheklanishi, buyumning faqat texnik bajarilishi baholanib, estetik sifatiga e’tibor berilmasligi va milliy hunarmandchilik imkoniyatlaridan yetarli foydalanilmasligi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun “Kuzat – Tahlil qil – Loyihala – Yarat – Bahola – Taqdim et” bosqichlaridan iborat metodika ishlab chiqilgan va har bir bosqich uchun aniq metodlar taklif etilgan. Milliy naqsh asosidagi applikatsiya bo‘yicha 3-sinf dars ishlanmasi namunasi va o‘quvchi ishini estetik baholash rubrikasi keltirilgan. Natijalardan boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, pedagog kadrlarni tayyorlash va malakasini oshirish jarayonida foydalanish mumkin.

Tayanch so‘zlar. Boshlang‘ich ta’lim, texnologiya darsi, estetik madaniyat, estetik did, amaliy-ijodiy faoliyat, milliy hunarmandchilik, applikatsiya, kompozitsiya, rang uyg‘unligi, estetik baholash rubrikasi.

В статье раскрывается методика формирования эстетической культуры младших школьников посредством практико-творческой деятельности на уроках технологии. Показаны основные проблемы практики: сведение практической работы к копированию готового образца, оценивание лишь технического исполнения изделия без учёта его эстетического качества и недостаточное использование возможностей национальных ремёсел. Для их преодоления разработана методика из этапов «Наблюдай – Анализируй – Проектируй – Создавай – Оценивай – Представляй» и предложены конкретные методы для каждого этапа. Приведены образец урока в 3 классе по аппликации на основе национального орнамента и рубрика эстетического оценивания работ учащихся. Результаты могут быть использованы учителями начальных классов, в подготовке и повышении квалификации педагогов.

Ключевые слова. Начальное образование, урок технологии, эстетическая культура, эстетический вкус, практико-творческая деятельность, национальные ремёсла, аппликация, композиция, цветовая гармония, рубрика эстетического оценивания.

The article presents a methodology for developing the aesthetic culture of primary school pupils through practical and creative activity in technology lessons. The main problems of current practice are shown: practical work is limited to copying a ready-made model, only the technical execution of an item is assessed while its aesthetic quality is ignored, and the potential of national crafts is insufficiently used. To overcome these problems, a methodology consisting of the stages “Observe – Analyse – Design – Create – Evaluate – Present” is developed, and specific methods are proposed for each stage. A sample Grade 3 lesson plan on appliqué based on national ornament and a rubric for the aesthetic assessment of pupils’ work are presented. The results can be used by primary school teachers and in pre-service and in-service teacher training.

Key words. Primary education, technology lesson, aesthetic culture, aesthetic taste, practical and creative activity, national crafts, appliqué, composition, colour harmony, aesthetic assessment rubric.

Boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchining atrof-olamdagi go‘zallikni ko‘ra bilishi, uni qadrlashi va o‘z faoliyatida yarata olishi shaxs kamolotining muhim sharti hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni ta’lim-tarbiya jarayonining huquqiy asoslarini belgilab, uni shaxsni har tomonlama rivojlantirishga yo‘naltiradi [1]. Bu vazifani amalga oshirishda boshlang‘ich sinf texnologiya darslari alohida imkoniyatga ega, chunki aynan shu darsda o‘quvchi go‘zallikni faqat kuzatmaydi, balki uni o‘z qo‘li bilan yaratadi.

Texnologiya fanining bu imkoniyatini F.Alkarova ham ta’kidlaydi: uning fikricha, texnologiya fani o‘quvchilarga faqat bilim berish bilan cheklanmay, ularning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish va shaxsni har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiladi [4, 61]. Biroq amaliyotda boshlang‘ich sinf texnologiya darslarida amaliy ish ko‘pincha o‘qituvchi ko‘rsatgan namunani aynan takrorlash bilan cheklanadi, buyumning faqat texnik jihatdan to‘g‘ri bajarilganiga baho beriladi, uning rang uyg‘unligi, kompozitsiyasi va o‘ziga xosligi esa baholash doirasidan chetda qoladi. Natijada o‘quvchi chiroyli buyum yasashni o‘rgansa-da, nima uchun u chiroyli ekanini anglamaydi va o‘z estetik tanlovini asoslay olmaydi.

Shunday qilib, texnologiya darsidagi amaliy faoliyatni estetik madaniyatni shakllantirishning maqsadli vositasiga aylantiradigan metodikani ishlab chiqish zarurati yuzaga keladi. Mazkur maqolaning maqsadi – boshlang‘ich sinf texnologiya darslarida amaliy-ijodiy faoliyat orqali o‘quvchilarning estetik madaniyatini shakllantirish metodikasini ishlab chiqishdan iborat. Bu maqsadga erishish uchun estetik madaniyatning tarkibiy qismlari va ularning texnologiya darsidagi ko‘rsatkichlarini aniqlash, amaliy-ijodiy faoliyat turlarining estetik imkoniyatlarini tahlil qilish, bosqichli metodika va dars namunasini ishlab chiqish hamda estetik baholash mezonlarini belgilash vazifalari qo‘yildi.

Estetik madaniyat estetik tarbiyaning natijasi sifatida namoyon bo‘ladi, shu bois uning mazmunini aniqlash estetik tarbiya talqinidan boshlanadi. M.Temirova estetik tarbiyani bolalarda go‘zallikni his qilish, san’at va madaniyatga qiziqish uyg‘otish, ijodiy tafakkur hamda didni rivojlantirish jarayoni sifatida ko‘rib chiqadi va uning vositalari qatorida tasviriy san’at, musiqa, adabiyot, teatr va tabiat bilan bog‘liq faoliyatni ko‘rsatadi [2, 41–43]. Ushbu talqinga tayangan holda, boshlang‘ich sinf o‘quvchisining estetik madaniyatini go‘zallikni idrok etish, uni baholash, unga hissiy munosabat bildirish va o‘z faoliyatida go‘zallik yaratish qobiliyatlarining yaxlit birligi sifatida ta’riflash mumkin.

Mazkur ta’rifdan estetik madaniyatning to‘rt tarkibiy qismi kelib chiqadi. Texnologiya darsida ularning har biri o‘quvchining aniq harakatlari orqali kuzatiladi, bu esa ularni shakllantirish va baholash imkonini beradi (1-jadval).

1-jadval. Estetik madaniyatning tarkibiy qismlari va ularning texnologiya darsidagi ko‘rsatkichlari

Tarkibiy qism	Mazmuni	Texnologiya darsidagi ko‘rsatkichi
Estetik idrok	Buyum va hodisalardagi rang, shakl, ritm va uyg‘unlikni sezish	Namunadagi ranglar, naqsh elementlari va ularning takrorlanishini mustaqil ajratadi
Estetik did	Go‘zal va xunukni farqlash, tanlovni asoslash	Ikki variantdan uyg‘unrog‘ini tanlaydi va “chunki …” deb sababini aytadi
Estetik munosabat	Go‘zallikka, mehnat va milliy merosga hissiy-qadriyatli munosabat	Hunarmand ishiga, o‘z va o‘rtog‘i buyumiga hurmat bilan munosabatda bo‘ladi

Tarkibiy qism	Mazmuni	Texnologiya darsidagi ko‘rsatkichi
Estetik-ijodiy faoliyat	Go‘zallikni o‘z mehnati bilan yaratish	Namunaga o‘z o‘zgarishini kiritadi, buyumni ozoda va puxta bajaradi

Jadvaldan ko‘rinadiki, estetik madaniyatning birinchi uch qismi “ichki” jarayonlar bo‘lsa-da, ular texnologiya darsida o‘quvchining nutqi, tanlovi va yaratgan buyumida tashqi ko‘rinish oladi. Aynan shu xususiyat texnologiya darsini estetik madaniyatni shakllantirishning qulay maydoniga aylantiradi.

Texnologiya darsida estetik madaniyat amaliy-ijodiy faoliyat jarayonida shakllanadi, chunki o‘quvchi material bilan ishlar ekan, rang, shakl va kompozitsiya haqidagi tasavvurlarini bevosita qo‘llaydi. D.Kulboyeva boshlang‘ich sinf texnologiya darslarida turli materiallardan foydalanish o‘quvchilarning kreativ qobiliyatini shakllantirish vositasi ekanini asoslab, bu borada amaliy tavsiyalar beradi [3, 25–28]. Material bilan ishlashning ahamiyati xorijiy tadqiqotlarda ham qayd etilgan. M.Mašát Valdorf boshlang‘ich maktablari tajribasini o‘rganib, to‘qimachilik mashg‘ulotlari ko‘p sezgili o‘rganishni qo‘llab-quvvatlashi, sabr-toqat va mayda motorikani mustahkamlashi hamda tasavvur va estetik tajriba orqali bolaning o‘zligini anglashiga xizmat qilishi mumkinligini ko‘rsatadi [9].

Amaliy-ijodiy faoliyatning estetik ta’sirini tajriba asosida tasdiqlagan tadqiqotlar ham mavjud. S.A.R.Kamel o‘rta maktab o‘quvchilari bilan o‘tkazgan tajribasida badiiy faoliyat turlari o‘quvchilarning estetik afzal ko‘rishini, ya’ni didini rivojlantirishga xizmat qilganini aniqlagan [10, 233–244]. Garchi bu tadqiqot boshqa yosh guruhida o‘tkazilgan bo‘lsa-da, uning natijasi boshlang‘ich sinflarda ham amaliy faoliyatni estetik didni rivojlantirish vositasi sifatida tizimli tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi.

Boshlang‘ich sinf texnologiya darslarida qo‘llanadigan asosiy faoliyat turlarining estetik vazifalari va ularni milliy hunarmandchilik bilan bog‘lash imkoniyatlari 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval. Amaliy-ijodiy faoliyat turlarining estetik vazifalari

Faoliyat turi	Shakllantiriladigan estetik tasavvur	Milliy hunarmandchilik bilan bog‘lanishi
Qog‘ozdan applikatsiya	Rang uyg‘unligi, simmetriya, ritm, fon va tasvir nisbati	Kulolchilik va ganchkorlik naqshlari elementlari asosida kompozitsiya tuzish
Origami va qog‘oz plastikasi	Hajmli shakl, proporsiya, aniqlik va ozodalik	Bayram bezaklari, milliy ramzlar tasviri
Plastilin va loy bilan ishlash	Hajm, shakl ifodaliligi, sirt bezagi	Kulolchilik buyumlari (ko‘za, likopcha) va o‘yinchoqlar shaklini o‘rganish
Mato va ip bilan ishlash	Rang va to‘qima uyg‘unligi, naqsh ritmi	Kashtachilik, so‘zana va do‘ppi naqshlari bilan tanishish
Tabiiy materiallardan buyum	Tabiat go‘zalligini ko‘ra bilish, material xususiyatidan foydalanish	Tabiiy bo‘yoqlar, xalq o‘yinchoqlari an’analari

Milliy hunarmandchilik bilan bog‘lanish estetik madaniyatni shakllantirishda alohida o‘rin tutadi, chunki u o‘quvchiga go‘zallik me’yorlarini xalq tajribasi orqali ochib beradi. G.Xusayinova texnologiya darslarini interfaol metodlar va raqamli didaktik vositalar yordamida takomillashtirish orqali o‘quvchilarning xalq hunarmandchiligi ko‘nikmalarini rivojlantirish mumkinligini asoslaydi [5, 216]. Shu nuqtai nazardan, hunarmandlik

buyumlarining fotosurati, videosi yoki asl nusxasi texnologiya darsida estetik kuzatuv uchun asosiy manba bo‘lib xizmat qilishi lozim.

Yuqorida qayd etilgan muammo – amaliy ishning namunani nusxalash bilan cheklanishi – darsning faqat “ko‘rsatish – takrorlash” sxemasida tashkil etilishidan kelib chiqadi. Bu sxemani o‘zgartirish uchun amaliy ishdan oldin estetik kuzatuv va tahlil, undan keyin esa estetik baholash va taqdimot bosqichlarini kiritish zarur. Bunday yondashuv J.Dyuining “amalda o‘rganish” tamoyiliga mos keladi: G.Sobirova ushbu tamoyilga tayanib, texnologiya fanidagi amaliy faoliyat orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mustaqil ta’lim faoliyatini faollashtirish yuqori samara berishini ko‘rsatgan [7]. Shuningdek, O.A.Kasimova va E.S.G‘aniyeva texnologiya darslarida badiiy va texnik ijodkorlikni uyg‘unlashtirish o‘quvchilarning estetik madaniyatini yuksaltirishning muhim yo‘li ekanini ta’kidlaydi [8].

Ushbu qarashlarga tayangan holda, texnologiya darsini “Kuzat – Tahlil qil – Loyihala – Yarat – Bahola – Taqdim et” bosqichlari asosida tashkil etishni taklif etamiz. Har bir bosqich estetik madaniyatning muayyan tarkibiy qismiga yo‘naltirilgan va aniq metod orqali amalga oshiriladi (3-jadval).

3-jadval. Estetik madaniyatni shakllantirishning bosqichli metodikasi

Bosqich	Metod	Metodning mazmuni	Yo‘naltirilgan tarkibiy qism
Kuzat	“Estetik kuzatuv daqiqasi”	Hunarmandlik buyumi yoki uning fotosurati 1–2 daqiqa jim kuzatiladi, so‘ng o‘quvchilar ko‘rgan ranglari va naqsh elementlarini aytadi	Estetik idrok
Tahlil qil	“Taqqosla va tanla”	Bir buyumning rang yoki kompozitsiyasi uyg‘un va uyg‘un bo‘lmagan ikki varianti ko‘rsatiladi, o‘quvchi tanlovini “chunki …” bilan asoslaydi	Estetik did
Loyihala	“Eskizdan buyumga”	O‘quvchi shablonga qalamda eskiz chizadi va rang kartochkalaridan 2–3 rangli palitra tanlaydi	Estetik did, ijodiy faoliyat
Yarat	“Variativ namuna”	O‘qituvchi bitta emas, uchta turli namuna ko‘rsatadi; o‘quvchi ulardan birini asos qilib, kamida bitta o‘z o‘zgarishini kiritadi	Estetik-ijodiy faoliyat
Bahola	“Estetik baholash varaqasi”	O‘quvchi rubrika asosida o‘z ishini baholaydi, juftlikda “Ikki yulduz va bir istak” usulida o‘zaro baho beradi	Estetik did, munosabat
Taqdim et	“Mini-ko‘rgazma”	Ishlar sinf ko‘rgazmasiga qo‘yiladi, har bir o‘quvchi “Men … rangni tanladim, chunki …” deb bir jumla bilan izohlaydi	Estetik munosabat

Metodikaning asosiy yangiligi shundaki, unda estetik tushunchalar (simmetriya, ritm, rang uyg‘unligi) nazariy tushuntirish orqali emas, balki taqqoslash, tanlash va asoslash harakatlari orqali o‘zlashtiriladi. “Variativ namuna” usuli esa nusxalash muammosini bevosita hal etadi: o‘quvchi bir nechta namunani ko‘rgani uchun yagona “to‘g‘ri” javob yo‘qligini anglaydi va o‘z variantini yaratishga undaladi. Kichik maktab yoshidagi bolalar uchun bu bosqichlarni o‘yin shaklida, masalan, kvest ko‘rinishida tashkil etish ham samarali bo‘lishi mumkin: A.J.Ovchinnikova va T.V.Sherstyuk kichik

maktab o‘quvchilarida estetik obrazni kvest-texnologiyalar vositasida shakllantirish imkoniyatini asoslagan [11].

Taklif etilgan metodika asosida 3-sinf texnologiya darsi uchun “Naqshin likopcha” mavzusida 45 daqiqalik dars ishlanmasini loyihaladik. Darsning maqsadi – o‘quvchilarni milliy kulolchilik naqshlari bilan tanishtirish, simmetriya va rang uyg‘unligi asosida qog‘ozdan applikatsiya bajarish hamda o‘z estetik tanlovini asoslashga o‘rgatish. Darsda doira shaklidagi karton shablon, rangli qog‘oz, qaychi, yelim va rang kartochkalari to‘plamidan foydalaniladi (4-jadval).

4-jadval. “Naqshin likopcha” mavzusidagi 3-sinf texnologiya darsi tuzilmasi

Bosqich (vaqt)	O‘qituvchi faoliyati	O‘quvchi faoliyati	Metod
Kuzat (5 daq.)	Rishton kulolchiligiga oid likopchalar fotosuratlarini yoki asl buyumni ko‘rsatadi	Jim kuzatadi, ko‘rgan ranglari va naqsh elementlarini aytadi	“Estetik kuzatuv daqiqasi”
Tahlil qil (7 daq.)	Ranglari uyg‘un va uyg‘un bo‘lmagan ikki likopcha tasvirini ko‘rsatadi, simmetriya va ritm tushunchalarini aniqlashtiradi	Uyg‘un variantni tanlaydi, tanlovini asoslaydi, naqshning takrorlanishini topadi	“Taqqosla va tanla”
Loyihala (8 daq.)	Uchta variativ namunani ko‘rsatadi, eskiz chizish tartibini tushuntiradi	Shablonda eskiz chizadi, 2–3 rangli palitra tanlaydi	“Eskizdan buyumga”
Yarat (15 daq.)	Qaychi bilan xavfsiz ishlash qoidasini eslatadi, qiynalgan o‘quvchilarga yakka tartibda yordam beradi	Naqsh elementlarini qirqadi va simmetrik joylashtirib yopishtiradi	“Variativ namuna”
Bahola (5 daq.)	Baholash varaqasini tarqatadi	O‘z ishini rubrika bo‘yicha baholaydi, juftlikda o‘zaro baho beradi	“Ikki yulduz va bir istak”
Taqdim et (5 daq.)	Mini-ko‘rgazmani tashkil etadi, darsni yakunlaydi	Ishini ko‘rgazmaga qo‘yadi, bir jumla bilan izohlaydi	“Mini-ko‘rgazma”

Darsda estetik madaniyatning barcha tarkibiy qismlari izchil faollashadi: kuzatuv bosqichida estetik idrok, tahlil va loyihalash bosqichlarida estetik did, yaratish bosqichida estetik-ijodiy faoliyat, baholash va taqdimot bosqichlarida esa estetik munosabat shakllanadi. Bunday dars ishlanmalarini tuzishda Sh.N.Qurbonova tomonidan ishlab chiqilgan boshlang‘ich sinf texnologiya darslarida amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish va namunaviy dars ishlanmalari bo‘yicha tavsiyalar metodik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin [6].

Estetikmadaniyatnishakllantirishsamaralibo‘lishiuchuno‘quvchiishifaqattexnikbajarilishibo‘yichaemas, balkiestetiksifatibo‘yichahambaholanishizarur. Buning uchun mezonlar o‘quvchiga ish boshlanishidan oldin tushunarli shaklda yetkaziladi va ular o‘z-o‘zini hamda o‘zaro baholashda qo‘llanadi. “Naqshin likopcha” darsi uchun ishlab chiqilgan baholash rubrikasi 5-jadvalda keltirilgan.

5-jadval. O‘quvchi ishini estetik baholash rubrikasi (3-sinf, “Naqshin likopcha”)

Mezon	1-daraja (boshlang‘ich)	2-daraja (o‘rta)	3-daraja (yuqori)
Rang uyg‘unligi	Ranglar tasodifiy tanlangan, bir-biriga mos emas	Ranglar asosan mos, bitta rang ajralib qolgan	2–3 rang o‘zaro uyg‘un, tanlov asoslangan
Kompozitsiya (simmetriya, ritm)	Elementlar tartibsiz joylashgan	Simmetriya qisman saqlangan	Elementlar simmetrik va ritmik takrorlangan
Ishlov sifati	Qirqish chiziqlari notekis, yelim izlari bor	Kichik kamchiliklar bilan ozoda bajarilgan	Aniq qirqilgan, ozoda va puxta yopishtirilgan
Ijodiy yondashuv	Namuna aynan takrorlangan	Namunaga bitta kichik o‘zgarish kiritilgan	O‘z g‘oyasi asosida yangi variant yaratilgan
Estetik tanlovni izohlash	Ishi haqida gapira olmaydi	“Chiroyli” deb baholaydi, sababini aytmaydi	Rang va naqsh tanlovini sababi bilan izohlaydi

Rubrikaning so‘nggi mezoni alohida ahamiyatga ega, chunki u estetik didni “ichki” sezgidan ongli baholashga aylantiradi. O‘quvchi o‘z tanlovini so‘z bilan asoslashga o‘rgangan sari uning estetik mulohazasi chuqurlashadi va bu ko‘nikma boshqa fanlarda ham namoyon bo‘ladi.

Muammolar va ularning metodik yechimlari. Tahlillar asosida boshlang‘ich sinf texnologiya darslarida estetik madaniyatni shakllantirishdagi asosiy muammolar va ularni hal etishning quyidagi metodik yechimlarini taklif etamiz:

– namunani aynan nusxalash muammosi “Variativ namuna” usuli va rubrikadagi “Ijodiy yondashuv” mezoni orqali hal etiladi, chunki o‘quvchi o‘z o‘zgarishini kiritgani uchun ham baholanadi;

– faqat texnik bajarilishning baholanishi muammosi estetik baholash rubrikasi va “Estetik baholash varaqasi” orqali bartaraf etiladi;

– estetik tushunchalarning mavhumligi “Taqqosla va tanla” usuli bilan yengillashtiriladi: simmetriya, ritm va rang uyg‘unligi ta’rif orqali emas, ikki variantni solishtirish orqali o‘zlashtiriladi;

– milliy hunarmandchilik imkoniyatlaridan kam foydalanish muammosi har chorakda kamida bitta amaliy ishni milliy hunarmandchilik turiga bag‘ishlash, hunarmandlik buyumlarining raqamli fototo‘plamini yaratish va imkon qadar hunarmand ustani darsga taklif etish orqali hal etiladi [5, 216];

– material taqchilligi muammosi tabiiy va qayta ishlanadigan materiallardan (karton qutilar, mato qoldiqlari, barglar) foydalanish orqali yengillashtiriladi;

– oila bilan aloqaning sustligi muammosini hal etish uchun o‘quvchi ishlari bo‘yicha chorak yakunida ota-onalar ishtirokida sinf ko‘rgazmasini o‘tkazish tavsiya etiladi [2, 41–43].

Xulosa qilib aytganda, tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, boshlang‘ich sinf o‘quvchisining estetik madaniyati estetik idrok, estetik did, estetik munosabat va estetik-ijodiy faoliyatning yaxlit birligidan iborat bo‘lib, texnologiya darsida bu qismlarning har biri o‘quvchining aniq harakatlari orqali kuzatiladi va baholanadi. Ikkinchidan, amaliy ishning namunani nusxalash bilan cheklanishi, estetik sifatning baholanmasligi va milliy hunarmandchilik imkoniyatlaridan yetarli foydalanilmasligi amaliyotdagi asosiy muammolar hisoblanadi. Uchinchidan, “Kuzat – Tahlil qil –

Loyihala – Yarat – Bahola – Taqdim et” bosqichlaridan iborat metodika amaliy faoliyatni estetik madaniyatni shakllantirishning maqsadli vositasiga aylantiradi. To‘rtinchidan, estetik baholash rubrikasi o‘quvchining estetik didini ongli baholash darajasiga ko‘tarishga xizmat qiladi.

Olingan natijalar asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi: 1–4-sinflar texnologiya darslari uchun milliy hunarmandchilik turlariga asoslangan amaliy-ijodiy topshiriqlar to‘plamini yaratish; har bir faoliyat turi bo‘yicha estetik baholash rubrikalarini ishlab chiqish; boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining malaka oshirish dasturlariga texnologiya darslarida estetik tarbiya metodikasi bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlarni kiritish. Keyingi tadqiqotlarda taklif etilgan metodikaning samaradorligi tajriba-sinov ishlari orqali aniqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son.

2. Temirova M. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida estetik tarbiyani shakllantirish masalalari // ZDPP. – 2025. – Vol. 4, №3. – B. 41–43. DOI: 10.5281/zenodo.14849728.

3. Kulboyeva D. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining kreativlik qobiliyatini shakllantirish // ZDIF. – 2025. – Vol. 4, №8. – B. 25–28. DOI: 10.5281/zenodo.15253809.

4. Alkarova F. O‘quvchilarda kasbiy ko‘nikmalarni rivojlantirishda “Texnologiya” fanining roli // O‘zMU xabarlari. – 2024. – №1/8/1. – B. 61.

5. Xusayinova G. Raqamli ta’lim muhitida o‘quvchilar xalq hunarmandchiligi ko‘nikmalarini rivojlantirish // O‘zMU xabarlari. – 2024. – №1/9. – B. 216.

6. Qurbonova Sh.N. Texnologiya o‘qitish metodikasi fanidan amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish: o‘quv qo‘llanma. – Buxoro: Fan va ta’lim, 2022. – 200 b.

7. Sobirova G.Y. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mustaqil ta’lim faoliyatini faollashtirishga qaratilgan metodik yondashuvlarni takomillashtirish // FarDU ilmiy xabarlari. – 2025. – №6.

8. Kasimova O.A., G‘aniyeva E.S. Texnologiya darslarida o‘quvchilarning estetik madaniyatini shakllantirish metodikasi // “Raqamlashtirish muhitida maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim muammolari: yechimlar va istiqbollar” respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent: Toshkent Kimyo xalqaro universiteti, 2026. DOI: 10.5281/zenodo.20285466.

9. Mašát M. The use of textiles in the educational process at Waldorf primary schools // Frontiers in Education. – 2025. – Vol. 10. – Art. 1660329. DOI: 10.3389/feduc.2025.1660329.

10. Kamel S.A.R. The role of artistic activities in developing the aesthetic preference of middle school students // Journal of the College of Basic Education. – 2022. – Vol. 28, №115. – P. 233–244. DOI: 10.35950/cbej.v28i115.5806.

11. Овчинникова А.Ж., Шерстюк Т.В. Формирование ноосферно-эстетического образа у младших школьников средствами квест-технологий // Педагогические технологии. – 2022. – №3.

Rixsivoy ZIYAYEV,
Toshkent davlat agrar universiteti, “Tabiiy fanlar” kafedrasi, professor,
kimyo fanlari doktori
Sevara XASANOVA,
Ta’limni rivojlantirish respublika ilmiy-metodik markazi bo‘lim boshlig‘i, (PhD)

KIMYOVIY ELEMENTLARNI NOMLANISHI HAQIDA

Annotatsiya

Maqolada kimyoviy elementlarni nomlanishi haqida, elementlarni nomlashda, ularning kelib chiqishi, tabiatda uchrashi, asosan, ba’zi o‘ziga xos xarakterli xossalari asos bo‘lib hisoblangan. Ko‘pgina elementlar buyuk olimlar nomi sharafiga, mamlakatlar va qit’alar, shaharlar, sayyoralar, minerallar, afsonaviy qahramonlar nomi sharafiga qo‘yilgan. Maqolada ba’zi elementlarni .nomlanishiga sabab bo‘lgan qiziqarli voqealar berilgan.

Tayanch so‘zlar. Elementlarni nomlanishi: olimlar nomiga, mamlakatlar nomida, shaharlar nomiga, minerallar nomiga afsonaviy qahramonlar sharafiga, yashirinaman, bekinaman”, “Tantal azobi”, spektrlarida hosil bo‘lgan o‘ziga xos ranglar asosida, xossalari ko‘ra nomlangan elementlar. 12 yashar bola nom bergan element.

В статье рассматривается наименования химических элементов, их происхождения, встречаемости в природе, а также некоторые уникальные характеристики, взятые за основу для наименования элементов. Многие элементы названы в честь великих ученых, стран и континентов, городов, планет, минералов и легендарных героев. В статье представлена информация о наименовании некоторых элементов и интересных событиях, которые привели к их присвоению.

Ключевые слова. Наименование элементов: в честь учёных, в честь стран, в честь городов, в честь минералов, в честь легендарных героев, «Скрываю» , «Танталовы муки», элементы, названные в соответствии с их свойствами, на основе уникальных цветов, образующихся в их спектрах. Элемент названный 12-летним мальчиком.

This article discusses the names of chemical elements, their origins, natural occurrences, and some unique characteristics used as the basis for their naming. Many elements are named after great scientists, countries and continents, cities, planets, minerals, and legendary heroes. The article provides information on the naming of some elements and the interesting events that led to their assignment.

Key words. Naming of elements: after scientists, after countries, after cities, after minerals, after legendary heroes, “I hide, I hide”, “Tantalum’s torment”, elements named according to their properties, based on the unique colours formed in their spectra, an element named by a 12-year-old boy.

Barcha kimyoviy elementlarning nomi ma’lum bir ma’noni anglatadi. Elementlarni nomlashda, ularning kelib chiqishi, tabiatda uchrashi, asosan, ba’zi o‘ziga xos xarakterli xossalari asos bo‘lib hisoblangan. Ko‘pgina elementlarning nomi olimlar, mamlakatlar, qit’alar va sayyoralar sharafiga qo‘yilgan. Quyida ba’zi elementlarni nomlanishiga oid ma’lumotlar keltiriladi:

Buyuk olimlar nomi sharafiga qo‘yilgan elementlar. Bular:

$_{96}$Sm – *kyuri,* radioaktiv elementlar radiy va poloniy elementlarning mualliflari dunyoga mashhur Per Kyuri (1859-1906) va Mariya Skla- dovskaya Kyuri (1867-1934)lar sharafiga qo‘yilgan;

$_{99}$Es – *eynshteyniy,* dunyoga mashhur amerikalik fizik nisbiylik nazariyasini asoschisi Albert Eynshteyn (1879-1955) nomiga qo‘yilgan;

$_{100}$*Fm – fermiy,* dunyoda birinchi atom reaktori ixtirochisi, italyan fizigi Enriko Fermi

(1901-1954) sharafiga qo‘yilgan;

$_{101}$*Md – mendeleviy*, buyuk rus kimyogari, kimyoviy elementlar davriy qonuni va jadvalini muallifi D. I. Mendeleyev (1834-1907) sharafiga;

$_{102}$*No –nobeliy,* shved olimlari tomonidan mashhur Alfred Nobel (1833-1896) nomi sharafiga;

$_{103}$*Lr – laurensiy,* Siklotron ixtirochisi amerikalik fizik, Ernest Lourens (1901-1958) sharafiga;

$_{104}$*Rf – rezerfordiy,* mashhur ingliz fizik va kimyogari Ernest Rezerford (1871-1937) sharafiga;

$_{106}$*Sg – siborgiy,* bir qator sun’iy elementlar muallifi, amerikalik olim Glenn Siborg (1912-1999) sharafiga;

$_{107}$*Bh – boriy,* daniyalik olim Nils Bor (1885-1962) sharafiga;

$_{109}$*Mt – meytneriy,* nemis olimlari tomonidan sintez qilinib, element nomi avstriyalik fizik Liza Meytner (1878-1968) sharafiga;

$_{111}$*Rg – rentgeniy,* buyuk nemis olimi Vilgelm Konrad Rentgen (1845-1923) sharafiga;

$_{112}$*Cn – kopernitsiy,* buyuk polyak astronomi Nikolay Kopernik (1473-1543) sharafiga;

$_{114}$*Fl – fleroviy,* bir qator sun’iy kimyoviy elementlarni kashf etishda rahbarlik qilgan, mashhur rus olimi Georgiy Nikolayevich Flerov (1913-1990) sharafiga qo‘yilgan.

D*avriy jadvaldagi quyidagi elementlarning nomi mamlakatlar va qit’alar nomi sharafiga qo‘yilgan.* Bular:

21 – tartib raqamli element, *skandiy (Sc)* - Skandinaviya;

31 – tartib raqamli element, *galliy (Ga)* – Fransiya (qadimiy nomi);

32 – tartib raqamli element, *germaniy (Ge)* – Germaniya;

44 - tartib raqamli element, *ruteniy (Ru)* - Rossiya;

63 –tartib raqamli element, *yevropiy (Eu)* – Yevropa;

84 –tartib raqamli element, *poloniy (Po)* – Polsha;

95 – tartib raqamli element, *ameritsiy (Am)* – Amerika.

● **Shaharlar nomiga qo‘yilgan elementlar:**

$_{71}$*Lu lyutesiy,* Parij (qadimiy nomi);

$_{72}$*Hf gafniy,* Kopengagen (qadimiy nomi);

$_{97}$*Bk berkliy*, Berkli shahri (Amerika);

$_{98}$*Cf kaliforniy,* Kaliforniy shtati (Amrika);

Hatto, birgina Shvesiyadagi Itterbn shahri sharafiga 4ta elementga nom berilgan. Bular: ittriy *($_{39}$Y), terbiy ($_{65}$Tb), erbiy ($_{68}$Er) va itterbiy ($_{70}$Yb)dir.* Bu to‘rt elementning nomi bir shahar sharafiga qo‘yilishiga sabab, bu shahar atrofida yuqoridagi siyrak yer elementlarning yirik konini mavjudligidir.

● **Minerallar nomiga qo‘yilgan elementlar:** Mendeleyev davriy jadvalidagi quyidagi elementlar tabiiy menerallar nomi bilan bog‘liq:

$_{4}$*Be berilliy-berill;* $_{38}$*Sr stronsiy –stronsianit;* $_{40}$*Zr sirkoniy-sirkon;* $_{56}$*Ba bariy-barit;* $_{74}$*W volfram-volframit* kabi tabiiy minerallarning nomi bilan bog‘liq.

$_{5}$*V* bor, bu elementning tabiiy minerali-“bura”ni qadimgi nomi.

$_{20}$*Sa* – kalsiy grekcha “kalks –yumshoq tosh”; $_{3}$Li – litiy ham grekcha “liteos” so‘zidan olinib, “tosh” degan ma’noni anglatadi.

● **Afsonaviy qahromonlar sharafiga qo‘yilgan elementlar.**

$_{90}$*Th toriy* buyuk shved kimyogari Y. Bersilius tomonidan kashf etilib, afsonaviy

urush va momoqaldiroq xudosi “Tora” sharafiga qo‘yilgan.

$_{25}$*V – vanadiy* go‘zallik va sevgi timsoli bo‘lgan afsonaviy Skandinaviya ma’budasi “Vanodis” sharafiga qo‘yilgan.

$_{61}$*Pm – prometiy* elementi, samodan (osmondan) olovni o‘g‘rilab, yerdagi odamlarga bergan afsonaviy qahromon Prometiy sharafiga qo‘yilgan.

$_{22}$*Ti – titan,* bu elementning nomini qadimgi yunon eposining afsonaviy qahromoni Titan sharafiga element kashfiyotchilaridan biri Martin Klaprot taklif etgan.

● **Nomi qiyinchilik bilan kashf etilganligini ifodalovchi elementlar. Misol qilib, lantan, tantal, niobiyning nomlanishini olish mumkin.**

$_{57}$*La – lantan* shved kimyogari Karl Mozander (1797-1858) tomonidan 1839-yilda kashf etilgan bo‘lib, faqat 100 yildan keyin toza holda ajratib olingan. Elementning lantan deb nomlanishini Y. Ya. Berselius (1779-1848) taklif etgan. Element nomi grekcha “lanthanein – yashirinaman, bekinaman” degan ma’noni bildiradi.

$_{73}$*Ta – tantal va* $_{41}$*Nb – niobiyni* kashf etishda kimyogarlar ko‘p qiyinchiliklarga duch kelgan. Fanda *“Tantal azobi”* degan ibora mavjud bo‘lib, bu ibora inson maqsadiga erishish juda yaqin bo‘lsada, lekin erisha olmagan-da, yoki biror ishni bajarish osondek tuyulsada, lekin uni amalga oshirish qiyin bo‘lganda ishlatiladi.

Tantal afsonaviy xudo Zevsni o‘g‘li, u suv bo‘yida va mevali daraxt ostida yursada, aybli ishi tufayli abadiy ochlik va tashnalikka mahkum etilgan. Kimyogarlar rudadan bu elementni ajratib olishda “tantal azobi” ni chekishgan. 1802 yilda shved olimi A. G. Ekeberg (1767-1813) tantal oksidini olib, uni toza metall deb hisoblagan. Lekin, faqat 100 yildan keyin olimlar tomonidan qo‘lga tushib kashf etiladi.

$_{41}$*Nb niobiy* elementining nomi afsonaviy Tantal qizi “Niobe” sharafiga qo‘yilgan. Tabiiy minerallarda tantal bilan niobiy doimo birga uchraydi. Shuning uchun, ularni nomlash va ajratib olishda o‘xshashlik mavjud. Niobiy 1801 yilda ingliz olimi Charlz Xetchett (~1765-1847) tomonidan kashf etilgan. Lekin, 1907 yilda, ya’ni 106 yildan keyin qiyinchiliklar bilan toza holda ajratib olingan.

● **Spektr chiziqlarida hosil bo‘lgan o‘ziga xos ranglar asosida nomlangan elementlar.** Quyidagi to‘rt element: indiy, seziy, rubidiy va talliylar ularning spektrial chiziqlarida hosil bo‘lgan xarakterli ranglar asosida nomlangan.

$_{37}$*Rb – rubidiy* spektrda chiroyli to‘q qizil chiziqlar hosil qilgani uchun, grekcha “rubidus-qizil” so‘zidan olingan;

$_{49}$*In – indiy,* spektrida xarakterli ko‘k (siniy) spektrial chiziqlar hosil qilgani uchun uning nomi bo‘yoq modda “indigo” so‘zidan olingan;

$_{55}$*Cs – seziy,* spektrda ikkita “havo rang” xarakterli chiziqlar bergani uchun, lotincha “caesius-zangori,moviy” so‘zidan kelib chiqqan.

$_{81}$*Tl – talliy.* Element nomi spektrda mavjud bo‘lgan o‘ziga xos xarakterli yashil chiziqlar, hamda alangani yashil rangga bo‘yashiga qarab berilgan. Talliy grekcha “Thallos-yosh yashil novda” ma’noni anglatadi.

● **Xarakterli xossalari ko‘ra nomlangan elementlar.** Ko‘pgina elementlarga ularning o‘ziga xos xossalariga asoslanib nom berilgan. Misollar:

$_{1}$*H – vodorod*ning lotincha nomi “gidrogenium-suv tug‘diruvchi”; $_{8}$*O kislorodni* “oksigenium-kislota tug‘diruvchi” (hosil qiluvchi); $_{80}$*Hg simob-* ning lotincha nomi esa “ gidrargirum-kumush suvi” degan ma’noni anglatadi.

$_{9}$*F – ftor* grekcha so‘zdan olinib, “buzuvchi” degan ma’noni;

$_{15}$*P – fosfor* grekcha “nur tarqatuvchi”; $_{17}$*Cl –xlor* esa grekcha “chloros-yashil” ma’noni anglatadi.

$_{24}$*Sr – xrom* grekcha so‘zdan olinib, “bo‘yoq” degan ma’noni anglatadi. Chunki, uning tuzlarini eritmalari turli bo‘yoq rangga ega bo‘lgani uchun.

$_{45}$*Rh – rodiy,* grekcha “gul” (rodiyning bir qator tuzlarining eritmalari gul (rozoviy) rangiga ega); $_{76}$Os – osmiy grekcha “xid”; $_{77}$Ir – iridiy esa grekcha “kamalak” degan ma’noni bildiradi.

$_{35}$*Vr – brom,* elementning “badbo‘y” xidiga moslab nomlangan. Grekcha “bromos-badbo‘y, qo‘lonsa” ma’noga ega.

$_{53}$*I –yod.* Elementning bo‘g‘lari binafsha rangga ega bo‘lgani uchun, grekcha “iodes-binafsha” so‘zidan olingan.

Odatda kashfiyotlar (elementlarni) nomi shu kashfiyotlarni (elementni) kashf etgan yoki tekshirgan olim nomiga qo‘yiladi. Tarixda shunday ajoyib xollar uchraydiki elementni nomini uni kashf etgan ham, tekshirgan ham emas, balki 12 yashar bola qo‘ygan.Bu neon elementi bo‘lib, uning tarixi qo‘yidagicha.

Ingliz olimi V. Ramzay (1852-1916) o‘zi kashf etgan yangi element spektrini tekshirayotganida uning 12 yashar o‘g‘li kelib:

– Dada bu chiroyli gazning oti nima? – deb so‘raydi.

– Buni oti qo‘yilmagan, chunki bu yangi topilgan – deb javob berdi Ramzay.

– Unday bo‘lsa uni otini *“yangi” - hovum* deya qoling – dedi.

Ramzay erkatoy o‘g‘liniig so‘zini yerga qoldirmay elementiga “yangi” so‘zini grekchaga aylantirib neon deb nom beradi.

Xulosa qilib aytgana, elementlarni nomlashda, ularning kelib chiqishi, tabiatda uchrashi, asosan, ba’zi o‘ziga xos xarakterli xossalari asos bo‘lib hisoblangan. Ko‘pgina elementlarning nomi olimlar, mamlakatlar, qit’alar va sayyoralar sharafiga qo‘yilgan. Ba’zi elementlarni nomlanishiga oid ma’lumotlar keltirilgan va nomlanishiga sabab bo‘lgan qiziqarli voqealar berilgan. .

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Primqulov M., Ziyayev R., Akbarov B., Haydarov U. Biz bilgan va bilmagan kimyo, “O‘qituvchi”-NMIU, Toshkent-2011,123 bet;

2. Primqulov M., Ziyayev R., Akbarov B., Haydarov U. Kimyo olamiga sayohat, “O‘zbekiston”, Toshkent-2015, 195 bet;

3. Muftahov A. “Umumiy kimyo” 11-sinf uchun darslik. –T.: O‘qituvchi, 2014.

4. Ziyayev R., Panjiev O. “Zamonaviy kimyoviy elementlar davriy jadvali” O‘qituvchi va o‘quvchilar uchun qo‘llanma. –T.: Voris-nashriyot, 2021

5. Antony M. S. “Tableau Périodique des Eléments” Strasbourg-2016

6. Ziyayev R., Xasanova S. Zamonaviy elementlar davriy jadvali va jadvalga izohlar., XALQ TA’LIMI” ilmiy-metodik jurnali, 2023, №2, 43-46 betlar www.pubedu.uz

Nilufar JABBOROVA,
“Oriental universiteti” nodavlat oily ta’lim muassasasi,
axborot siyosati masalalari bo‘yicha rektorining maslahatchisi

ONA TILI FANINI O‘QITISHDA MEDIA TA’LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

(7-8 sinflarda ona tili fanini o‘qitish misolida)

Annotatsiya

Maqolada 7–8-sinf o‘quvchilarining ona tili fanini o‘qitishda mediata’lim texnologiyalaridan foydalanish metodikasini takomillashtirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, Niderlandiya, Germaniya va Yaponiyaning mediata’lim sohasidagi ilg‘or tajribalari hamda statistik ma’lumotlar tahlil qilinadi. O‘quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirishda raqamli media vositalarining o‘rni aniqlanadi. Tadqiqot natijalari 7–8-sinf o‘qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar shaklida taqdim etiladi. Mediata’lim texnologiyalarini o‘zbek tilini o‘qitish jarayoniga integratsiya qilishning samarali modeli ishlab chiqilgan.

Tayanch so‘zlar. Mediata’lim, funksional savodxonlik, raqamli texnologiyalar, ona tili ta’limi, 7–8-sinf, media vakolatxonligi, interaktiv o‘qitish, xalqaro tajriba.

В статье рассматриваются вопросы совершенствования методики использования медиаобразовательных технологий в обучении родному языку учащихся 7-8 классов. Также анализируется передовой опыт и статистические данные Нидерландов, Германии и Японии в области медиаобразования. Определяется роль цифровых медиа в развитии функциональной грамотности учащихся. Результаты исследования представлены в виде практических рекомендаций для учителей 7-8 классов. Разработана эффективная модель интеграции медиаобразовательных технологий в процесс обучения узбекскому языку.

Ключевые слова. Медиаобразование, функциональная грамотность, цифровые технологии, обучение родному языку, 7-8 классы, медиапредставительство, интерактивное обучение, международный опыт.

This article examines the issues of improving the methodology of using media education technologies in teaching the mother tongue for grades 7-8 students. The article analyzes the advanced experiences and statistical data of the Netherlands, Germany, and Japan in the field of media education. The role of digital media tools in developing students’ functional literacy is determined. The research results are presented as practical recommendations for teachers of grades 7-8. An effective model for integrating media education technologies into the process of teaching the Uzbek language has been developed.

Key words. Media education, functional literacy, digital technologies, mother tongue education, grades 7-8, media competence, interactive learning, international experience.

Zamonaviy axborot jamiyatida ta’lim tizimi oldida muhim vazifalar turibdi: o‘quvchilarni nafaqat bilim bilan qurollantiribgina qolmay, balki ularni raqamli mediamakon sharoitida tanqidiy fikrlovchi, ijodkor va mustaqil shaxs sifatida tarbiyalash zaruriyati paydo bo‘ldi. Bugungi kunda 7–8-sinf o‘quvchilari, ya’ni 13–15 yoshli o‘smirlar internet, ijtimoiy tarmoqlar va media resurslarning faol foydalanuvchilari hisoblanadi. Shu bois, ona tili fanini o‘qitishda ushbu raqamli muhitdan pedagogik maqsadda foydalanish davr talabidir.

UNESCO (2021) ma’lumotlariga ko‘ra, 21-asrda ta’lim sifatini oshirishning asosiy yo‘llaridan biri mediata’lim va raqamli savodxonlikni umumta’lim jarayoniga integratsiya qilishdir. Jahon bo‘yicha 180 dan ortiq davlat milliy ta’lim standartlariga mediata’lim elementlarini kiritgan (UNESCO, 2021). O‘zbekistonda ham 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan “Yangi O‘zbekiston” Rivojlanish strategiyasida raqamli ta’limni keng joriy

etish ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan.

Ona tili fani – milliy o‘zlikni anglash, kommunikativ ko‘nikmalar va ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishning asosiy vositasi. Mediata’lim texnologiyalari esa bu jarayonni yangi darajaga olib chiqish imkonini beradi: video materiallar, podkastlar, onlayn lug‘atlar, interaktiv topshiriqlar va media loyihalar o‘quvchilarning fanga qiziqishini oshiradi hamda funksional savodxonligini rivojlantiradi.

Ushbu maqolaning maqsadi – 7–8-sinf o‘quvchilariga ona tili fanini o‘qitishda mediata’lim texnologiyalaridan foydalanishning samarali metodikasini ishlab chiqish va takomillashtirish, xalqaro tajribalar asosida amaliy tavsiyalar berishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Mediata’lim texnologiyalarining mohiyati va turlarini tahlil qilish;
2. Niderlandiya, Germaniya va Yaponiyaning mediata’lim sohasidagi tajribalarini o‘rganish;
3. 7–8-sinf ona tili darslarida mediata’lim texnologiyalarini qo‘llashning amaliy modelini ishlab chiqish;
4. Tajriba-sinov natijalari asosida xulosalar va tavsiyalar berish.

2. METOD

Tadqiqotda quyidagi ilmiy-tadqiqot metodlari qo‘llanildi: adabiyotlar tahlili, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatuv, so‘rovnoma (anketa), tajriba-sinov darslari va statistik ma’lumotlar tahlili. Tadqiqot Toshkent shahrining uchta umumta’lim maktabida 7–8-sinf o‘quvchilari (jami 240 nafar) va 18 nafar ona tili o‘qituvchilari ishtirokida olib borildi. Tajriba-sinov ishlari 2023–2024-o‘quv yili davomida amalga oshirildi. Xalqaro tajribalarni o‘rganishda Niderlandiya, Germaniya va Yaponiya kabi mamlakatlar tanlab olindi, chunki bu davlatlar mediata’limni milliy ta’lim tizimiga muvaffaqiyatli integratsiya qilgan va bu sohada yuqori ko‘rsatkichlarga ega.

1-jadval. Niderlandiya, Germaniya va Yaponiyada mediata’lim ko‘rsatkichlari

Mamlakat	Maktablarda mediata’lim qamrovi (%)	O‘quvchilar raqamli savodxonligi (PISA)	Yillik mediata’limga investitsiya (mlrd. $)	Mediata’lim darslar soni (soat/yil)
Niderlandiya	94%	526 ball	1.8	120
Germaniya	89%	518 ball	3.2	98
Yaponiya	97%	527 ball	4.1	144
O‘zbekiston (2024)	42%	–	0.12	36

Manba: UNESCO Education Report (2023); PISA 2022; OECD Education at a Glance

Niderlandiya tajribasi.

Niderlandiyada mediata’lim 1990-yillarda milliy ta’lim siyosatining asosiy qismi sifatida belgilangan. Bugungi kunda mamlakatning 94% maktablarida mediata’lim dasturlari faoliyat yuritadi. “Mediawijsheid” (media vakolatxonligi) milliy dasturi doirasida barcha yosh guruhlariga, shu jumladan 12–15 yoshli o‘quvchilarga media savodxonligi ko‘nikmalarini rivojlantirish majburiy hisoblanadi.

2-jadval. Niderlandiyada mediata’lim dasturining asosiy ko‘rsatkichlari

Ko’rsatkich	Ma’lumot
Mediata’lim qamrovi (maktablar)	94% (2023)
O‘quvchilarning media savodxonligi darajasi	78% — yuqori daraja
“Mediawijsheid” dasturida ishtirokchilar	3.2 million o‘quvchi

Ko’rsatkich	Ma’lumot
O‘qituvchilar qayta tayyorgarligi (yillik)	12,500 nafar
Onlayn ta’lim resurslari foydalanishi	Haftasiga 4.7 soat (o‘rtacha)
Mediata’limga davlat xarajatlari (2023)	1.8 mlrd. EURO
PISA 2022 raqamli o‘qish ko‘rsatkichi	526 ball (OECD o‘rtachasi: 476)

Manba: Niderlandiya Ta’lim Vazirligi hisoboti (2023); PISA 2022

Germaniya tajribasi

Germaniyada mediata’lim “Medienkompetenz” (media vakolati) konsepsiyasi doirasida amalga oshiriladi. 2016-yilda qabul qilingan “Raqamli Pakt” (Digitalpakt Schule) dasturi asosida federal hukumat 5 mlrd. yevro ajratdi. 2022-2023-yillarda ushbu mablag‘ning 3,2 mlrd. yevro qismi maktablarda raqamli infratuzilmani yaratishga sarflandi. Germaniyaning 16 federativ yerida mediata’lim majburiy komponent sifatida o‘quv dasturlariga kiritilgan.

3-jadval. Germaniyada mediata’lim statistikasi

Ko‘rsatkich	2019	2021	2023
Raqamli qurilmalarga ega maktablar (%)	61%	78%	89%
Mediata’lim darslari o‘tkazadigan o‘qituvchilar (%)	34%	52%	71%
O‘quvchi boshiga raqamli qurilmalar (dona)	0.4	0.8	1.2
Onlayn o‘qitish platformalari foydalanuvchilari (mln.)	2.1	6.8	9.4
Mediata’lim sertifikati olgan o‘qituvchilar (ming.)	8.2	21.4	38.7

Manba: KMK (Kultusministerkonferenz) 2023; Statista Germany Digital Education Report

Yaponiya tajribasi

Yaponiya dunyoning eng yuqori darajada raqamlashtirilgan ta’lim tizimiga ega mamlakatlardan biri hisoblanadi. 2019-yilda e’lon qilingan “GIGA School Programme” (Global and Innovation Gateway for All) dasturi barcha boshlang‘ich va o‘rta maktab o‘quvchilariga shaxsiy raqamli qurilma va tezkor internet ulanishini ta’minladi. Dasturga 230 mlrd. yapon iyenasi (taxminan 1,56 mlrd. AQSH dollari) ajratildi. Yaponiya o‘quvchilarining media savodxonligi bo‘yicha PISA 2022 natijasi 527 ball bilan OECD o‘rtachasidan 51 ball yuqori.

4-jadval. Yaponiya GIGA School Programme statistikasi

Ko’rsatkich	Ma’lumot
Dastur qamroviga kirgan o‘quvchilar	9.1 million (barcha davlat maktablari)
Tarqatilgan shaxsiy planshet/noutbuk	9.1 million qurilma
Maktablarga tezkor internet ulangan (%)	97.3%
Mediata’lim soatlari (yillik, o‘rta maktab)	144 soat
O‘qituvchilarning raqamli malaka oshirishi	95% o’qituvchi qayta tayyorlangan
PISA 2022 raqamli o’qish natijasi	527 ball
Maktab o’quvchilarining media savodxonligi	82% — yuqori va a’lo daraja (2023)
ICT ta’limiga yillik investitsiya	4.1 mlrd. AQSH dollari

Manba: Yaponiya ta’lim, madaniyat, sport, fan va texnologiyalar vazirligi

Ona tili darslarida mediata’lim texnologiyalarini qo‘llash samaradorligini aniqlash maqsadida quyidagi tadqiqot bosqichlari amalga oshirildi: (1) nazorat va tajriba guruhlari tuzish; (2) tajriba guruhlarida mediata’lim metodlarini qo‘llagan holda darslar o‘tkazish; (3) yakuniy natijalarni statistik tahlil qilish.Tajriba guruhlarida (n=120) quyidagi mediata’lim vositalari qo‘llanildi: interaktiv video darsliklar (Edpuzzle, YouTube EDU); onlayn lug‘at va korpuslar (O‘zbek tili milliy korpusi); media loyihalar (o‘quvchilarning

o‘zlari qisqa video yoki podkast tayyorlashi); raqamli aqliy xaritalar (Mindmeister, Canva); va interaktiv viktorinalar (Kahoot!, Quizlet).

3. TAHLIL VA NATIJALAR

O‘quvchilar faolligining o‘zgarishi

Tajriba-sinov natijalari shuni ko‘rsatdiki, mediata’lim texnologiyalarini qo‘llagan 7–8-sinf o‘quvchilarining darsga qiziqishi va faolligi sezilarli darajada oshdi. Darsda faol ishtirok etish ko‘rsatkichi nazorat guruhida 61% bo‘lsa, tajriba guruhida bu ko‘rsatkich 89% ga yetdi.

5-jadval. Tajriba va nazorat guruhlarining o‘quv natijalarini qiyosiy tahlili

Ko‘rsatkich	Nazorat guruhi (n=120)	Tajriba guruhi (n=120)	Farq (%)
Darsga faol ishtirok etish	61%	89%	+28%
Yozma nutq ko‘nikmalari (o‘rtacha ball)	3.4	4.2	+23.5%
Og‘zaki nutq ko‘nikmalari (o‘rtacha ball)	3.5	4.4	+25.7%
Matn tahlil qilish darajasi	55%	81%	+26%
Ijodiy topshiriqlardagi muvaffaqiyat	48%	77%	+29%
Media savodxonlik darajasi (yakuniy)	39%	74%	+35%
Fanga bo‘lgan munosabat (ijobiy)	64%	91%	+27%

Manba: Muallif tomonidan olib borilgan tadqiqot ma’lumotlari (2023-2024)

Mediata’lim texnologiyalarining samaradorligi tahlili

Qo‘llanilgan mediata’lim vositalarining samaradorligini baholashda o‘quvchilardan so‘rovnoma o‘tkazildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, o‘quvchilar interaktiv video darsliklarni eng foydali vosita sifatida baholadilar (87%), undan keyin raqamli loyihalar (83%) va interaktiv viktorinalar (79%) keldi.

6-jadval. O‘quvchilar tomonidan mediata’lim vositalarini baholash natijalari

Mediata’lim vositasi	Foydali deb baholagan (%)	Doimiy ishlatgan (%)	O‘quv motivatsiyasiga ta’siri
Interaktiv video darsliklar	87%	79%	Juda yuqori
Raqamli media loyihalar	83%	71%	Yuqori
Interaktiv viktorinalar (Kahoot!)	79%	85%	Yuqori
Onlayn lug‘at va korpuslar	74%	68%	O’rta
Raqamli aqliy xaritalar	71%	62%	O’rta
Podkast va audio materiallar	69%	54%	O’rta

Manba: O‘quvchilar so‘rovnomasi natijalari (n=240, 2024)

Tadqiqotda ishtirok etgan 18 nafar ona tili o‘qituvchisining 83% mediata’lim texnologiyalarini muntazam qo‘llash o‘quv samaradorligini oshirishiga ishonch bildirdi. Biroq, o‘qituvchilarning 67 foiz raqamli vositalarni qo‘llashda metodologik ko‘mak va muntazam treninglar zarurligini ta’kidladi. Bu xalqaro tajriba bilan mos keladi: Niderlandiyada yillik 12,500 nafar, Germaniyada 38,700 nafar o‘qituvchi mediata’lim bo‘yicha malaka oshirishdan o‘tadi.

O‘qituvchilar duch keladigan asosiy to‘siqlar quyidagilardan iborat:

Maktablarda zamonaviy texnik bazaning yetishmasligi – 58% o‘qituvchi ushbu muammoni qayd etdi;

Metodologik qo‘llanmalar va moslashtirilgan o‘zbek tilidagi raqamli resurslar kamligi – 72%;

Dars vaqtining chegaralanganligi – 49%;

O‘qituvchilarda raqamli ko‘nikmalar yetishmasligi – 41%.

Tadqiqot natijalari asosida 7–8-sinf ona tili darslarida mediata'lim texnologiyalarini qo'llashning «5M Modeli» ishlab chiqildi:

– Motivatsiya bosqichi: dars boshida qiziqarli media material (qisqa video, infografik, audio) namoyish etish orqali o'quvchilarning diqqatini jalb etish (5-7 daq.);

– Ma'lumot bosqichi: interaktiv video darslik yoki onlayn resurslar yordamida yangi mavzuni tushuntirish (10–12 daq.);

– Mashq bosqichi: raqamli viktorina, interaktiv topshiriqlar va media tahlil mashqlari (12-15 daq.);

– Media ijod bosqichi: o'quvchilar o'zlari mini media mahsulot yaratadi (qisqa video, prezentatsiya, podkast) (8-10 daq.);

– Mulohaza bosqichi: guruh muhokamasi, o'zaro baholash va o'z-o'zini baholash (5 daq.).

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni isbotladiki, mediata'lim texnologiyalaridan foydalanish 7–8-sinf ona tili darslarining sifatini va samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Tajriba guruhlarida o'quvchilarning matn tahlil qilish ko'nikmalari 26%, ijodiy faoliyat ko'rsatkichlari 29%, media savodxonlik darajasi esa 35% ga oshdi.

Xalqaro tajribalar tahlili ko'rsatdiki, Niderlandiya (94% qamrov, 526 PISA ball), Germaniya (89% qamrov, yiliga 38,700 o'qituvchi qayta tayyorgarligi) va Yaponiya (97% qamrov, 527 PISA ball, 9,1 million o'quvchiga shaxsiy qurilma) mediata'limni milliy ta'lim tizimiga to'liq integratsiya qilgan va bu ularning xalqaro reyting ko'rsatkichlarida yaqqol aks etmoqda. O'zbekistonda esa hozirgi kunda mediata'lim qamrovi atigi 42% ni tashkil etmoqda, bu esa jiddiy tizimli islohotlarni talab etadi.

Ishlab chiqilgan "5M Modeli" (Motivatsiya, Ma'lumot, Mashq, Media ijod, Mulohaza) 7-8-sinf ona tili o'qituvchilariga mediata'lim texnologiyalarini dars jarayoniga organik tarzda kiritish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. OECD. (2023). Education at a Glance 2023: OECD Indicators. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/e13bef63-en

2. PISA 2022 Results. (2023). The State of Learning and Equity in Education. OECD Publishing.

3. Niderlandiya Ta'lim Vazirligi. (2023). Mediawijsheid Annual Report 2022–2023. Den Haag: Ministerie van Onderwijs.

4. KMK – Kultusministerkonferenz. (2023). Bildung in der digitalen Welt: Strategie der Kultusministerkonferenz. Berlin.

5. MEXT – Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology Japan. (2023). GIGA School Programme Report. Tokyo: MEXT.

6. Buckingham, D. (2019). The Media Education Manifesto. Cambridge: Polity Press.

7. Hobbs R. (2020). Mind Over Media: Propaganda Education for a Digital Age. New York: W.W. Norton & Company.

8. Aufderheide P. (1993). Media Literacy: A Report of the National Leadership Conference on Media Literacy. Washington: Aspen Institute.

9. Livingstone S., & Haddon L. (2009). EU Kids Online: Final Report. London: LSE.

10. Qodirov A.A., & Toshmatov N.B. (2023). «Ona tili ta'limida raqamli texnologiyalar: muammo va yechimlar». O'zbekiston ta'limi jurnali, 4(2), 45–58.

Manzura ATAXANOVA,
“Toshkent ijtimoiy innovatsiya universiteti” nodavlat oily ta’lim muassasasi, o‘qituvchi

TALABALARNI BADIIY MATNLAR ASOSIDA O‘QUVCHILARNING DIALOGIK NUTQINI RIVOJLANTIRISHGA TAYYORLASH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya

Maqolada oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak ona tili va adabiyot o‘qituvchilarini badiiy matnlar asosida o‘quvchilarning dialogik nutqini rivojlantirishga tayyorlash muammosi metodik nuqtayi nazardan tadqiq etilgan. Tadqiqot doirasida motivatsion-qadriyatli, kognitiv, metodik-faoliyat, kommunikativ-nutqiy va refleksiv komponentlarni o‘z ichiga olgan yaxlit metodik model ishlab chiqildi hamda uning samaradorligi tajriba-sinov ishlari orqali asoslandi. Shuningdek, tadqiqot kvazieksperimental dizayn asosida tashkil etilib, uch bosqichda (aniqlovchi, shakllantiruvchi va nazorat) o‘tkazildi. Tajriba va nazorat guruhlaridan olingan natijalar matematik-statistik metodlar yordamida tahlil qilindi.

Tayanch so‘zlar. Badiiy matn, dialogik nutq, dialogik ta’lim, metodik tayyorgarlik, kommunikativ kompetensiya, bo‘lajak o‘qituvchi, rolli o‘yin, sahnalashtirish, refleksiya.

В статье с методической точки зрения исследована проблема подготовки будущих учителей родного языка и литературы в высших учебных заведениях к развитию диалогической речи учащихся на основе художественных текстов. В рамках исследования была разработана целостная методическая модель, включающая мотивационно-ценностный, когнитивный, методико-деятельностный, коммуникативно-речевой и рефлексивный компоненты, и ее эффективность была обоснована экспериментальной работой. Также исследование было организовано на основе квазиэкспериментального дизайна и проведено в три этапа (определяющий, формирующий и контрольный). Результаты, полученные в экспериментальной и контрольной группах, были проанализированы с помощью математико-статистических методов.

Ключевые слова. Художественный текст, диалогическая речь, диалогическое обучение, методическая подготовка, коммуникативная компетенция, будущий учитель, ролевая игра, постановка, рефлексия.

The article investigates the problem of preparing future native language and literature teachers in higher education institutions to develop students’ dialogic speech based on literary texts from a methodological perspective. Within the framework of the study, a holistic methodological model was developed, including motivational-value, cognitive, methodological-activity, communicative-speech, and reflexive components, and its effectiveness was substantiated through experimental work. Furthermore, the study was organized based on a quasi-experimental design and conducted in three stages (identifying, formative, and control). The results obtained from the experimental and control groups were analyzed using mathematical and statistical methods.

Key words. Literary text, dialogic speech, dialogic education, methodological training, communicative competence, future teacher, role-playing, staging, reflection.

Bugungi kunda jahon ta’lim tizimida yuz berayotgan muhim o‘zgarishlardan biri ta’lim jarayonini kommunikativ-faoliyatli yondashuv asosida qayta tashkil etish bilan bog‘liqdir. Zamonaviy jamiyatda shaxsning o‘z fikrini erkin, asosli va madaniyatli tarzda ifoda eta olishi, suhbatdoshini tinglash, savol berish, munozara yuritish va muloqot jarayonida hamkorlik qilish ko‘nikmalari muhim ijtimoiy-pedagogik ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, umumta’lim maktablarida o‘quvchilarning dialogik nutqini rivojlantirish ona tili va adabiyot ta’limining ustuvor vazifalaridan biri sifatida e’ti-

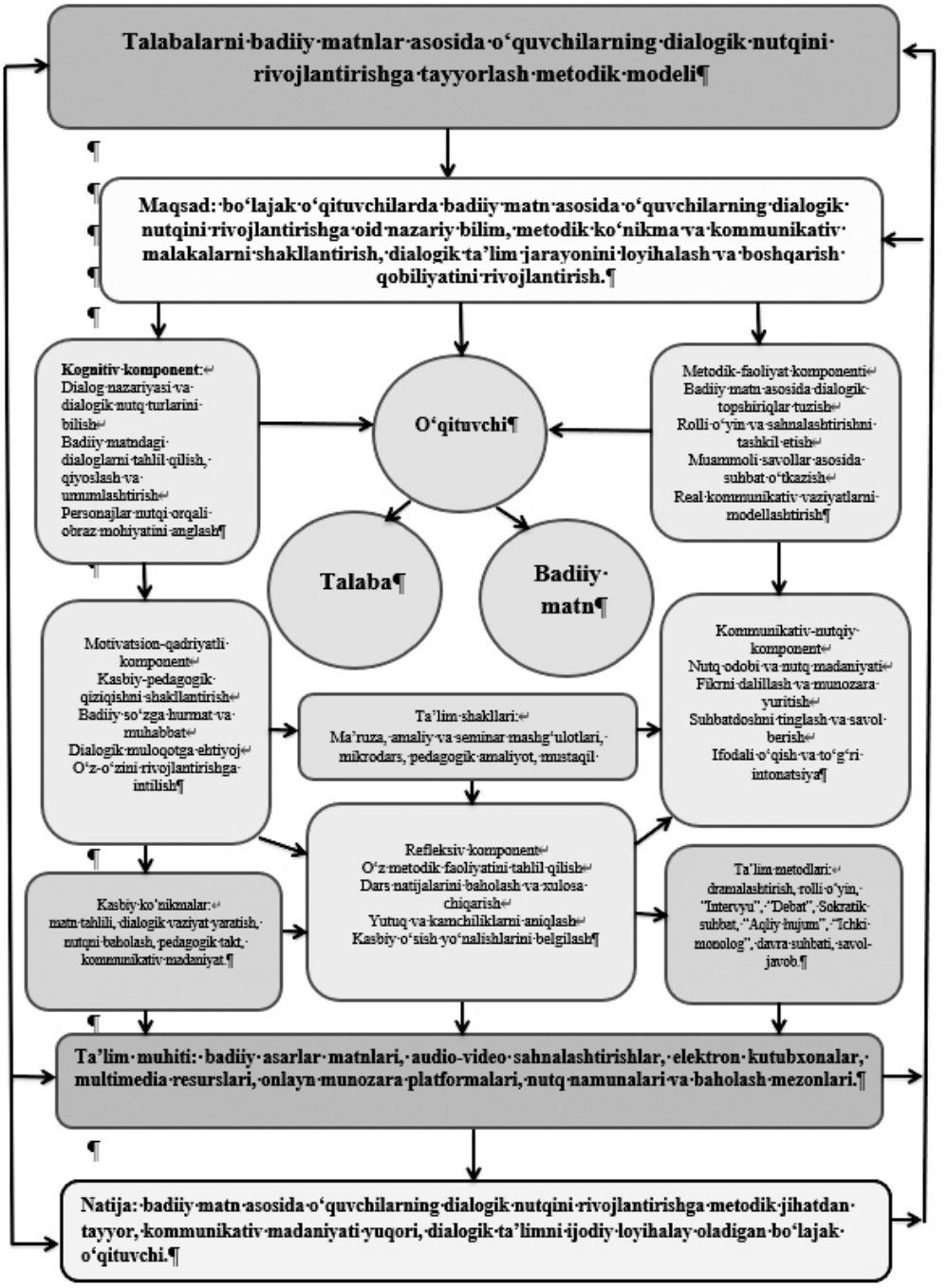
rof etilmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak o‘qituvchilarni ushbu vazifani samarali amalga oshirishga metodik jihatdan tayyorlash masalasini dolzarb ilmiy muammo darajasiga olib chiqmoqda. Badiiy matn dialogik nutqni o‘rgatishda bebaho manba hisoblanadi: unda personajlar o‘rtasidagi jonli muloqot, nutq odobi, turli kommunikativ vaziyatlar, his-tuyg‘u va munosabatlarning nutqdagi ifodasi yorqin namoyon bo‘ladi. Biroq badiiy matnning bunday imkoniyatlari o‘z-o‘zidan o‘quvchilar dialogik nutqining rivojlanishini ta’minlamaydi; ularning samaradorligi o‘qituvchining metodik tayyorgarligi, badiiy matnni kommunikativ maqsadda tahlil qila olishi va dialogik ta’lim jarayonini tizimli loyihalay olishiga bevosita bog‘liqdir. Talabalarni badiiy matnlar asosida o‘quvchilarning dialogik nutqini rivojlantirishga tayyorlash metodik modeli motivatsion, kognitiv, faoliyatli, kommunikativ va refleksiv komponentlarning o‘zaro ta’siri orqali bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy shakllanishini tashkil etuvchi integrativ tizim sifatida talqin qilinishi mumkin. Mazkur modelda metodik tayyorgarlik faqatgina bilim va ko‘nikmalar yig‘indisi sifatida emas, balki talabaning ichki kasbiy-shaxsiy imkoniyatlari, pedagogik ta’sir mexanizmlari va badiiy matn asosida yaratilgan dialogik ta’lim muhitining integrativ natijasi sifatida qaraladi. Modelning asosiy maqsadi talabalarda badiiy matndagi dialoglarni lingvometodik tahlil qilish, ular asosida o‘quvchilar uchun dialogik topshiriqlar tizimini yaratish, darsda real kommunikativ vaziyatlarni modellashtirish hamda o‘quvchilar nutqini xolis baholash ko‘nikmalarini shakllantirishdan iborat.

Model bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan bir nechta komponentlardan tashkil topgan. Motivatsion-qadriyatli komponent talabalarda kasbiy-pedagogik qiziqish, badiiy so‘zga hurmat va dialogik muloqotga ichki ehtiyojni mustahkamlaydi. Kognitiv komponent dialog nazariyasi, dialogik nutq turlari va badiiy matnda personajlar nutqining vazifalarini chuqur anglash, tahlil qilish va umumlashtirishga xizmat qiladi. Metodik-faoliyat komponenti talabalarni badiiy matn asosida savol-javob, rolli o‘yin, sahnalashtirish, intervyu, munozara kabi amaliy faoliyat turlarini loyihalash va o‘tkazishga jalb etadi. Kommunikativ-nutqiy komponent talabaning o‘z nutq madaniyati, fikrni dalillash, suhbatdoshni tinglash va ifodali o‘qish malakalarini rivojlantiradi.

Dialogik nutq muammosi XX asr boshlaridan buyon tilshunoslik, psixologiya va pedagogikaning diqqat markazida bo‘lib kelmoqda. L. P. Yakubinskiy dialogni nutqning tabiiy shakli sifatida birinchilardan bo‘lib ilmiy asosda tavsiflagan bo‘lsa, M. M. Baxtin dialogizm nazariyasi orqali har qanday nutqiy faoliyat, jumladan, badiiy asar ham mohiyatan dialogik xususiyatga ega ekanini asoslab bergan.

Mazkur tadqiqotlar dialogik nutqni o‘rgatish lingvistik, psixologik va pedagogik omillar uyg‘unligini talab qilishini ko‘rsatadi. Ayniqsa, badiiy matn dialogik ta’limda o‘quvchining shaxsiy fikr bildirishi, personaj pozitsiyasini anglashi va o‘zgalar nuqtayi nazarini hurmat qilishiga imkon beruvchi muhim vosita ekani alohida ta’kidlanadi.

Biroq mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, talabalarni badiiy matnlar asosida o‘quvchilarning dialogik nutqini rivojlantirishga tayyorlashni yaxlit metodik model asosida o‘rganishga bag‘ishlangan kompleks tadqiqotlar hali yetarli emas. Ko‘pchilik ishlarda dialogik nutq masalasi lingvistik, adabiy-tahliliy yoki umumpedagogik jihatdan alohida-alohida ko‘rib chiqiladi, ularning integratsiyasi esa yetarlicha yoritilmagan. O‘zbek olimlari ham bu sohaga salmoqli hissa qo‘shgan. Xususan, Q. Yo‘ldoshev adabiyot o‘qitishning ilmiy-nazariy va metodik asoslarini, badiiy matnni tahlil qilish yo‘llarini atroflicha tadqiq etgan. S. Matchonov va B. To‘xliyev adabiy ta’limda o‘quvchilarning nutqiy faoliyatini faollashtirish masalalarini yoritgan. N. Mahmudov nutq madaniyati va o‘qituvchi nutqiga qo‘yiladigan talablarni ilmiy asoslagan.



Mazkur tadqiqot talabalarni badiiy matnlar asosida o‘quvchilarning dialogik nutqini rivojlantirishga tayyorlash metodik modelini ishlab chiqish va uning samaradorligini empirik baholashga qaratilgan. Tadqiqot kompleks metodologik yondashuv asosida

olib borildi. Tadqiqot dizayni kvazieksperimental bo‘lib, u tajriba va nazorat guruhlarini taqqoslash orqali modelning ta’sirini baholash imkonini berdi. Tadqiqot uch bosqichda – aniqlovchi, shakllantiruvchi va yakuniy (nazorat) bosqichlarida tashkil etildi. Aniqlovchi bosqichda jami 60 nafar talaba ishtirok etdi, ulardan 31 nafari tajriba guruhiga, 29 nafari nazorat guruhiga biriktirildi. Ushbu bosqichning asosiy maqsadi talabalarning badiiy matn asosida o‘quvchilar dialogik nutqini rivojlantirishga metodik tayyorgarligining boshlang‘ich darajasini aniqlashdan iborat bo‘ldi. Ma’lumotlar anketa, test, metodik topshiriqlar hamda kuzatish usullari yordamida to‘plandi; ular orqali talabalarning dialog nazariyasiga oid bilimlari, kasbiy motivatsiyasi, metodik ko‘nikmalari, kommunikativ madaniyati va refleksiv qobiliyatlari baholandi. Natijalar boshlang‘ich bosqichda guruhlar o‘rtasida sezilarli farq yo‘qligini ko‘rsatdi, bu esa keyingi tajriba-sinov jarayonlarining ishonchliligini ta’minladi.

Shakllantiruvchi bosqichda tajriba guruhidagi 31 nafar talaba uchun ta’lim jarayoni ishlab chiqilgan metodik model asosida tashkil etildi, nazorat guruhidagi 29 nafar talabaga esa an’anaviy usullarda ta’lim berildi. Bu bosqichda “Ona tili va o‘qish savodxonligi” fani mashg‘ulotlariga badiiy matn asosida dialogik nutqni rivojlantirishga yo‘naltirilgan maxsus mavzular, topshiriqlar tizimi va amaliy keyslar kiritildi. Tajriba guruhida Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Said Ahmad, O‘tkir Hoshimov, Xudoyberdi To‘xtaboyev asarlaridan olingan dialogik parchalar asosida rolli o‘yinlar, sahnalashtirish, “Muallif bilan intervyu”, “Personajlar munozarasi”, “Ichki monolog”, Sokratik suhbat kabi metodlar tizimli qo‘llandi. Talabalar ushbu parchalar asosida o‘quvchilar uchun dars ishlanmalari va dialogik topshiriqlar loyihalab, ularni mikrodarslar va pedagogik amaliyot jarayonida sinovdan o‘tkazdilar. Shu bilan birga, refleksiv faoliyat (o‘zini o‘zi baholash, metodik portfolio yuritish, videodarslarni tahlil qilish) muntazam tashkil etildi. O‘qituvchi esa jarayonda pedagogik moderator vazifasini bajarib, individual va tabaqalashtirilgan yondashuvni ta’minladi.

Yakuniy (nazorat) bosqichda xuddi shu 60 nafar talaba (tajriba guruhidan 31 nafar va nazorat guruhidan 29 nafar) ishtirok etdi va natijalar qayta o‘lchanib, boshlang‘ich ma’lumotlar bilan taqqoslandi. Talabalarning metodik tayyorgarligidagi o‘zgarishlarni aniqlash uchun aynan bir xil diagnostik vositalar qo‘llandi. Natijalar matematik-statistik metodlar, jumladan, o‘rtacha qiymat, dispersiya, standart og‘ish va Styudentning t-mezoni yordamida qayta ishlanib, guruhlar o‘rtasidagi farqlarning statistik ahamiyatliligi aniqlandi. Metodik tayyorgarlikni baholashda beshta asosiy komponent baholash mezoni sifatida belgilandi: motivatsion-qadriyatli, kognitiv, metodik-faoliyat, kommunikativ-nutqiy va refleksiv. Har bir mezon to‘rt daraja – yuqori, o‘rta, past va juda past darajalar bo‘yicha baholandi. Shunday qilib, qo‘llanilgan metodologiya taklif etilgan modelning samaradorligini ilmiy asoslangan holda baholash imkonini berdi.

Taklif etilgan baholash mezonlari

Baho	Mezonlar
5	Talabaning badiiy matn asosida o‘quvchilar dialogik nutqini rivojlantirishga metodik tayyorgarligi barcha komponentlar (motivatsion, kognitiv, metodik-faoliyat, kommunikativ-nutqiy va refleksiv) bo‘yicha yuqori darajada shakllangan va uyg‘un holda namoyon bo‘ladi. Talaba badiiy matndagi dialoglarni chuqur tahlil qiladi, ular asosida ijodiy dialogik topshiriqlar yarata oladi, darsda kommunikativ vaziyatlarni mustaqil modellashtiradi va o‘z faoliyatini xolis baholaydi.
To‘g‘ri javoblar 25–30	

4	Talabaning metodik tayyorgarligi yetarli darajada shakllangan, asosiy komponentlar mavjud, biroq ayrim jihatlar takomillashtirishni talab qiladi. Talaba badiiy matn asosida dialogik topshiriqlar tuza oladi va mashg‘ulotlarda faol ishtirok etadi, ammo mustaqillik va ijodkorlik to‘liq namoyon bo‘lmaydi.
To‘g‘ri javoblar 20–25	
3	Talabaning metodik tayyorgarligi qisman shakllangan, komponentlar o‘rtasidagi uyg‘unlik yetarli emas. Bilimlar reproduktiv darajada qo‘llanadi, dialogik topshiriqlar asosan namuna asosida tuziladi, kommunikativ vaziyatlarni modellashtirish ko‘nikmasi cheklangan.
To‘g‘ri javoblar 15–20	
2	Talabaning metodik tayyorgarligi yetarli darajada shakllanmagan, asosiy komponentlar past darajada. Talaba badiiy matndagi dialoglarni tahlil qilishda qiynaladi, faoliyatda mustaqillik yetishmaydi, kasbiy motivatsiya past va kommunikativ ko‘nikmalar yetarli emas.
To‘g‘ri javoblar 0–15	

Endi olingan natijalarning statistik tahlilini keltiramiz.

Tajriba-sinov ishlari boshidagi natijalar tahlili.

Ta’lim muassasasi nomi	Talabalar soni	Mezonlar bo‘yicha umumiy o‘rtacha baho	Talabalar soni	Umumiy shartli qiymat
Urganch davlat pedagogika instituti	Tajriba guruhi 31 nafar	A’lo (5)	5	3,58
		Yaxshi (4)	11	
		Qoniqarli (3)	12	
		Qoniqarsiz (2)	3	
	Nazorat guruhi 29 nafar	A’lo (5)	5	3,59
		Yaxshi (4)	10	
		Qoniqarli (3)	11	
		Qoniqarsiz (2)	3	

Tajriba-sinov ishlaridan oldin olingan natijalarga ko‘ra, tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalari bo‘yicha statistik jihatdan ahamiyatli farqlar mavjud emasligi aniqlandi. Bu holat guruhlarning boshlang‘ich teng kuchliligini ko‘rsatadi va keyingi tajriba jarayonlarining ichki validligini ta’minlaydi. Matematik statistika tamoyillariga muvofiq, tajriba va nazorat guruhlaridan olingan empirik ma’lumotlar tanlanmalar sifatida qaraldi hamda to‘rt o‘zlashtirish darajasi – a’lo, yaxshi, qoniqarli va qoniqarsiz darajalar asosida guruhlangan variatsion qatorlar tuzildi. Miqdoriy tahlil maqsadida har bir darajaga quyidagi son qiymatlari berildi: a’lo – 5 ball, yaxshi – 4 ball, qoniqarli – 3 ball va qoniqarsiz – 2 ball. Tajriba guruhidagi statistik ko‘rsatkichlar va ularga mos talabalar soni mos ravishda X_i va n_i, nazorat guruhidagilar esa Y_j va m_j bilan belgilandi. Ushbu belgilashlar asosida har ikki guruh uchun guruhlangan variatsion taqsimotlar tuzildi. So‘ngra to‘plangan son ma’lumotlari o‘rtacha qiymat, dispersiya va standart og‘ishni hisoblash kabi matematik-statistik metodlar yordamida tahlil qilindi. Styudentning t-mezonini qo‘llash guruhlar o‘rtasidagi farqlarning statistik ahamiyatliligini aniqlash, shu orqali tadqiqot natijalarining ishonchliligi va xolisligini ta’minlash imkonini berdi.

Tajriba guruhi

$$\begin{cases} x_i: & 2 & 3 & 4 & 5 \\ n_i: & 3 & 12 & 11 & 5 \end{cases}$$

Nazorat guruhi

$$\begin{cases} y_i: & 2 & 3 & 4 & 5 \\ m_i: & 3 & 11 & 10 & 5 \end{cases}$$

Tajriba-sinov ishlari boshida olingan natijalarning statistik tahlilini o‘tkazamiz. Avvalo, olingan natijalarning o‘rtacha o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini aniqlaymiz va ularni taqqoslaymiz.

$$\bar{X} = \frac{1}{n}\sum_{i=1}^{4} n_i x_i = 3{,}58; \qquad \bar{Y} = \frac{1}{m}\sum_{i=1}^{4} m_i y_i = 3{,}59.$$

Demak, tajriba guruhidagi o‘rtacha o‘zlashtirish darajasi nazorat guruhinikiga deyarli teng, ya’ni $\bar{x} \approx \bar{y}$. Bu esa tajriba boshlanishidan oldin har ikki guruh talabalarining metodik tayyorgarlik darajasi bir xil bo‘lganini anglatadi.

$$D_n^2 = \frac{\sum_{i=1}^{n} n_i (x_i - \overline{X})^2}{n-1} \approx 0{,}78 \qquad D_m^2 = \frac{\sum_{j=1}^{m} m_j (y_j - \overline{Y})^2}{m-1} \approx 0{,}82$$

Tanlanma dispersiyalar qiymatlari asosida har ikki guruh uchun variatsiya ko‘rsatkichlarini hisoblaymiz:

$$V_x = \frac{\tau_n}{\bar{x}} \cdot 100\% = 24{,}74\%; \; V_y = \frac{\tau_m}{\bar{y}} \cdot 100\% = 25{,}29\%.$$

Yuqoridagi mulohazalar asosida tajriba va nazorat guruhlaridan olingan baholash natijalarini turli bosh to‘plamlardan olingan tanlanmalar sifatida qarash mumkin, degan statistik gipotezani ilgari surish mumkin. Boshqacha aytganda, tajriba va nazorat guruhlariga mos bosh to‘plam o‘rtacha qiymatlarining tengligi haqidagi gipotezani tekshiramiz.

$$T = \frac{\bar{X} - \bar{Y}}{\sqrt{\frac{D_n^2}{n} + \frac{D_m^2}{m}}}.$$

Agar statistik mezonning ahamiyatlilik darajasi α = 0,05 bo‘lsa va Styudent taqsimoti jadvalidan kritik qiymatni t_{kr} = 1,96 deb olsak, quyidagiga ega bo‘lamiz.

$$T = \frac{\bar{X} - \bar{Y}}{\sqrt{\frac{D_n^2}{n} + \frac{D_m^2}{m}}} \approx 0{,}02.$$

Statistik gipotezani tekshirish natijalariga ko‘ra, kritik qiymat 1,96 ga teng. Hisoblangan empirik qiymat kritik qiymatdan kichik bo‘lgani sababli nol gipotezani rad etish uchun yetarli asos mavjud emas. Boshqacha aytganda, Styudent–Fisher taqsimotiga ko‘ra olingan *t* qiymati statistik ahamiyatlilik uchun zarur bo‘lgan chegaradan ancha past. Demak, tajribaning boshlang‘ich bosqichida nol gipoteza qabul qilinadi, ya’ni tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida statistik ahamiyatli farq mavjud emas. Bu guruhlarning tajribadan oldingi teng kuchliligini tasdiqlaydi. Boshlang‘ich bosqichda guruhlarning bir jinsliligini aniqlaganimizdan so‘ng, tajriba-sinov jarayoni yakunida olingan natijalarning statistik tahliliga o‘tamiz. Yuqorida keltirilgan formulalar yordamida asosiy statistik ko‘rsatkichlar – o‘rtacha o‘zlashtirish, dispersiya va variatsiya koeffitsiyenti hisoblandi. Ushbu ko‘rsatkichlar ma’lumotlarning markaziy tendensiyasi va taqsimot xususiyatlarini har tomonlama miqdoriy baholash imkonini beradi. O‘rtacha qiymatlar har bir guruhda talabalarning umumiy tayyorgarlik darajasini aniqlashga, dispersiya va standart og‘ish esa alohida natijalarning o‘rtacha qiymat atrofida tarqoqlik darajasini aks ettirishga xizmat qiladi. Variatsiya koeffitsiyenti, o‘z navbatida, nisbiy o‘zgaruvchanlikning muhim o‘lchovi bo‘lib, guruhlardagi ta’lim natijalarining barqarorligi va izchilligini baholash imkonini beradi. Shunday qilib, ushbu statistik metodlarni qo‘llash

tajriba-sinov natijalarini qat’iy va xolis baholashni ta’minlaydi hamda taklif etilgan metodik model samaradorligini taqqoslash uchun ishonchli asos yaratadi.

Tajriba-sinov ishlari yakunidagi natijalar tahlili.

Ta’lim muassasasi nomi	Talabalar soni	Mezonlar bo‘yicha umumiy o‘rtacha baho	Talabalar soni	Umumiy shartli qiymat
Urganch davlat pedagogika instituti	Tajriba guruhi: 31 nafar.	A’lo (5)	12	4,23
		Yaxshi (4)	15	
		Qoniqarli (3)	3	
		Qoniqarsiz (2)	1	
	Nazorat guruhi: 29 nafar.	A’lo (5)	6	3,76
		Yaxshi (4)	12	
		Qoniqarli (3)	9	
		Qoniqarsiz (2)	2	

Tajriba guruhi

$$\begin{cases} x_i: & 2 & 3 & 4 & 5 \\ n_i: & 1 & 3 & 15 & 12 \end{cases}$$

Nazorat guruhi

$$\begin{cases} y_i: & 2 & 3 & 4 & 5 \\ m_i: & 2 & 9 & 12 & 6 \end{cases}$$

Tajriba-sinov ishlaridan keyingi natijalar

O‘rtacha qiymat		**Dispersiya**		**Variatsiya koeffitsiyenti**		**T qiymat**
Tajriba guruhi	**Nazorat guruhi**	**Tajriba guruhi**	**Nazorat guruhi**	**Tajriba guruhi**	**Nazorat guruhi**	
4,23	3,76	0,58	0,76	18,03	23,21	2,20

Natijalar va ularning talqini. Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinib turibdiki, tajriba guruhida o‘rtacha ko‘rsatkich yuqoriroq bo‘lib, natijalar barqaror va mutanosib ekanini ko‘rsatadi. Dispersiya va variatsiya koeffitsiyentining nisbatan past qiymatlari qo‘llanilgan tajriba metodikasining samaradorligini yana bir bor tasdiqlaydi. Bundan tashqari, Styudent t-mezoni natijalari (T = 2,20 > 1,96) tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasidagi farq statistik jihatdan ahamiyatli ekanini ko‘rsatadi. Samaradorlik koeffitsiyenti 1,124 (12,4 %) ga teng bo‘lib, bu tajriba guruhida ta’lim natijalarining sezilarli darajada yaxshilanganidan dalolat beradi.

Tadqiqot natijalari badiiy matnlar asosida ishlab chiqilgan metodik model talabalarni o‘quvchilarning dialogik nutqini rivojlantirishga tayyorlashda yuqori samaradorlikka ega ekanini ko‘rsatadi. Tajribaning boshlang‘ich bosqichida tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida statistik ahamiyatli farqlarning mavjud emasligi *($t < t_{kr}$)* boshlang‘ich shart-sharoitlarning tengligini tasdiqlaydi. Bu keyingi taqqoslashlarning xolisligi va ishonchliligini ta’minlovchi muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qildi. Yakuniy bosqichda tajriba guruhining o‘rtacha ko‘rsatkichi sezilarli darajada oshib, 4,23 ga yetdi va nazorat guruhiga nisbatan aniq ustunlik kuzatildi. Xususan, tajriba guruhida “a’lo” va “yaxshi” darajadagi talabalar ulushining 51 % dan 87 % gacha ortishi, “qoniqarli” va “qoniqarsiz” darajadagilar ulushining esa 49 % dan 13 % gacha kamayishi metodik tayyorgarlikning barcha komponentlarida ijobiy dinamika yuz berganini ko‘rsatadi. Tajriba guruhidagi variatsiya

koeffitsiyentining pastligi natijalarning izchil va barqarorligini, ya'ni pedagogik ta'sir tizimli va bir tekis samaradorlik bilan amalga oshirilganini ko'rsatadi. Styudent t-mezoni natijalariga ko'ra, tajriba va nazorat guruhlari o'rtasidagi statistik ahamiyatli farq *($t > t_{kr}$)* ilgari surilgan gipotezaning to'g'riligini tasdiqlaydi. Umuman olganda, ushbu natijalar badiiy matnlar asosidagi metodik modelni joriy etish talabalarning dialogik nutqni o'rgatishga oid nazariy bilimlari, metodik ko'nikmalari va kommunikativ madaniyatini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatuvchi kuchli empirik dalil bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, olib borilgan tadqiqot badiiy matnlar asosida tashkil etilgan metodik tizim talabalarni o'quvchilarning dialogik nutqini rivojlantirishga tayyorlashda ilmiy asoslangan va amaliy jihatdan samarali yondashuv ekanini ko'rsatdi. Motivatsion-qadriyatli, kognitiv, metodik-faoliyat, kommunikativ-nutqiy va refleksiv komponentlarni o'z ichiga olgan taklif etilgan model ta'lim jarayonini yaxlit tashkil etishni ta'minlaydi va bo'lajak o'qituvchining kasbiy shakllanishini tizimli qo'llab-quvvatlaydi. Kvazieksperimental tadqiqot natijalari aniqlovchi bosqichda statistik ahamiyatli farqlar kuzatilmaganligi sababli tajriba va nazorat guruhlarining boshlang'ich tengligini tasdiqladi. Bunday metodologik qat'iylik keyingi natijalarning ishonchliligini ta'minladi. Model joriy etilgandan so'ng tajriba guruhi ko'rsatkichlarida sezilarli yaxshilanish – o'rtacha ballning oshishi, o'zgaruvchanlikning kamayishi va nazorat guruhiga nisbatan statistik ahamiyatli farq aniqlandi. Ushbu natijalar Styudent t-mezoni orqali tasdiqlanib, tadqiqot gipotezasi qabul qilindi. Metodik tayyorgarlikning barcha komponentlarida, xususan, badiiy matndagi dialoglarni tahlil qilish, ular asosida dialogik topshiriqlar loyihalash va darsda kommunikativ vaziyatlarni modellashtirish ko'nikmalarida kuzatilgan ijobiy dinamika badiiy matn imkoniyatlarini tizimli metodik qo'llab-quvvatlash bilan uyg'unlashtirish samaradorligini ko'rsatadi. Past o'zlashtirish darajalarining kamayishi va yuqori darajalar ulushining ortishi modelning ta'lim sifatini oshirishga ta'sirini yanada yaqqol namoyon etadi. Xulosa qilib aytganda, olingan natijalar badiiy matnlar asosidagi metodik modelni qo'llash talabalarning o'quvchilar dialogik nutqini rivojlantirishga tayyorgarligini sezilarli darajada oshirishini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bakhtin, M. M. The Dialogic Imagination: Four Essays. Austin: University of Texas Press, 1981.

2. Vygotsky, L. S. Thought and Language. Cambridge, MA: MIT Press, 1986.

3. Якубинский Л. П. О диалогической речи // Русская речь. Петроград, 1923.

4. Ладыженская Т. А. Живое слово: устная речь как средство и предмет обучения. Москва: Просвещение, 1986.

5. Hymes, D. On communicative competence. In J. B. Pride, J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics (pp. 269–293). Harmondsworth: Penguin, 1972.

6. Canale, M., Swain, M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics, 1(1), 1–47, 1980.

7. Rosenblatt, L. M. The Reader, the Text, the Poem: The Transactional Theory of the Literary Work. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1978.

8. Nystrand, M. Opening Dialogue: Understanding the Dynamics of Language and Learning in the English Classroom. New York: Teachers College Press, 1997.

9. Mercer, N. Words and Minds: How We Use Language to Think Together. London: Routledge, 2000.

Barno ZIYATOVA,
“Alfraganus univerisiteti” nodavlat oily ta’lim muassasasi,“Xorijiy tillar” kafedrasi,
v.v.b. dotsent, pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD)

XITOY ADABIYOTIDA FALSAFIY QARASHLARNING IN’IKOS ETISHI

Annotatsiya

Maqolada Xitoy adabiyotida falsafiy qarashlarning badiiy in’ikos etish shakllari va bu jarayonning tarixiy-tipologik bosqichlari tadqiq etiladi. Metodologiya sifatida tarixiy-tipologik va qiyosiy-tipologik metodlar, motiv tahlili, germenevtik yondashuv va mazmuniy tahlil usuli qo‘llangan. Shuningdek, Xitoy adabiyotidagi falsafiy in’ikosning “bir-birini inkor etuvchi” emas, balki qatlamli va to‘ldiruvchi model asosida kechgani asoslanadi va natijalar qiyosiy adabiyotshunoslik, sharqshunoslik va tarjimashunoslik amaliyotida qo‘llanishi haqida fikr yuritilgan.

Tayanch so‘zlar. Xitoy adabiyoti, falsafiy in’ikos, konfutsiychilik, daosizm, chan-buddizm, sinkretizm, “ven i tszay dao”, “myaou”, tarixiy-tipologik tahlil, badiiy paradigma.

В статье исследуются формы художественного отражения философских взглядов в китайской литературе и историко-типологические этапы этого процесса. В качестве методологии использованы историко-типологические и сравнительно-типологические методы, анализ мотивов, герменевтический подход и метод содержательного анализа. Также обосновано, что философское отражение в китайской литературе происходит не на основе «взаимоисключающей,» а на основе слоистой и дополняющей модели, и высказано мнение о применении результатов в практике сравнительного литературоведения, востоковедения и переводоведения.

Ключевые слова. Китайская литература, философское отражение, конфуцианство, даосизм, чан-буддизм, синкретизм, “вен и цзай дао,” “мяоу,” историко-типологический анализ, художественная парадигма.

The article examines the forms of artistic expression of philosophical views in Chinese literature and the historical-typological stages of this process. Historical-typological and comparative-typological methods, motivational analysis, a hermeneutic approach, and the method of content analysis were used as methodology. It is also based on the fact that philosophical reflection in Chinese literature takes place on the basis of a layered and complementary model, and the results are applied in the practice of comparative literature, oriental studies and translation studies.

Key words. Chinese literature, philosophical reflection, Confucianism, Taoism, Chan Buddhism, syncretism, “ven and zhai dao,” “myaou,” historical-typological analysis, artistic paradigm.

Xitoy adabiyoti jahon adabiy jarayonida uzluksiz an’anaga ega bo‘lgan eng qadimiy tizimlardan biridir. Uning o‘ziga xosligi shundaki, bu adabiyotda badiiy so‘z hech qachon sof estetik hodisa sifatida tushunilmagan: an’anaviy xitoy tafakkurida matn – koinot tartibi (dao)ning ko‘rinishi, muallif esa shu tartibni idrok etib, uni so‘zga ko‘chiruvchi vositachi sifatida qaralgan. Shu bois Xitoy adabiyotini falsafiy kontekstdan ajratib o‘rganish mumkin emas: konfutsiychilik, daosizm va buddizm bu yerda shunchaki mavzu manbai emas, balki janr tizimini, obrazlar poetikasini va hatto adabiy tanqid atamalarini shakllantirgan asosdir.

Mavzuning dolzarbligi bir necha jihat bilan belgilanadi. Birinchidan, uch ta’limotning Xitoy madaniyatidagi o‘rni alohida-alohida chuqur o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularning bitta badiiy matnda birgalikda namoyon bo‘lish mexanizmi kam tadqiq qilingan. Ikkinchidan, so‘nggi yillarda raqamli gumanitar fanlar sohasidagi yirik korpus tadqiqotlari an’anaviy

sifat tahlillarini miqdoriy dalillar bilan to‘ldirish imkonini berdi1; bunday natijalarni adabiyotshunoslik talqiniga tatbiq etish zaruriyati tug‘ildi. Uchinchidan, Xitoy mumtoz matnlarining raqamlashtirilgan ochiq to‘plamlari kengayishi bilan qiyosiy tadqiqot uchun manba bazasi sezilarli darajada ochiq bo‘ldi[2]. To‘rtinchidan, O‘zbekistonda xitoyshunoslik va xitoy adabiyotidan tarjima faoliyati kengayib borayotgan bir sharoitda milliy o‘quvchi uchun mo‘ljallangan tizimli nazariy tavsif ehtiyoji ortmoqda.

Xitoy falsafasi tarixining umumlashtiruvchi tavsifi Fen Yulan va D. Boddening klassik ishida berilgan; unda “yuz maktab” davridan neokonfutsiychilikkacha bo‘lgan taraqqiyot yaxlit sxemada ko‘rsatilgan (Feng & Bodde, 1948). A. Grexemning tadqiqotida qadimgi Xitoy falsafiy bahslarining mantiqiy tuzilishi tahlil qilinsa (Graham, 1989), Sya Yaoning ishida konfutsiychilikning tizimli tavsifi beriladi (Yao, 2000). Neokonfutsiychilikning Sun–Min davridagi ijtimoiy-intellektual maqomi P. Bol tomonidan asoslangan (Bol, 2008). D. Munro konfutsiychilik va daosizmni jamoaviylik va individuallik qadriyatlari nuqtayi nazaridan qiyoslaydi (Munro, 1985), Chjao Dinsinning ishida esa konfutsiychilik va legizm sintezi davlat modeli sifatida talqin qilinadi (Zhao, 2015).

Buddizmning Xitoyga kirib kelishi va moslashuvi E. Zyurxerning fundamental tadqiqotida yoritilgan (Zürcher, 2007); K. Mollye buddizm va daosizm o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni matn, ramz va tashkiliy tuzilma darajasida ko‘rsatadi (Mollier, 2008). Guan Sinning maqolasida buddizmning Xitoy madaniyatiga ta’siri tizimli tarzda umumlashtirilib, uch ta’limotning integratsiyasi madaniy taraqqiyotning me’yoriy holatiga aylangani ta’kidlanadi (Guang, 2013).

So‘nggi yillarda raqamli gumanitar yo‘nalishdagi tadqiqotlar mazkur muammoga miqdoriy o‘lchov kiritdi. S. Duan va hammualliflari 201 ta kitobdan iborat, uch ming yillik davrni qamrab olgan korpusda 2,6 million intertekstual jumla juftligini aniqlab, falsafiy maktablarning tarixiy maqomi va ularning adabiy matnlar bilan aloqasini miqdoriy tavsifladi (Duan et al., 2023). X. Chju, L. Ley va X. Kreygning ishi esa “Xunlou men” romani muallifligi va uning nasriy hamda nazmiy qatlamlari nisbatini stilometrik usulda tekshiradi (Zhu et al., 2021). Sharhdan ko‘rinadiki, uch ta’limotning adabiy matndagi birgalikdagi harakati, ayniqsa uning bosqichma-bosqich o‘zgarishi hali yaxlit tipologik modelda tavsiflanmagan. Mazkur maqola shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Falsafiy g‘oyalarning badiiy matnga o‘tishi tadqiqotda to‘rt kanal orqali tavsiflanadi: to‘g‘ridan-to‘g‘ri iqtibos va allyuziya (mumtoz matndan olingan ibora yoki obraz; atamaning poetologik atamaga aylanishi (masalan, chan amaliyotidagi “uyg‘onish” tushunchasining she’riy idrok mezoniga aylanishi); syujet va obrazlar tizimining falsafiy sxema asosida qurilishi; janr va uslub me’yorlarining falsafiy doktrinaga bo‘ysundirilishi (didaktik nasr, ta’limiy she’riyat).

Empirik qismda 30 ta matndan iborat korpus tuzildi. Tanlash mezonlari sifatida matnning adabiy kanondagi mustahkam o‘rni, beshta bosqichning muvozanatli vakillik qilishi, janr xilma-xilligi (she’riyat, nasr, tarixiy va nazariy matnlar) tanlab olindi.

Har bir asar yettita tizimli parametr bo‘yicha tahlil qilindi:

– ijtimoiy-axloqiy yo‘nalganlik;

– didaktizm darajasi;

[1] Duan, S., Wang, J., Yang, H., Su, Q. Disentangling the cultural evolution of ancient China: a digital humanities perspective // Humanities and Social Sciences Communications. 2023. Vol. 10. Art. 310. URL: https://www.nature.com/articles/s41599-023-01811-x (murojaat sanasi: 12.08.2026). Tadqiqot 201 ta kitobdan iborat korpusda 2,6 million intertekstual jumla juftligini qamrab olgan.

[2] Chinese Text Project (CTEXT) – xitoy mumtoz matnlarining ochiq raqamli kutubxonasi. URL: https://ctext.org/ (murojaat sanasi: 12.08.2026).

– tabiat va tabiiylik (szijan) g‘oyasi;
– individual erkinlik va eskapizm;
– metafizik o‘tkinchilik va “bo‘shliq” motivi;
– intuitiv idrok poetikasi;

G‘arb falsafiy ta’siri. Bundan tashqari uchta motiv guruhining mavjudligi ikkilik tamoyilida (bor/yo‘q) qayd etildi: konfutsiychilik motivlari (jen, li, syao, davlat xizmati, ijtimoiy burch), daosizm motivlari (dao, szijan, uvey, nisbiylik, tabiatga qaytish) va buddizm–chan motivlari (kun – bo‘shliq, uchan –o‘tkinchilik, karma va samsara, hayotning tushga qiyoslanishi, birdaniga uyg‘onish). Bir matnda bir necha guruh bir vaqtda qayd etilishi mumkin; ikki va undan ortiq guruh qayd etilgan asarlar ulushi sinkretizm indeksi sifatida hisoblandi.

Tahlil va natijalar

Birinchi bosqich: arxaik-ritual model

Dastlabki bosqichda badiiy matn mustaqil estetik hodisa sifatida emas, marosim va boshqaruv amaliyotining tarkibiy qismi sifatida mavjud bo‘lgan. “Shitszin” to‘plamidagi 305 she’r bir vaqtning o‘zida qo‘shiq, marosim matni va axloqiy-siyosiy hujjat vazifasini bajargan. Bu davr tafakkurining o‘zagini “tyan” (osmon) va “min” (buyruq, taqdir) tushunchalari tashkil etadi: hukmdorning qonuniyligi osmon irodasiga bog‘lanadi, adabiy matn esa shu bog‘liqlikni tasdiqlash yoki shubha ostiga olish maydoniga aylanadi.

Aynan shu bosqichda keyingi butun an’ana uchun asos bo‘lgan formula shakllanadi – “shi yan chji” (she’r niyatni izhor etadi). Bu qoida she’riyatni his-tuyg‘u emas, avvalo iroda va axloqiy pozitsiya ifodasi sifatida belgilaydi; xitoy adabiy tafakkurining bu tayanch tamoyili keyingi asrlar tanqidchiligida qayta-qayta talqin qilinadi (Liu, 1975; Owen, 1992). “Chutszi” antologiyasidagi “Lisao” esa yangi bosqichni ochadi: unda shaxsiy fojia, sadoqat va begonalik mavzusi mifologik-shamanistik obrazlar tizimi bilan qorishib ketadi. Demak, birinchi bosqichda falsafiy in’ikos hali doktrinal emas, mifologik-ritual xarakterga ega.

Ikkinchi bosqich: konfutsiychilik paradigmasi

Xan sulolasi davrida konfutsiychilikning davlat mafkurasi maqomiga ko‘tarilishi adabiy tizimni tubdan qayta quradi. Raqamli tahlil natijalari bu burilishni miqdoriy tasdiqlaydi: Sin sulolasida legizm ko‘rsatkichi cho‘qqiga chiqqan bo‘lsa, Xan davridagi siyosat natijasida konfutsiychilik boshqa maktablardan ustun mavqe egallaydi va bu ustunlik keyingi asrlarda ham saqlanib qoladi (Duan et al., 2023).

Adabiy jihatdan bu bosqich uch belgi bilan tavsiflanadi. Birinchisi – kanonlashuv: “Shitszin” endi qo‘shiqlar to‘plami emas, axloqiy-siyosiy talqin obyekti bo‘lib qoladi; unga yozilgan “Katta so‘zboshi” she’riyatning ijtimoiy vazifasini nazariy jihatdan mustahkamlaydi. Ikkinchisi – didaktizm: matnning qiymati uning axloqiy foydasi bilan o‘lchanadi. Bu qarash keyinchalik neokonfutsiychilikda “ven i tszay dao” (yozuv dao ni tashiydi) formulasida yakuniy ifodasini topadi. Uchinchisi – tarixiy-biografik nasrning yuksalishi: Sima Tsyanning “Shitszi” asarida shaxs taqdiri axloqiy hukm predmetiga aylanadi va bu bilan xitoy nasriy an’anasining etik yo‘nalishi belgilanadi.

Bosqichning yetuk namunalari Tan davrida namoyon bo‘ladi: Du Fu she’riyatida shaxsiy taqdir bilan davlat inqirozi bir tekislikda beriladi, Bay Szyuyining ijtimoiy she’rlarida esa adabiyot bevosita ijtimoiy tanqid quroliga aylanadi. Demak, konfutsiychilik paradigmasi adabiyotga mavzu emas, avvalo maqsad – jamiyatni tuzatish maqsadini beradi.

Uchinchi bosqich: daosizm paradigmasi

Daosizm Xitoy adabiyotiga butunlay boshqa turdagi ta'sir ko'rsatadi: u matnga mavzu emas, erkinlik beradi. "Chjuantszi" risolasining o'zi falsafiy asar bo'lish bilan birga badiiy matn hamdir – undagi masal, paradoks, xayoliy suhbat va o'zgarish (metamorfoza) motivlari keyingi butun adabiyot uchun uslubiy manba bo'lib xizmat qiladi. Kapalak haqidagi mashhur epizod voqelik va tush chegarasining nisbiyligi haqidagi tasavvurni badiiy formulaga aylantiradi.

Xan sulolasining inqirozi va Vey–Szin davridagi beqarorlik daosizmning qayta yuksalishiga olib keladi. Bu davrda "syuansyue" (sirli ta'limot) yo'nalishi shakllanadi; Ruan Tszi va Tszi Kan ijodi uning adabiy ifodasiga aylanadi. Raqamli tahlil bu tendensiyani ham tasdiqlaydi: Szin sulolasi davrida daosizmning tarixiy maqom ko'rsatkichi konfutsiychilikning ko'rsatkichiga deyarli tenglashadi (Duan et al., 2023).

Bosqichning markaziy siymosi – Tao Yuanmin. Uning "Shaftoli chechaklari buloq bo'yi" asari xitoy adabiyotidagi utopiya an'anasining boshlanishi bo'lsa, dala-bog' lirikasi tabiatga qaytish g'oyasining eng sof ifodasidir. Ayni paytda Tao Yuanmin misoli falsafiy in'ikosning bir ma'noli emasligini ham ko'rsatadi: raqamli tahlil uning to'plamidagi asosiy qism daosizmga moyilligini, muallifligi bahsli qism esa konfutsiychilikka aniq moyilligini ko'rsatdi (Duan et al., 2023). Bu holat ikki xil izohga ega – yo mazkur qismlar boshqa muallif qalamiga mansub, yoki shoirning shaxsiy intilishi (daosizm) bilan avlodlarni tarbiyalash maqsadi (konfutsiychilik) o'rtasidagi ichki ziddiyat aks etgan. Har ikki izoh ham falsafiy in'ikosning bitta ijodkor doirasida ham qatlamli bo'lishini dalillaydi (qiyos.: Swartz, 2008).

To'rtinchi bosqich: buddizm va chan paradigmasi

Buddizmning Xitoyga kirib kelishi va moslashuvi taqlid bosqichidan integratsiya bosqichiga o'tish tarzida kechgan (Zürcher, 2007). Bu jarayonning eng ko'rinarli izi – tarjima leksikasi: sanskritcha tushunchalar mahalliy falsafiy atamalar orqali o'girilgan. Masalan, "amrita" tushunchasi "Dao de tszin"dagi "gan lu" (shirin shabnam) so'zi bilan, "sattva" esa "Chjuantszi"dagi "chjun shen" (barcha tirik mavjudot) ifodasi bilan berilgan (Duan et al., 2023). Ayni shu sababdan buddizm matnlari mahalliy maktablar orasida eng ko'p daosizm bilan intertekstual bog'lanish namoyish etadi.

Adabiy jihatdan bu bosqich ikki yo'nalishda namoyon bo'ladi. Birinchisi – mavzu va syujet darajasidagi ta'sir: byanven janridagi voizlik matnlari orqali buddaviy rivoyatlar ommaviy adabiyotga kiradi; keyinchalik bu an'ana "G'arbga sayohat" romanida ziyorat syujeti, karma va najot g'oyasi bilan uyg'unlashib, hajviy-allegorik shaklga ega bo'ladi. Ikkinchisi – poetologik daraja: chan amaliyotining kalit tushunchalari adabiy tanqid atamalariga aylanadi. Yan Yuy o'z risolasida she'riyatni chan bilan qiyoslab, "myaou" –g'ayriixtiyoriy, aqliy izohdan tashqaridagi intuitiv idrokni yuksak she'riyatning mezoni sifatida belgilaydi. Bu qarash Sikun Tuga nisbat beriladigan "She'riyatning yigirma to'rt turi" risolasidagi kayfiyat-holat tasnifi bilan mustahkamlanadi (Owen, 1992; Liu, 1975).

Van Vey ijodi bu bosqichning eng yorqin namunasidir: uning manzara lirikasida tashqi tabiat tasviri ichki bo'shliq holatiga aylanadi, subyekt esa matndan deyarli chiqib ketadi. Muhimi shundaki, bunday she'rlarda buddaviy atama deyarli qo'llanmaydi – falsafiy mazmun leksik emas, kompozitsion va ohangdorlik darajasida in'ikos etadi. Bu – falsafiy in'ikosning eng nozik va eng kam o'rganilgan shakli.

Beshinchi bosqich: sintez va yangi davr

Sun sulolasidan boshlab uch ta'limotning o'zaro to'ldirishi me'yoriy holatga aylanadi (Guang, 2013). Neokonfutsiychilik daosizm va buddizmning metafizik apparatini

o‘zlashtirgan holda konfutsiychilik axloqini qayta asoslaydi (Bol, 2008). Bu sintezning adabiy timsoli – Su Shi ijodi: uning bir asarida davlat arbobining mas’uliyati, daosistik nisbiylik falsafasi va chan tinchligi bir vaqtda mavjud bo‘ladi.

Sintezning cho‘qqisi – “Xunlou men” romani. Unda konfutsiychilik oilaviy-ijtimoiy tartibi, daosizm nisbiyligi va buddaviy o‘tkinchilik g‘oyasi yagona syujetda birlashadi: sulola tanazzuli ijtimoiy voqea sifatida ham, borliqning tush kabi o‘tkinchiligi haqidagi metafizik hukm sifatida ham o‘qiladi. Roman matnining murakkab tarixi – birinchi qismi Tsao Syutsin qalamiga mansubligi va 120 boblik to‘liq nashr XVIII asr oxirida shakllangani – uning qatlamliligini yanada kuchaytiradi; so‘nggi yillarda bu masala stilometrik usullar bilan ham tekshirilmoqda (Zhu et al., 2021).

XX asrda vaziyat tubdan o‘zgaradi: “To‘rtinchi may” harakati davrida an’anaviy falsafiy tizim tanqid obyektiga aylanadi. Lu Sinning “Telbaning kundaligi” (1918) asarida konfutsiychilik axloqi tarixiy zulm mexanizmi sifatida talqin qilinadi; “A Qning haqiqiy qissasi”da esa milliy xarakter tanqidi ijtimoiy-psixologik tahlil darajasiga ko‘tariladi. Bu davrda G‘arb falsafiy oqimlari – evolyutsionizm, nitssheanchilik, keyinroq marksizm – badiiy tafakkurning yangi manbaiga aylanadi.

XX asr oxiridan boshlab esa teskari harakat kuzatiladi: “ildiz izlash” nasri an’anaviy falsafiy va mifologik qatlamga qaytishni boshlaydi. Gao Sinszyanning “Ruhlar tog‘i” asarida sayohat syujeti chan an’anasidagi izlanish modeli asosida quriladi. Demak, beshinchi bosqichda falsafiy in’ikos uzilmaydi, balki tanqid va qayta o‘zlashtirish shaklida davom etadi.

1-jadval. Falsafiy in’ikosning tipologik bosqichlari va korpusdagi taqsimoti

Bosqich	Bosqich nomi	Falsafiy in’ikosning yetakchi shakli	Tayanch matnlar	Asarlar, n
I	Arxaik-ritual	Marosim va osmon irodasi g‘oyasi; “shi yan chji”	“Shitszin”, “Shutszin”, “Lisao”	5
II	Konfutsiychilik	Didaktizm va ijtimoiy mas’uliyat; “ven i tszay dao”	“Shitszi”, Du Fu, Bay Szyuyi	6
III	Daosizm	Tabiiylik, nisbiylik, individual erkinlik	“Chjuantszi”, Tao Yuanmin, Li Bo	6
IV	Buddizm va chan	O‘tkinchilik, bo‘shliq, intuitiv idrok (“myaou”)	Van Vey, Yan Yuy, “Sziyou tszi”	6
V	Sintez va yangi davr	Uch ta’limot sintezi; keyin tanqid va qayta o‘zlashtirish	Su Shi, “Xunlou men”, Lu Sin	7
Jami	–	–	–	**30**

Tahlil natijalari uchta muhim qonuniyatni ajratishga imkon beradi.

Birinchidan, Xitoy adabiyotidagi falsafiy in’ikos inkor emas, to‘ldirish tamoyili asosida kechadi. Korpusdagi 30 ta asarning 15 tasida, ya’ni yarmida, ikki va undan ortiq falsafiy paradigma bir vaqtda qayd etildi. Bu ko‘rsatkich uch ta’limotning tarixan raqib emas, funksional jihatdan taqsimlangan tizim sifatida ishlaganini dalillaydi: an’anaviy tavsifga ko‘ra, ijodkor jamiyatdagi mavqeida konfutsiy, xilvatda daosist, o‘lim va o‘tkinchilik oldida buddist bo‘lgan. Bu kuzatuv uch ta’limot integratsiyasi madaniy taraqqiyotning me’yoriy holatiga aylangani haqidagi xulosa bilan uyg‘undir (Guang, 2013).

Ikkinchidan, paradigmalarning ta’sir doirasi bir xil emas – u sohaga bog‘liq holda taqsimlanadi. Yirik korpus tadqiqoti natijalariga ko‘ra, konfutsiychilik siyosiy-tarixiy

matnlarda daosizmdan ancha ustun turadi, biroq 125 ta mumtoz asar bo‘yicha olingan umumiy ko‘rsatkichda ikki maktab o‘rtasida statistik jihatdan sezilarli farq kuzatilmagan; mifologiya, tabobat va yashirin bilimlarga oid matnlar esa daosizmga yaqinroq turadi (Duan et al., 2023). Mazkur tadqiqotning sifat tahlili bu natijani adabiy material misolida tasdiqlaydi: ijtimoiy-siyosiy yo‘nalishdagi she’riyat va tarixiy nasr konfutsiychilik, manzara lirikasi va falsafiy masal esa daosizm maydonida shakllanadi.

Uchinchidan, falsafiy in’ikos leksik darajadan poetologik darajaga o‘tgan sari kuchayadi. Eng yuqori badiiy natija falsafiy atama matnda to‘g‘ridan-to‘g‘ri qo‘llanmagan, ammo kompozitsiya, sukut va ritm orqali ifodalangan hollarda kuzatiladi. Van Vey lirikasi va “myaou” tushunchasi ana shu bosqichning nazariy va amaliy ifodasidir. Bu jihat falsafiy in’ikosni faqat mavzu darajasida o‘rganish yetarli emasligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalarining qiyosiy ahamiyati shundaki, ular Sharq adabiyotlaridagi o‘xshash hodisalar bilan taqqoslashga imkon beradi: masalan, mumtoz o‘zbek adabiyotida tasavvuf falsafasining badiiy matnga singishi ham xuddi shunday uch bosqichni – atama, obraz va poetik tamoyil darajasini bosib o‘tgan. Bunday qiyos alohida tadqiqot mavzusi bo‘lib, mazkur maqolada taklif etilgan Tahlil qilingan tizimi unda tizimli vosita sifatida qo‘llanishi mumkin.

xulosa qilib aytganda, Xitoy adabiyotida falsafiy qarashlarning in’ikos etishini beshta tipologik bosqich – arxaik-ritual, konfutsiychilik, daosizm, buddizm–chan hamda sintez va yangi davr bosqichlari orqali tavsiflash mumkin.Falsafiy g‘oyalar badiiy matnga to‘rt kanal orqali o‘tadi: iqtibos va allyuziya; atamaning poetologik atamaga aylani_shi; syujet-obrazlar tizimining falsafiy sxemaga qurilishi; janr me’yorlarining doktrinaga bo‘ysundirilishi.In’ikos jarayoni inkor emas, qatlamli to‘ldirish tamoyiliga asoslanadi: korpusdagi asarlarning yarmida ikki va undan ortiq paradigma bir vaqtda namoyon bo‘ladi.Paradigmalarning ta’siri sohaga qarab taqsimlanadi: ijtimoiy-siyosiy matnlarda konfutsiychilik, tabiat lirikasi va falsafiy masalda daosizm, meditativ she’riyat va nazariy poetikada chan yetakchilik qiladi. XX asrda an’anaviy falsafiy tizim tanqid obyektiga aylanadi, biroq asr oxiridan boshlab “ildiz izlash” yo‘nalishi orqali qayta o‘zlashtiriladi – demak, in’ikos an’anasi uzilmaydi.

Tadqiqot natijalari sharqshunoslik va qiyosiy adabiyotshunoslik bo‘yicha maxsus kurslarda, Xitoy adabiyoti namunalarini o‘zbek tiliga tarjima qilish va sharhlash amaliyotida foydalanish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bol P. K. (2008). Neo-Confucianism in history (pp. 1–115). Cambridge, MA: Harvard University Asia Center.

2. Cai, Z.-Q. (Ed.). (2001). A Chinese literary mind: Culture, creativity, and rhetoric in Wenxin diaolong (pp. 1–120). Stanford, CA: Stanford University Press.

3. Duan S., Wang J., Yang, H., & Su, Q. (2023). Disentangling the cultural evolution of ancient China: A digital humanities perspective. Humanities and Social Sciences Communications, 10, 310. https://doi.org/10.1057/s41599-023-01811-x (Scopus, Web of Science)

4. Feng Y., & Bodde, D. (1948). A short history of Chinese philosophy (pp. 30–320). New York: Macmillan.

5. Guang, X. (2013). Buddhist impact on Chinese culture. Asian Philosophy, 23(4), 305–322. https://doi.org/10.1080/09552367.2013.831606 (Scopus)

6. Lisevich, I. S. (1979). Literaturnaya mysl’ Kitaya na rubezhe drevnosti i srednikh vekov (pp. 10–150). Moskva: Nauka.

Gulchehra UMAROVA,
Namangan davlat texnika universiteti, “Korporativ boshqaruv” kafedrasi,
katta o‘qituvchi, (PhD)

TALABALARNI IQTISODIY FANLAR NEGIZIDA KASBIY MADANIYATINING METODIK TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada talabalarning iqtisodiy fanlar negizida kasbiy madaniyatini shakllantirish va uning metodik tizimini takomillashtirishda axborot texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari yoritilgan. Ta’lim jarayonida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanishning talabalarda kasbiy kompetentlik, iqtisodiy tafakkur, mustaqil fikrlash, axborot bilan ishlash va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, iqtisodiy fanlarni o‘qitishda elektron ta’lim resurslari, interaktiv platformalar, multimedia vositalari va raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari asoslangan.

Tayanch so‘zlar. Kasbiy madaniyat, iqtisodiy fanlar, axborot texnologiyalari, metodik tizim, raqamli ta’lim, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, kasbiy kompetentlik, talabalar, interaktiv ta’lim, ta’lim samaradorligi.

В данной статье рассматриваются возможности использования информационных технологий в совершенствовании методической системы формирования профессиональной культуры студентов на основе экономических дисциплин. Проанализировано значение эффективного использования современных информационно-коммуникационных технологий в развитии у студентов профессиональной компетентности, экономического мышления, самостоятельности, навыков работы с информацией и практических умений. Также обоснованы педагогические возможности применения электронных образовательных ресурсов, интерактивных платформ, мультимедийных средств и цифровых образовательных технологий при преподавании экономических дисциплин.

Ключевые слова. профессиональная культура, экономические дисциплины, информационные технологии, методическая система, цифровое образование, информационно-коммуникационные технологии, профессиональная компетентность, студенты, интерактивное обучение, эффективность образования.

This article examines the possibilities of using information technologies to improve the methodological system for developing students’ professional culture based on economic disciplines. The study analyzes the importance of effectively using modern information and communication technologies in developing students’ professional competence, economic thinking, independent thinking skills, information literacy, and practical skills. It also substantiates the pedagogical potential of using electronic educational resources, interactive platforms, multimedia tools, and digital educational technologies in teaching economic disciplines.

Key words. Professional culture, economic disciplines, information technologies, methodological system, digital education, information and communication technologies, professional competence, students, interactive learning, educational effectiveness.

Bugungi kunda jahonda raqamli iqtisodiyotning jadal rivojlanishi, mehnat bozorida raqobatning kuchayishi va zamonaviy kasblarga qo‘yilayotgan talablarning ortib borishi oliy ta’lim tizimi oldiga yuqori malakali, mustaqil fikrlaydigan, innovasion yondashuvga ega va kasbiy madaniyati yuksak mutaxassislarni tayyorlash vazifasini qo‘ymoqda. Ayniqsa, iqtisodiy yo‘nalishlarda tahsil olayotgan talabalarda nafaqat nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarni, balki kasbiy faoliyatda zarur bo‘ladigan

mas'uliyat, tashabbuskorlik, muloqot madaniyati, axborot bilan ishlash, mustaqil qaror qabul qilish va zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish kompetensiyalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Zamonaviy ta'lim jarayonini axborot texnologiyalarisiz tasavvur qilish qiyin. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta'lim jarayoniga keng joriy etilishi o'quv materiallarini taqdim etishning yangi shakllarini yaratish, talabalarning mustaqil ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirish, interaktiv o'qitish usullaridan foydalanish hamda ta'lim natijalarini ob'yektiv baholash imkonini bermoqda.[1]

Xususan, iqtisodiy fanlarni o'qitishda elektron ta'lim resurslari, multimedia vositalari, virtual simulyasiyalar, interaktiv platformalar va raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish talabalarning fanga bo'lgan qiziqishini oshirish bilan bir qatorda, ularda kasbiy faoliyatga zarur bo'lgan amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.Talabalarning kasbiy madaniyati mutaxassisning kasbiy bilim, ko'nikma va malakalari bilan bir qatorda, uning kasbiy faoliyatga munosabati, axloqiy qadriyatlari, mas'uliyati, muloqot madaniyati, tanqidiy va ijodiy fikrlashi hamda o'z kasbiy faoliyatini doimiy takomillashtirishga intilishida namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, kasbiy madaniyatni shakllantirish jarayonini iqtisodiy fanlarni o'qitish bilan uyg'unlashtirish va mazkur jarayonda axborot texnologiyalarining didaktik imkoniyatlaridan samarali foydalanish dolzarb pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.[2, 5]

Shu bilan birga, ta'lim amaliyotida axborot texnologiyalaridan foydalanishning o'zi yetarli natijani kafolatlamaydi. Ularni ta'lim maqsadi, mazmuni, shakli va metodlari bilan uzviy bog'liq holda qo'llash, talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish hamda kasbiy madaniyatni shakllantirishga yo'naltirilgan metodik tizimni ishlab chiqish zarur. Bu esa iqtisodiy fanlarni o'qitish jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik va metodik imkoniyatlarini ilmiy jihatdan asoslashni taqozo etadi. [3]

Mazkur maqolada talabalarning iqtisodiy fanlar negizida kasbiy madaniyatini shakllantirishning nazariy-metodik asoslari, ta'lim jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari hamda ular asosida metodik tizimni takomillashtirish masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, raqamli ta'lim vositalaridan maqsadli va samarali foydalanish orqali talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish va zamonaviy mehnat bozori talablariga mos mutaxassislarni tayyorlash imkoniyatlari yoritiladi.

Tadqiqot doirasida olib borilgan izlanishlar ya'ni, talabalarni iqtisodiy fanlar negizida kasbiy madaniyatining metodik tizimini takomillashtirish bugungi kunnning dolzarb muammolaridan biri ekanligiga yana bir amin bo'ldik, shunki talabalarga bugungi kundagi zamonaviy , internet va ijtimoiy tarmoq, inson hayotining ajralmas qismi hisoblanib, ushbu axborot texnologiyalaridan foydalanuvshilarni shartli tarzda ikki toifaga bo'lish mumkin:

– birinshi toifa shaxslar, internet va media olamning ijobiy jihatidan unumli foydalanib, internet va axborot texnologiyalar jamiyat taraqqiyotiga samarali hissa qo'shadi deb hisoblaydi;

– ikkinshi toifa esa, axborot va ijtimoiy tarmoqlardan turli yolg'on va tahdid kabi axborot tarqatishda foydalinib, maishiy masalalar doirasida o'ralashib qolganlardir.[4]

Jumladan, XX asrda xali internet rivojlanmagan vaqtda axborot taqshilligi mavjud bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda, jamiyatda esa axborot oqimi ko'paygani tufayli, ilmiy, tahliliy va mantiqiy fikrlash talab etuvshi axborotdan qoshish, yuzaga keldi. Global axborot zamonida qabul qilinayotgan axborotlarni tushunish, baholash, tanqidiy tafak-

kurni shakllantirishni talab etadi. Ommaviy axborot vositalari va media zamonga xos: “raqamli”, “komp’yuter”, “vizual”, “texnologik”, “kommunikatsion”, “media”, “axborot”, “ommaviy madaniyat” va “texnokratiya” kabi tushunshalarni talaba-yoshlarga mazmuni, maqsad va vazifalarini anglagan holda foydalanish madaniyatini shakllantiradi.

Talabalarda kasbiy madaniyatni egallashda fanni o‘qish natijasida esa:

-ma’lumot, muloqot tushunshasi, rivoji va tarixiyligi;

-media va axborot madaniyati savodxonligining asosiy elementlarini belgilash;

-axborot manbalari va ehtiyojlarini aniqlash;

-media savodxonlik va axborot madaniyatini baholash;

-axborot (matn)ni tahlil qilish savodxonligini oshirish;

-axborot xuruji, tahdid va shu turdagi xavfsizlikka qarshi media savodxonlikka oid ma’naviy-madaniy immunitetini shakllantirish;

-yoshlarda internet va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishda qaramlik;

-hissi bilan emas, balki, o‘qib-o‘rganishni maqsad qilishi lozim;

-kelgusi faoliyatda media savodxonlik va axborot madaniyatini pedagogik faoliyatida qo‘llash usullarini aniqlash;

-milliy axborot xavfsizligini ta’minlash va g‘oyaviy immunitetini shakllantirish orqali ma’naviy-axloqiy dunyoqarashni rivojlantiriladi.[5]

Talabalarni iqtisodiy fanlar negizida kasbiy madaniyatining metodik tizimini takomillashtirish asosida ma’naviy-axloqiy dunyoqarashini rivojlantirishda ularni mustaqil fikrlash, ijtimoiy muhit va real hayotdagi voqealarga to‘g’ri munosabatini shakllantirishda talabalarni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash muhim pedagogik ahamiyatga ega. Bu jarayonda pedagogik qo‘llab-quvvatlash asosan talabalarga yo‘naltiriladi. Bunda talabalarning ma’naviy-axloqiy dunyoqarashini rivojlantiruvshi pedagogik va axborot texnologiyalarini o‘rganish muhim o‘rin egallaydi.[6]

Talabalarda iqtisodiy fanlar negizida kasbiy madaniyatining metodik tizimini rivojlantirish texnologiyasi – bu pedagogik jarayonda ta’lim beruvshilar tomonidan maxsus metodlar, vositalar va texnikalarni qo‘llash orqali talabalarning axloqiy va ma’naviy jihatdan yetuk shaxs bo‘lib shakllanishini ta’minlash jarayonidir. Ushbu texnologiya talabalarda ijtimoiy mas’uliyat, axloqiy qadriyatlar va dunyoqarashning shakllanishiga xizmat qiladi. Quyida talabalarni iqtisodiy fanlar negizida kasbiy madaniyatining metodik tizimini rivojlantirish texnologiyasining asosiy komponentlari va usullari bayon etiladi (1-jadvalga qarang):

1-jadval Talabalarni iqtisodiy fanlar negizida kasbiy madaniyatining metodik tizimini rivojlantirish texnologiyasi

”**Shaxsga yo‘naltirilgan axborot: psixologik, madaniy tahdidlar” mavzusi asosida darsni tashkil etish texnologiyasi** (2 soat)		
1	**Maqsadni aniqlash va tayyorgarlik**	Bu bosqishda pedagoglar talabalarning axloqiy darajasini baholaydilar, ularning dunyoqarashini rivojlantirish ushun individual va guruhiy yondashuvlarni rejalashtiradilar.
2	**Ma’naviy qadriyatlarni shakllantirish ushun dars metodlarini tanlash**	Dars jarayonida talabalar ushun ma’naviy qadriyatlarni yetkazish va tushuntirishning eng mos metodlari tanlanadi. Masalan, kasbiy madaniyatlarni egallash bo‘yicha muhokamalar, texnik, iqtisodchi shaxslarning hayotini o‘rganish, ijtimoiy hodisalar va ularning kasbiy madaniyati haqida suhbatlar kabi usullar qo‘llanilishi mumkin.

3	**Interfaol metodlardan foydalanish**	Interfaol metodlar talabalarni jarayonga faol jalb etadi, shuningdek, ularni jamoaviy ishlash va bir-birlariga yordam berishga o‘rgatadi. Quyidagi interfaol usullar talabalarda kasbiy madaniyatini rivojlantirishda samarali hisoblanadi: **1. Rol o‘yinlari va drama**: Talabalar ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni drama yoki sahna ko‘rinishlari orqali amalda ko‘rsatadilar. **2. Debat va munozaralar**: Ma’lum bir mavzu bo‘yisha o‘z fikrlarini himoya qilishda kasbiy madaniyat oid fikrlarni qo‘llashga o‘rgatadi. **3. Qaror qabul qilish o‘yinlari**: Turli hayotiy vaziyatlarda ma’nan to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.
4	**Axborot texnologiyalaridan foydalanish**	Talabalarni iqtisodiy fanlar negizida kasbiy madaniyatining metodik tizimini rivojlantirish ushun axborot texnologiyalari orqali ijtimoiy masalalarga oid materiallar, hujjatli filmlar, ijtimoiy mavzulardagi veb-saytlar va bloglardan foydalanish mumkin. Masalan, maxsus ilovalar yordamida axloqiy masalalarni interaktiv tarzda o‘rganishlari mumkin.
5	**Muammoli o‘qitish texnologiyalari**	Muammoli o‘qitish usullari talabalarni ma’naviy-axloqiy masalalarni mustaqil hal qilishga o‘rgatadi. Bunda o‘qituvshi turli hayotiy vaziyatlarni tasvirlab beradi va talabalarga ularga axloqiy jihatdan to‘g‘ri qaror qabul qilish imkoniyatini beradi. Bu usul talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi va axloqiy mas’uliyatni shakllantiradi.
6	**Refleksiv yondashuv**	Refleksiya talabalar ushun o‘z xatti-harakatlarini tahlil qilish va axloqiy jihatdan baholash imkoniyatini beradi. Talabalar o‘zlarining qaror va xulqlarini o‘rganib shiqishadi, ularning axloqiy natijasini tushunishga harakat qilishadi. O‘qituvshi esa bu jarayonda ularga yo‘l-yo‘riq beradi.
7	**Kasbiy madaniyatga oid seminar va treninglar**	Maxsus mavzularda seminar va treninglar o‘tkazish orqali talabalar o‘z kasbiy dunyoqarashlarini kengaytiradilar. Seminarlar davomida kasbiy madaniyatga oid mavzularda mutaxassislarning fikrlarini tinglash, savol-javoblarda qatnashish talabalarning ma’naviy jihatdan o‘sishiga yordam beradi.
8	**Shaxsiy rivojlanish dasturlari**	Talabalar ushun individual rivojlanish dasturlarini ishlab shiqish orqali ularning kasbiy rivojlanish ehtiyojlarini qondirish mumkin. Har bir talaba ushun ularning ehtiyojlariga mos vazifalar, adabiyotlar va mustaqil o‘quv materiallari tavsiya qilinadi.
9	**Axloqiy va ma’naviy –qadriyatlarni yorituvshi loyihalar va topshiriqlar**	Talabalarga kasbiy madaniyatga oid mavzularni yoritadigan loyihalar va topshiriqlar berish orqali ularni mustaqil ravishda axloqiy masalalar ustida ishlashga undash mumkin. Masalan, talabalar ijtimoiy mavzularda referatlar, prezentatsiyalar yoki loyihalar tayyorlaydilar. Shu orqali ular o‘z fikrlarini mustaqil ifodalash va axloqiy qarashlarini shakllantirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.
10	**Qayta aloqa va baholash texnologiyalari**	O‘quv jarayonida o‘qituvshi tomonidan talabalar faoliyatini doimiy ravishda baholash va ularga qayta aloqa berish orqali ularning axloqiy rivojlanishini monitoring qilib borish kerak. Bu jarayon orqali talabalarga kasbiy madaniyati tamoyillariga qanday amal qilayotganliklarini tushuntirish va kerakli maslahatlar berish mumkin.

Talabalarni iqtisodiy fanlar negizida kasbiy madaniyatining metodik tizimini rivojlantirish texnologiyasi nafaqat ta’lim mazmunini boyitadi, balki ularni hayotiy qiyinchiliklarga tayyorlaydi, ijtimoiy mas’uliyatni his qilishni o‘rgatadi va madaniyatli shaxs tamoyili asosida harakat qilish malakasini shakllantiradi.[7]

”Shaxsga yo‘naltirilgan axborot: psixologik, va madaniy tahdidlar” mavzusida kasbiy madaniyatining metodik tizimini rivojlantirish ushun pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish imkoniyati aniqlashtirildi. Ushbu mavzuga mos tarzda har bir texnika oliy ta’lim labalarini shaxsiy, madaniy va axloqiy masalalarda sog‘lom qarorlar qabul qilish, axborot oqimida o‘z yo‘lini topish va turli tahdidlarga qarshi tura olish kabi ko‘nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi:

1. Muammoli o‘qitish texnologiyasi.

Maqsad: Talabalarni mustaqil fikrlashga va axloqiy masalalarga yeshim izlashga o‘rgatish.

Jarayon: O‘qituvshi muammoli vaziyatni tasvirlaydi va talabalardan ushbu vaziyatni axloqiy nuqtai nazardan baholab, yeshim topishni so‘raydi. Bu orqali talabalar turli hayotiy vaziyatlarga axloqiy jihatdan munosabat bildirishga va qaror qabul qilishga o‘rganadilar.

Amaliy faoliyat: Bu texnologiyani qo‘llab, talabalar axborotning psixologik va diniy tahdidlar keltiruvshi jihatlari haqida muhokamalar o‘tkazadi. Masalan, o‘qituvshi talabalarga ijtimoiy tarmoqlarda paydo bo‘layotgan zararli axborot va uning shaxsga ta’siri haqidagi muammoli vaziyatni taqdim etadi. Talabalar esa bu tahdidlarga axloqiy nuqtai nazardan qanday javob berish kerakligini muhokama qiladilar.

2. Refleksiv o‘qitish texnologiyasi.

Maqsad: Talabalarni o‘z xatti-harakatlari va qarorlarini tahlil qilishga o‘rgatish.

Jarayon: Talabalar o‘zlarini kuzatish, o‘z qarashlarini baholash orqali axloqiy jihatdan shakllanishadi. Refleksiv yozuvlar, kundaliklar yoki “Axloqiy xulosa” kabi topshiriqlar orqali o‘z munosabatlarini baholashga undaydi.

Amaliy faoliyat: Talabalar turli axborot manbalarining o‘zlariga qanday ta’sir qilayotganini tahlil qiladi. Shu orqali ular zararli diniy yoki madaniy axborotning o‘z ongiga, psixologik holatiga ta’sirini qayd etishlari mumkin. Refleksiya jarayonida talabalar bu axborotning qanshalik foydali yoki zararli ekanini aniqlashga harakat qiladilar.

3. O‘yin texnologiyalari va rol o‘yinlari.

Maqsad: Talabalarni turli vaziyatlarda axloqiy tamoyillarni amalda qo‘llashga o‘rgatish.

Jarayon: Rol o‘yinlari orqali talabalar ma’naviy va axloqiy qaror qabul qilish jarayonida faol ishtirok etadi. Bu o‘yinlar orqali talabalar ma’naviy qadriyatlarni mustahkamlaydi va real vaziyatlarga qanday javob berishni o‘rganadilar.

Amaliy faoliyat: Rol o‘yinlari yordamida talabalar turli tahdidlarni aniqlash va ularga qarshi turish usullarini amaliyotda sinab ko‘rishi mumkin. Masalan, ”Troll va foydalanuvshi” yoki ”Yaxshi axborot va zararli axborot” kabi ro‘llar orqali ular ijtimoiy tarmoqlarda tarqaladigan axborotning qanshalik zararli yoki foydali ekanligini baholashga o‘rganadilar.[8]

4. Kooperativ o‘qitish texnologiyasi (guruhiy ishlash).

Maqsad: Talabalarni jamoa bo‘lib ishlash, o‘zaro hurmat va axloqiy mas’uliyat tamoyillariga o‘rgatish.

Jarayon: Talabalar kishik guruhlarda axloqiy masalalar va qadriyatlar asosida muhokamalar o‘tkazadilar, loyihalar ustida ishlaydilar yoki birgalikda qaror qabul qilishadi. Guruhiy ishlash orqali ular o‘zaro hamjihatlikda axloqiy mas’uliyatni his qilishadi.

Natija: Bu texnologiyani qo‘llash orqali talabalar “Shaxsga yo‘naltirilgan tahdid” mavzusida guruhlarda ishlashlari, ma’lumotlarni o‘rganishlari va birgalikda xulosa shiqarishlari mumkin. Masalan, har bir guruh tahdidli axborot manbalarini topib, ular-

ning shaxsga va jamiyatga ta’siri haqida taqdimot tayyorlaydi va shu orqali o‘zaro axloqiy mas’uliyatni his qilishadi.

5. Interfaol o‘qitish texnologiyalari.

Maqsad: Talabalarni ma’naviy mavzularda faol ishtirok etishga undash.

Jarayon: Interfaol dars usullari, masalan, “Klaster”, “Aqliy hujum”, “Baliq skeleti” kabi usullardan foydalaniladi. Bu usullar talabalarni axloqiy mavzularda mustaqil fikr yuritish va faol qatnashishga undaydi.

Natija: ”Aqliy hujum” yoki “Klaster” usuli yordamida talabalar shaxsga yo‘naltirilgan zararli axborotning salbiy ta’sirlarini aniqlashlari va ularning oldini olish yo‘llarini ishlab shiqishlari mumkin. Bu texnologiyalar talabalarni iqtisodiy fanlar negizida kasbiy madaniyatining metodik tizimini rivojlantirishda axborotni tanqidiy baholashga va undan himoyalanishga o‘rgatadi.

Xulosa qilib aytganda, talabalarni iqtisodiy fanlar negizida kasbiy madaniyatining metodik tizimini rivojlantirishda yuqorida keltirib o‘tilgan pedagogik texnologiyalarning o‘rni va ahamiyati juda katta. Pedagogik texnologiyalar orqali ma’naviy-axloqiy tarbiyani samarali tashkil etish o‘quv jarayonini qiziqarli va mazmunli qilishi, hamda yoshlarni ijtimoiy va madaniy jihatdan yetuk shaxs qilib tarbiyalashga yordam beradi.

Talabalarni iqtisodiy fanlar negizida kasbiy madaniyatining metodik tizimini rivojlashtirishda ma’naviy texnologiyalari haqida talabalarda xabardorlik tushunshalarini paydo qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Raqamli axborot texnologiyalari davrida kasbiy madaniyatini rivojlantirish o‘qituvshilardan axborot texnologiyalaridan samarali va to‘laqonli foydalanish zaruratini tug’diradi.

Axborot texnologiyalari (AT) – bu ma’lumotni to‘plash, saqlash, qayta ishlash va uzatish ushun qo‘llaniladigan texnik va dasturiy vositalar majmuasi. Bugungi kunda AT har bir sohada, jumladan, ta’lim, tibbiyot, iqtisodiyot, davlat boshqaruvi va kundalik hayotda keng qo‘llaniladi. Axborot texnologiyalari rivoji va raqamlashtirish inson hayotini qulaylashtirish, yangi bilimlar olish va global tarmoqlarga kirish imkonini yaratmoqda1.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Efraim Turban, Linda Volonino (2015). “Information Technology for Management” — Bu kitob axborot texnologiyalarining biznes va boshqaruv sohalarida qanday qo‘llanilishi haqida keng ma’lumot beradi. Manba: Turban, E., & Volonino, L. Information Technology for Management, Wiley.

2. Современное образование как открытая система (под ред. Н.Г. Ничкало, Г.Н. Филонова, О.В. Суходольской-Кулешов ой). - «Институт научной и педагогической информации РАО, «ЮРКОМПАНИ», 2012 г

3. Polat, Ye.S. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. − М.: Академия, 1998. − 272 с.

4. Mardieva G.Q. Pedagogika oliy ta’lim muassasasi talabaligiga ijtimoiy moslashtirish omillari, bosqichlari va modeli. «Pedagogik ta`lim» jurnalida chop etilgan maqolalar ro`yxati 2013 yil 6-son. −28-33 b

5. Sharipov Sh., Vorobev A., Muslimov N. Kasbiy ta’lim pedagogikasi / Metodik qo‘llanma. – Toshkent: TDPU, 2005. – 54 b.

[1] Yo. To’ychiev, A. Turg’unboyev. **“Axborot texnologiyalari va tizimlari”** (2008) — Mazkur kitob axborot texnologiyalari va tizimlarining asosiy tamoyillari va ishlash usullari haqida batafsil ma’lumot beradi. Manba: To’ychiev Y., Turg’unboyev A. *Axborot texnologiyalari va tizimlari*, Toshkent: O’zbekiston Milliy Universiteti.

Odinaxon KASIMOVA,
“TMC institute” nodavlat oliy ta’lim muassasasi, “Pedagogika va psixologiya kafedrasi” v. v.b. dotsent, (PhD)
Umida YUSUPALIYEVA,
“Toshkent Kimyo xalqaro universiteti” nodavlat oliy ta’lim muassasasi, magistr

INTERFAOL METODLAR ASOSIDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING BARGLAR BILAN AMALIY ISHLASH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya

Maqolada boshlang‘ich sinf texnologiya darslarida barglar bilan amaliy ishlash ko‘nikmalarini interfaol metodlar asosida rivojlantirishning metodik tizimi yoritilgan. Ko‘nikmalarning to‘rt komponentli tarkibi (materialni tayyorlash, texnik-texnologik, kompozitsion-ijodiy, tashkiliy-kommunikativ) aniqlangan. Dars bosqichlariga mos interfaol metodlar hamda 1–4-sinflar uchun oddiydan murakkabga qarab boruvchi amaliy topshiriqlar tizimi ishlab chiqilgan.

Tayanch so‘zlar. Texnologiya darsi, tabiiy materiallar, barglar, applikatsiya, interfaol metodlar, amaliy ko‘nikma, ijodkorlik, nozik motorika, baholash mezonlari.

В статье раскрыта методическая система развития умений практической работы с листьями на уроках технологии в начальных классах на основе интерактивных методов. Определена четырёхкомпонентная структура умений (подготовка материала, технико-технологический, композиционно-творческий, организационно-коммуникативный компоненты). Разработаны интерактивные методы, соответствующие этапам урока, и система практических заданий для 1–4 классов, усложняющихся от простого к сложному.

Ключевые слова. урок технологии, природные материалы, листья, аппликация, интерактивные методы, практические умения, творчество, мелкая моторика, критерии оценки.

The article presents a methodological system for developing primary school pupils’ skills of practical work with leaves in technology lessons on the basis of interactive methods. A four-component structure of these skills is defined: material preparation, technical-technological, compositional-creative and organisational-communicative. Interactive methods matched to the stages of a lesson and a system of practical tasks for grades 1–4, progressing from simple to complex, are developed.

Key words. Technology lesson, natural materials, leaves, applique, interactive methods, practical skills, creativity, fine motor skills, assessment criteria.

O‘zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni ta’limni ta’lim oluvchilarga nazariy bilim bilan bir qatorda amaliy ko‘nikmalarni ham beradigan tizimli jarayon sifatida belgilaydi [1]. 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida esa umumiy o‘rta ta’lim sifatini oshirish va o‘quv jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish ustuvor vazifa sifatida qo‘yilgan [2]. Bu vazifalarni boshlang‘ich bosqichda amalga oshirishda “Texnologiya” fani alohida o‘rin tutadi, chunki aynan shu fanda o‘quvchi bilimni qo‘l mehnati orqali amalda sinab ko‘radi.

Boshlang‘ich sinf texnologiya darslarining asosiy shakli amaliy mashg‘ulot bo‘lib, unda o‘quvchilar har bir topshiriqni amalda bajaradi, o‘qituvchi esa yo‘l-yo‘riq beradi, nazorat qiladi va baholaydi. Darslardagi ish turlari orasida turli va tabiiy materiallar bilan ishlash, applikatsiya va mozaika ishlari to‘rttala sinf dasturida ham mavzulashtirilgan tartibda berilgan. Tabiiy materiallar ichida barglar eng qulay va arzon manba hi-

soblanadi: ular har bir maktab hovlisida mavjud, shakli va rangi xilma-xil, ishlov berish uchun murakkab asbob talab qilmaydi.

Shunga qaramay, amaliyotda barglar bilan ishlash ko‘pincha o‘qituvchi ko‘rsatgan namunani takrorlash bilan cheklanib qoladi. N.Niyazmetova texnologiya ta’limida o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan ilmiy tadqiqotlar juda kamligini qayd etadi [4, 163]. Muallif noan’anaviy texnikada applikatsiya bajarishga o‘rgatish orqali badiiy ijodkorlikni rivojlantirish bo‘yicha tadqiqotlar uchramaganini ham ta’kidlaydi [4, 165]. Demak, barglar bilan amaliy ishlarni o‘quvchining faol, mustaqil va hamkorlikdagi faoliyatiga aylantiradigan metodik tizim ishlab chiqish dolzarb masala hisoblanadi.

Texnologiya darslarida barglar bılan ıshlashda quydagı vazifalarbelgılab olınadi:

Barglar bilan amaliy ishlash ko‘nikmalarining tarkibiy komponentlarini aniqlash.

Dars bosqichlariga mos interfaol metodlar tizimini barglar bilan ishlash xususiyatlariga moslashtirish.

1–4-sinflar uchun bosqichma-bosqich murakkablashib boruvchi amaliy topshiriqlar tizimini tuzish.

Ko‘nikmalarning shakllanganlik darajasini baholash mezonlari va tajriba-sinov tartibini ishlab chiqish.

Texnologiya darslarida interfaol metodlarning o‘rni bo‘yicha M.N.Karimova muhim xulosalarga keladi. Uning fikricha, zamonaviy pedagogik texnologiyalarda o‘quvchilarning mustaqil faoliyati o‘quv vaqtining 60–90 foizini tashkil qilishi lozim [5, 101]. Muallif tabiiy material bilan ishlash o‘quvchilarda alohida qiziqish uyg‘otishini [5, 103], interfaol metodlar orqali o‘qitish esa ijodiy qobiliyatlarni shakllantirishga qulay imkoniyat yaratishini asoslaydi [5, 104]. Bu holat barglar bilan ishlash darslarida o‘qituvchi tushuntirishiga emas, o‘quvchining amaliy harakatiga ko‘proq vaqt ajratish zarurligini ko‘rsatadi.

Amaliy ishlarni tashkil etish talablari N.X.Umbarova tadqiqotida aniq ifodalangan: topshiriqlar murakkablik oshib borishi tartibida joylashtiriladi, har bir yangi ish oldingisiga tayanadi, mustaqil ishlash darajasi esa ortib boradi [3, 515]. Muallif amaliy darslarda beriladigan materiallar o‘quvchilarning yosh-psixologik xususiyatlariga mos kelmasa, darsga qiziqish yo‘qolib, samaradorlik pasayishini ham ogohlantiradi [3, 518]. G.A.Kenjayeva ham boshlang‘ich ta’lim bosqichida idrok, diqqat, xotira va hissiy holat o‘ziga xos bo‘lgani uchun o‘yin, ko‘rgazmalilik va qiziqarli mashg‘ulotlarga asoslangan darslar o‘quvchilar faolligini oshirishini ta’kidlaydi [6, 176].

Barglar bilan ishlashga bevosita taalluqli manbalardan N.Niyazmetova tadqiqoti ajralib turadi. Muallif jamoaviy applikatsiya ishlari o‘quvchilarda hamkorlik, o‘zaro yordam va muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishini ko‘rsatadi [4, 163–164]. Shuningdek, barglar orqali ham chiroyli qo‘l mehnati buyumlarini yaratish mumkinligi, bunda fon tasvirlanayotgan predmetlar rangidan ochroq tanlanishi kerakligi qayd etilgan [4, 165]. M.A.Rajabova va M.A.Pardaboyeva interfaol metodlarni ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirishda ularni mavzu mazmuniga moslashtirish tartibi hal qiluvchi ekanini ko‘rsatadi [7, 44].

Xorijiy tadqiqotlar ham amaliy faoliyatning samaradorligini tasdiqlaydi. S.Sintia va hammualliflar bevosita amaliy faoliyat (hands-on activity) qo‘llangach, bolalarning nozik motorika ko‘rsatkichi o‘rtacha 20,4 balldan 32,4 ballga ko‘tarilganini aniqlagan [8, 83]. H.S.Hsiao va hammualliflar tadqiqotida ijodiy fikrlash strategiyalari bilan uyg‘unlashtirilgan 6E modeli (jalb qilish, izlanish, tushuntirish, loyihalash, boyitish, baholash) asosida ishlagan guruh amaliy topshiriqlarni an’anaviy tushuntirish usulida o‘qitilgan

guruhga nisbatan yaxshiroq bajargan [9]. Ushbu natijalar amaliy ish faqat qo‘l harakati emas, balki tafakkur bilan uyg‘unlashgan faoliyat sifatida tashkil etilganda samarali bo‘lishini ko‘rsatadi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, mavjud ishlarda tabiiy materiallar bilan ishlash, applikatsiya va interfaol metodlar alohida-alohida yoritilgan. Biroq barglar bilan amaliy ishlash ko‘nikmalarining tarkibi, ularni rivojlantirishda dars bosqichlariga mos interfaol metodlar tizimi va baholash mezonlari yaxlit holda ishlab chiqilmagan. Mazkur maqola shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tahlil va kuzatishlar asosida barglar bilan amaliy ishlash ko‘nikmasi o‘zaro bog‘liq to‘rt komponentdan iborat yaxlit tizim sifatida aniqlandi:

Materialni tayyorlash komponenti – barglarni terish, shakli, rangi va kattaligiga ko‘ra saralash, to‘g‘ri quritish va presslash, saqlash.

Texnik-texnologik komponent – barg va qog‘ozni qirqish, yopishtirish, detallarni fonga joylashtirish, asboblar bilan xavfsiz ishlash.

Kompozitsion-ijodiy komponent – g‘oyani tanlash, eskiz chizish, fon va rang uyg‘unligini topish, barg shaklidan obraz yaratish.

Tashkiliy-kommunikativ komponent – ishni rejalashtirish, juftlik va guruhda vazifalarni taqsimlash, o‘z va o‘rtog‘i ishini baholash.

Bu tarkib amaliy faoliyatni tafakkur bilan uyg‘unlashtirish g‘oyasiga tayanadi. Birinchi ikki komponent “qanday bajarishni”, uchinchisi “nima yaratishni”, to‘rtinchisi esa “qanday hamkorlikda ishlashni” ifodalaydi.

Dars bosqichlariga mos interfaol metodlar tizimi

Interfaol metodlar mavzu mazmuniga moslashtirilgandagina samara beradi. Shu sababli har bir metod barglar bilan ishlashning aniq bir bosqichi va ko‘nikma komponentiga biriktirildi (1-jadval). Mustaqil faoliyatga dars vaqtining asosiy qismini ajratish talabi hisobga olinib, o‘qituvchi tushuntirishi qisqa namoyish bilan cheklanadi.

1-jadval. Dars bosqichlariga mos interfaol metodlar tizimi

Dars bosqichi	Interfaol metod	Barglar bilan topshiriq	Rivojlanadigan komponent
Motivatsion-tayyorlov	“Klaster”	Barg turlari va ulardan yasash mumkin bo‘lgan buyumlar xaritasini tuzish	Materialni tayyorlash, kompozitsion-ijodiy
Motivatsion-tayyorlov	“Bargini top” didaktik o‘yini	Barg shakli bo‘yicha daraxtni aniqlash, barglarni guruhlash	Materialni tayyorlash
Texnologik o‘zlashtirish	“Juftlikda ishlash”	Barglarni saralash, presslash, detallarni qirqish	Texnik-texnologik, tashkiliy-kommunikativ
Texnologik o‘zlashtirish	“Bosqichli ko‘rsatma” (texnologik xarita)	Ish ketma-ketligini xarita bo‘yicha mustaqil bajarish	Texnik-texnologik
Ijodiy-amaliy	“Aqliy hujum”	Bitta barg shaklidan qanday obraz yaratish mumkinligi g‘oyalarini yig‘ish	Kompozitsion-ijodiy
Ijodiy-amaliy	“Kichik guruhlarda loyiha”	Jamoaviy “Kuz manzarasi” pannosini yaratish	Kompozitsion-ijodiy, tashkiliy-kommunikativ
Refleksiv-baholash	“Galereya bo‘ylab sayohat”	Ishlar ko‘rgazmasi, o‘zaro baholash varag‘i bo‘yicha fikr bildirish	Tashkiliy-kommunikativ
Refleksiv-baholash	“Besh barmoq”	Dars natijasini besh savol bo‘yicha o‘zi baholash	Tashkiliy-kommunikativ

O‘yin va ko‘rgazmalilikka tayangan motivatsion bosqich o‘quvchilar faolligini oshira-

di. Jamoaviy loyiha bosqichi esa applikatsiya ishlari orqali hamkorlik vao‘zaro yordamni shakllantiradi. Refleksiv bosqichda o‘quvchi erishilgan natijani aniqlash va baholash ko‘nikmasini egallaydi, bu ijodkorlikni shakllantirishning yakuniy talabi hisoblanadi.

1–4-sinflar uchun topshiriqlar tizimi

Topshiriqlar oddiydan murakkabga qarab joylashtirildi va har bir sinfda mustaqil ishlash ulushi oshirib borildi. Mavzular amaldagi “Texnologiya” darsligidagi tabiiy materiallar va applikatsiya bo‘limlariga moslashtirildi (2-jadval).

2-jadval. Barglar bilan amaliy ishlar bo‘yicha topshiriqlar tizimi

Sinf	Topshiriq turi	Namunaviy ish	Mustaqillik darajasi
1-sinf	Bitta bargdan oddiy applikatsiya	“Baliqcha”, “Qushcha”	O‘qituvchi bilan birgalikda
2-sinf	Bir necha bargdan syujetli applikatsiya, simmetriya	“Kapalak”, “Tipratikan”	Namuna va texnologik xarita asosida
3-sinf	Panno va mozaika, rang gammasi bo‘yicha kompozitsiya	“Kuzgi daraxt” pannosi	Eskiz asosida, qisman mustaqil
4-sinf	Loyiha ishi	“Kuz manzarasi” jamoaviy pannosi, barglardan bayram otkritkasi	To‘liq mustaqil, guruhda

Har bir topshiriqda fon tasvir detallaridan ochroq tanlanadi, chunki shunda kompozitsiya yorqin va bo‘rtib ko‘rinadi. 3–4-sinflarda o‘quvchilarga bir xil barglardan turli obraz yaratish vazifasi beriladi, bu ijodiy fikrlashni tayyor namunadan ajratishga yordam beradi.

Ko‘nikmalarning shakllanganlik darajasini baholash mezonlari

Ko‘nikmalarning har bir komponenti uch darajada baholanadi: yuqori (3 ball), o‘rta (2 ball), past (1 ball). To‘rt komponent bo‘yicha o‘quvchi 4 dan 12 ballgacha to‘playdi: 10–12 ball yuqori, 7–9 ball o‘rta, 4–6 ball past daraja hisoblanadi (3-jadval).

3-jadval. Barglar bilan amaliy ishlash ko‘nikmalarini baholash mezonlari

Komponent	Yuqori daraja (3 ball)	O‘rta daraja (2 ball)	Past daraja (1 ball)
Materialni tayyorlash	Barglarni shakl va rang bo‘yicha mustaqil saralaydi, to‘g‘ri quritadi	Saralashda qisman yordam so‘raydi	Barglarni tanlash va quritishda doimiy yordamga muhtoj
Texnik-texnologik	Detallarni aniq qirqadi, toza yopishtiradi, ish ketma-ketligiga to‘liq amal qiladi	Kichik xatolar bilan bajaradi	Detallar shikastlanadi, ketma-ketlik buziladi
Kompozitsion-ijodiy	O‘z g‘oyasini taklif qiladi, fon va rang uyg‘unligini topadi	Namunani o‘zgartirish bilan ishlaydi	Faqat namunani takrorlaydi
Tashkiliy-kommunikativ	Ishni rejalashtiradi, guruhda faol, ishni asoslab baholaydi	Guruhda topshiriq bo‘yicha ishlaydi	Hamkorlikda qiynaladi, baholay olmaydi

Mezonlar ijodkorlik fazilatini shakllantirishdagi bilish, tushunish, qo‘llash, tahlil, sintez va baholash talablariga tayanib tuzildi. Ular o‘qituvchiga faqat tayyor buyumni emas, balki uni yaratish jarayonini ham baholash imkonini beradi.

Ishlab chiqilgan tizimning o‘ziga xosligi shundaki, interfaol metodlar barglar bilan ishlashning har bir bosqichiga va ko‘nikmaning aniq komponentiga biriktirilgan. Bu metodlarni mavzuga moslashtirish talabiga javob beradi va metodlarni tasodifiy tanlash xavfini bartaraf etadi. Xorijiy tadqiqotlarda amaliy faoliyat nozik motorikani sezilarli oshirgani hamda ijodiy fikrlash strategiyalari qo‘shilganda amaliy natijalar yanada yaxshilangani ushbu yondashuvni qo‘llab-quvvatlaydi.

Jamoaviy loyiha va o‘zaro baholash bosqichlari ko‘nikmaning tashkiliy-kommuni-

kativ komponentini rivojlantiradi, bu esa an’anaviy namuna bo‘yicha ishlashda deyarli e’tibordan chetda qoladi. Topshiriqlarning sinfdan sinfga murakkablashib borishi va mustaqillik ulushining oshirilishi amaliy ishlar tizimiga qo‘yiladigan talablarga mos keladi.

Xulosa va takliflar

Barglar bilan amaliy ishlash ko‘nikmasi materialni tayyorlash, texnik-texnologik, kompozitsion-ijodiy va tashkiliy-kommunikativ komponentlardan iborat yaxlit tizim bo‘lib, ularni faqat birgalikda rivojlantirish yuqori natija beradi.

Interfaol metodlar dars bosqichlari (motivatsion-tayyorlov, texnologik o‘zlashtirish, ijodiy-amaliy, refleksiv-baholash) va ko‘nikma komponentlariga aniq biriktirilganda o‘quvchining namunani takrorlashdan mustaqil ijodga o‘tishi ta’minlanadi.

1–4-sinflar uchun oddiydan murakkabga qarab boruvchi va mustaqillik ulushi oshib boradigan topshiriqlar tizimi ko‘nikmalarning izchil rivojlanishiga xizmat qiladi.

Taklif etilgan uch darajali baholash mezonlari tayyor mahsulot bilan birga uni yaratish jarayonini ham obyektiv baholash imkonini beradi.

Takliflar:

– boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun barglar bilan ishlash darslariga oid texnologik xaritalar va dars ishlanmalari to‘plamini tayyorlash;

– kuz faslida barglarni terish va quritishni tabiiy fanlar darsi va sinfdan tashqari mashg‘ulotlar bilan integratsiyalash;

– o‘quvchilarning barglardan yaratgan ishlarini portfolio va maktab ko‘rgazmalari orqali baholash amaliyotini joriy etish;

– bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda tabiiy materiallar bilan ishlashda interfaol metodlarni qo‘llash bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlarni kuchaytirish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni. 28.01.2022.

2. Umbarova N.X. Boshlang‘ich sinf texnologiya darslarida texnologik atamalardan foydalanish // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2023. – Vol. 3, Issue 1/2. – B. 514–518.

3. Niyazmetova N. Boshlang‘ich sinflardagi texnologiya darslarida jamoaviy ishlash orqali applikatsiyadan amaliy ishlarni tashkil etish // Jamiyat va innovatsiyalar – Society and innovations. – 2024. – Special Issue 02. – B. 162–166. DOI: 10.47689/2181-1415-vol5-iss2/S-pp162-166.

4. Karimova M.N. Texnologiya darslarida talabalarning ijodkorlik qobiliyatlarini shakllantirish // Results of National Scientific Research International Journal. – 2023. – Vol. 3, Issue 2. – B. 99–108.

5. Kenjayeva G.A. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’lim texnologiyalaridan foydalanish // “Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari” ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – 2026. – B. 176–181. DOI: 10.5281/zenodo.18282123.

6. Rajabova M.A., Pardaboyeva M.A. Boshlang‘ich sinf darslarida ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirilgan interfaol metodlardan foydalanish samaradorligi. – 2026. – B. 44–46. DOI: 10.5281/zenodo.18490558.

7. Yo‘ldoshevS., Yakubova D., Niyazmetova N. Texnologiya va uni o‘qitish metodikasi: darslik. – Toshkent: TDPU, 2022.

Zulfizarxon YULCHIYEVA,
Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti, "Pedagogika va psixologiya" kafedrasi mudiri, dotsent
Sayyoraxon RUZMETOVA,
Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti , "Pedagogika va psixologiya" kafedrasi, dotsent, p.f.f.d (PhD)

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA MUHANDISLIK MADANIYATINI YUKSALTIRISHNING INNOVATSION-TEXNOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya

Maqolada muhandislik madaniyatini rivojlantirishda ilg'or, innovatsion texnologiyalarning roli va ahamiyati, muhandislik madaniyatini texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarida shakllantirishning metodologik asoslari haqida batafsil yoritishga harakat qilingan.

Tayanch so'zlar. Innovatsion g'oyalar, innovatsionn yondashuv, axborot portlashi, individual immunitet funksiyalari, muhandis-o'qituvchilar, tashkiliy, metodik, psixologik

В статье предпринята попытка подробно осветить роль и значение передовых, инновационных технологий в развитии инженерной культуры, методологические основы формирования инженерной культуры у студентов технических высших учебных заведений.

Ключевые слова. инновационные идеи, инновационный подход, информационный взрыв функции, индивидуального иммунитета, инженеры педагоги, организационный, методический, психологический

The article attempts to highlight in detail the role and importance of advanced, innovative technologies in the development of engineering culture, methodological foundations of the formation of engineering culture among students of technical higher educational institutions.

Key words. Innovative ideas, innovative approach, information explosion, functions of individual immunity, engineer-educators, engineering teachers, organizational, methodological, psychological

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Oliy Majlisga Murojaatnomasida 2018-yilga faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash yili deb nom berishni taklif etdi. Davlatimiz rahbari innovatsiyaning ahamiyati to'g'risida quyidagilarni ta'kidladi: "Innovatsiya bu kelajak degani. Biz buyuk kelajagimizni barpo etishni bugundan boshlaydigan bo'lsak, uni aynan innovatsion g'oyalar, innovatsion yondashuv asosida boshlashimiz kerak".

2018-yilda respublikamizda innovatsiyalarni rivojlantirishning asosiy vazifalari qatorida quyidagilar belgilandi: "Kelgusi yilda ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni rivojlantirish, buning uchun zarur moliyaviy resurslarni safarbar etish, ushbu jarayonda iqtidorli yoshlar ishtirokini, ijodiy g'oya va ishlanmalarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash vazifasi e'tiborimiz markazida bo'ladi"[1].

Demak, bugungi kunda har bir soha va tizim faoliyatini innovatsion g'oyalar va texnologiyalar asosida olib borish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jumladan texnika sohasida ta'lim olayotgan talabalarga ham muhandislik madaniyatini rivojlantirishda,

[1] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // "Xalq so'zi" gazetasi, 2017-yil 23-dekabr.

sohaning bugungi kundagi ahamiyatini oshirishda innovatsion g‘oyalar muhim o‘rin egallaydi. Zero, innovatsiya tushunchasining o‘zi (lotincha “novus” - yangi) tadqiqotlarda va ilmiy ishlarda XIX asrlarda qo‘llanila boshlagan. Avval u alohida elementlarni bir sohadan boshqa sohaga kiritishni ifodalagan bo‘lsa, texnika sohasida esa texnikaviy yangiliklar kiritish qonuniyatlarini o‘rgangan firmalar foyda olish uchun “innovatsion siyosatni” butun bir tizim sifatida o‘zlashtirishdi. Mazkur faoliyat jamiyat hayotining ixtiyoriy bo‘g‘inini yangilash bo‘yicha umumiy belgilarga, qonuniyatlar, yangilik kiritish mexanizmiga ega. Xoh texnik, xoh pedagogik sohada bo‘lsin, innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayonda o‘qituvchi va talaba faoliyatiga yangilik, o‘zgartirishlar kiritish bo‘lib, uni amalga oshirishda interfaol metodlardan foydalanishni taqozo etadi. Chunki interfaol usullar ta’lim jarayonida qatnashayotgan har bir o‘quvchining faolligiga, erkin va mustaqil fikr yuritishga asoslanadi. Bu usullardan foydalanganda bilim olish talaba uchun qiziqarli mashg‘ulotga aylanadi. Interfaol usullar qo‘llanilganda talaba o‘qituvchilar yordami va hamkorligida mustaqil ishlash ko‘nikma va malakalariga ega bo‘ladi.

Har qanday sohada o‘qitish jarayonini tashkil etishning asosiy shakli darsdir. Shunday ekan, o‘qituvchi o‘z oldiga nimaniki maqsad qilib qo‘ysa, albatta dars jarayonidagina buni to‘liq amalga oshira oladi.

Shuningdek, ta’lim muassasasi hayotiga pedagogik innovatsiyalarni keng ko‘lamda olib kirish uchun unda yangilik muhitini yaratish, muayyan axloqiy psixologik holatni shakllantirish, tashkiliy, metodik, psixologik xarakterdagi chora-tadbirlarni qo‘llash talab etiladi.

Bemalol aytish mumkinki, bugungi zamonaviy inson dunyosining surati asosan dinamik, statsionar emas, yangi ma’lumotlar ta’siriga ochiq. Uni yaratish uchun yetarlicha moslashuvchan fikrlash shakllanishi kerak, buning uchun asosiy fikrlash turi sifatida strukturani qayta qurish, tushunchalar mazmunini o‘zgartirish va uzluksiz ijodkorlik jarayonlari tabiiydir. Har qanday kompleks kabi rivojlanayotgan tizim, ta’lim tizimi mos ravishda ishlaydigan o‘z-o‘zini tashkil etish va o‘z-o‘zini rivojlantirish mexanizmlariga ega umumiy tamoyillar sinergetika. Xususan, har qanday o‘z-o‘zini tashkil qilish tizimi murakkab, chiziqli bo‘lmagan, ochiq va stokastik tizim bo‘lishi kerak, ular ko‘p fikrlarga ega. Bu xususiyatlarning barchasi ta’lim tizimiga, shu jumladan muhandislik ta’limining quyi tizimiga xosdir. Shuni ta’kidlash kerakki, ba’zi muhim fikrlar (masalan, ta’lim darajasi va universitet bitiruvchilariga bo‘lgan talab) sezilarli darajada kechiktiriladi. Madaniyatning rivojlanishi va biologik evolyusiya o‘rtasidagi qiziqarli o‘xshashlikni olim D.Danin ilmiy-texnikaviy inqilob sharoitida fan va san’atning o‘zaro ta’siri haqidagi munozarada bergan. Uning aytishicha, tabiatga ergashib, fan va san’at madaniyat olamida evolyutsiyaning ikkita hal qiluvchi mexanizmi - umumiy tur irsiyat va individual immunitet funksiyalarini ajratdi. Ilm-fan butun insoniyat uchun yagonadir, dunyoni obyektiv bilish umumiy ahamiyatga ega. San’at hamma uchun har xil: o‘zini dunyoda yoki o‘zi orqali dunyoni bilish, har bir kishi o‘zining individualligini aks yettiradi. Fan, go‘yo irsiyatning konservatizmiga taqlid qilgandek, barcha uchun majburiy bo‘lgan tajriba va bilimlarni avloddan avlodga o‘tkazadi. San’at, immunitet kabi, odamlarning individual farqlarini ifodalaydi. Bu haqda I.Gyote ixchamroq aytdi: “Ilm – biz, san’at – men”.

Sinchiklab nazar solsak, mamlakatimizda biz hozirda bir qator sohalarda rivojlanishni “quvib yetish” mantig‘ida harakat qilmoqdamiz: samarali dizayn va ishlab chiqarish uchun global standartlar va amaliyotlar, axborot tizimlari, dizayn va muhandislikning bir qator yo‘nalishlari.

“Axborot portlashi” va jamiyatdagi tez o‘zgarishlar, texnosferaning doimiy yangila-

nishi muhandislik kasbi va muhandislik ta’limiga tobora yuqori talablarni qo‘ymoqda.

Xususan, zamonaviy davrning eng xarakterli xususiyatlaridan biri bu inson faoliyatining barcha jabhalarini - ijtimoiy, tashkiliy, texnik, ta’lim, rekreatsion va boshqalarni loyihalashning yetakchi rolidir. Ya’ni, vaziyatni asta-sekin kuzatib borishdan, inson o‘z kelajagini batafsil prognoz qilishga va uni tezda amalga oshirishga o‘tadi. Bunday amalga oshirish jarayonida, g‘oyalarni amalga oshirishda ushbu jarayonni tashkil etuvchi va eng yangi texnologiyalar asosida muayyan loyihani amalga oshiruvchi muhandislik faoliyatining o‘rni katta. Shu bilan birga, davlat va xalqlarning, shuningdek, shaxslarning o‘rni va farovonligi pirovard natijada yangi texnologiyalarning rivojlanishiga bog‘liq. Dizayn faoliyatidagi markaziy shaxs muhandis ekan, uning asosiy vazifasi ma’lum va yangi ishlab chiqilgan texnologiyalar tomonidan tejamkorlik bilan amalga oshiriladigan yangi tizimlar, qurilmalar, tashkiliy yechimlarni yaratishdir. Muhandislik faoliyatining tizimli tabiati muhandislik tafakkurining uslubini ham oldindan belgilab beradi, u tabiatshunoslik, matematik va gumanitar tafakkurdan formal-mantiqiy va intuitiv operatsiyalarning teng og‘irligi, keng eruditsiya, shu jumladan nafaqat ma’lum bir fan sohasini, balki bilimlarni ham bilish bilan ajralib turadi. iqtisod, dizayn, xavfsizlik muammolari va boshqalar. Bugungi kunda dizayn deganda zarur cheklovlarga - ekologik, texnologik, iqtisodiy va hokazolarga javob beradigan, oldindan belgilangan xususiyatlarga ega bo‘lgan yangi obyektlarni yaratishga qaratilgan faoliyat tushuniladi. Zamonaviy ma’noda esa “dizayn madaniyati” odamlarning ijodiy faoliyatining deyarli barcha tomonlarini - axloqiy, estetik, psixologik jihatlarini o‘z ichiga oladi. Loyiha keng ma’noda odamlarning atrof-muhitni o‘zgartirish, nafaqat texnik, balki ijtimoiy, psixologik, estetik maqsadlarga erishishdagi faolligidir. Dizayn madaniyatining markazi yangi ma’lumotlarning funksiyasini belgilaydigan muhandislik faoliyati bo‘lib qoladi. Mubolag‘asiz aytish mumkinki, muhandis fan-texnika taraqqiyoti va dunyoni o‘zgartirishdagi asosiy figuradir.

Texnologik va axborot taraqqiyoti davrida muhandislik kasbining alohida roli yaxshi ma’lum, ammo zamonaviy muhandislik ta’limiga qo‘yiladigan o‘ziga xos talablar to‘liq shakllantirilgan emas. Ushbu talablar muhandislik faoliyatining tizimli tabiati va uni baholash mezonlarining ko‘p qirraliligi bilan belgilanadi: funksional va ergonomik, axloqiy va estetik, iqtisodiy va ekologik va ushbu faoliyatning vositachilik xususiyati.

Jamiyat rivojiga fan va texnika ta’sirining kuchayishi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning misli ko‘rilmagan darajada o‘sishi, sayyoramizdagi odamlar soni, zamonaviy texnika va texnika imkoniyatlari bilan bog‘liq global muammolarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Yangi muhandislik tafakkurining asosini shaxs va jamiyatning qadriyat munosabatlari, muhandislik faoliyatining maqsad-muddaosi tashkil etadi. Inson faoliyatining barcha jabhalarida bo‘lgani kabi, axloqiy mezonlar, insonparvarlik mezonlari asosiy mezonga aylanadi. Akademik N.N. Moiseyev “ekologik va ma’naviy imperativ” atamasini taklif qildi, bu odamlarni ommaviy qirg‘in qilish vositalarini yaratishga, atrof-muhitning buzilishiga olib keladigan har qanday tadqiqot, ishlanma va texnologiyani so‘zsiz taqiqlashni anglatadi. Bundan tashqari, yangi muhandislik tafakkuri turli jarayonlarning yahlitligi, o‘zaro bog‘liqligi, muhandislik va boshqa faoliyatning ekologik, ijtimoiy, axloqiy oqibatlarini bashorat qilish bilan tavsiflanadi.

Har bir mutaxassis uchun eng muhimi, bu haqiqatni anglashdir. Zamonaviy sharoitlar hayotning boshida barcha keyingi yillarda ishlash uchun yetarli ta’lim olish mumkin emas. Shuning uchun ham kasbiy sohada ham, faoliyatning boshqa sohalarida ham o‘rganish qobiliyati, dunyo haqidagi o‘z tasavvurini eng so‘nggi yutuqlarga muvofiq

qayta qurish qobiliyati eng muhim ko‘nikmalardan biridir. Ushbu vazifalarni amalga oshirish eski ta’lim texnologiyalari asosida mumkin emas va yangi texnik va dasturiy ta’minotni hamda ochiq, birinchi navbatda, masofaviy ta’limning yangi usullarini talab qiladi.

Muhandislik faoliyati – maxsus san’at sifatida, ya’ni rasmiylashtirilmagan texnikalar, ko‘nikmalar to‘plami sifatida, ijod obyektining sintetik ko‘rinishi sifatida, noyob va shaxsiy dizayn natijasi sifatida – birinchi navbatda shaxsiy o‘zaro ta’sirga asoslangan o‘ziga xos yondashuvni talab qiladi.Ko‘pgina muhandis-o‘qituvchilar xizmatni o‘rganishni talabalarni muhandislik kontekstiga ta’sir qilish orqali dasturlarini takomillashtirishning bir usuli deb bilishadi, shuningdek, ularga professional va shaxslararo ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatini beradi. Ushbu qiymatlar muhandislik va texnologiyalar bo‘yicha akkreditatsiya kengashi (ABeT) muhandislik maktablari uchun standartlarni, muhandislik dasturi uchun ABeT “o‘z talabalaridan global, iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy sharoitda muhandislik yechimlarining ta’sirini tushunish uchun zarur bo‘lgan keng ma’lumotga ega ekanliklarini namoyish etishni” talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. // “Xalq so‘zi” gazetasi, 2017-yil 23-dekabr

2. Ibragimova G.N. Interfaol o‘qitish metodlari va texnologiyalari talabalarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish. I Monografiya. – T.: “Fan va texnologiyalar”, 2016. -77-b.

3. Panfilova A.P. Innovatsion pedagogik texnologiyalar: Faol o‘rganish: Oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik / A.P. Panfilov. - M., Akademiya, 2009 y.

4. ABET, Muhandislik dasturlarini akkreditatsiya qilish mezonlari, Muhandislik akkreditatsiya komissiyasi, Muhandislik va texnologiyalar bo’yicha akkreditatsiya kengashi., 2005.

Jasurbek TOJIBOYEV,
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi Milliy instituti, tayanch doktorant

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI TARBIYAVIY FAOLIYATNI TASHKIL ETISHGA TAYYORLASHDA RAQAMLI-GRAFIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarni tarbiyaviy faoliyatni samarali tashkil etishga tayyorlashda raqamli-grafik texnologiyalardan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari, vizual vositalar tasnifi va konseptual-texnologik modeli yoritilgan. Raqamlashtirilgan ta’lim muhitining texnologik, axborot-resurs, pedagogik-metodik, kommunikativ hamda boshqaruv va tashkiliy komponentlari tahlil qilingan. Aralash ta’lim, teskari sinf, loyihaga asoslangan ta’lim (QR-kodli topshiriqlar), o‘yinlashtirish (kvest) va hamkorlikda o‘qitish texnologiyalarining Canva, Padlet, Kahoot, Google Forms, Tinkercad va SketchUp vositalari bilan uyg‘unlashtirilgan metodikasi bayon etilgan. Maqsadli, mazmuniy, jarayon va baholash-natijaviy komponentlardan iborat model hamda motivatsion, kognitiv, faoliyat va refleksiv mezonlarga asoslangan uch darajali baholash tizimi taqdim etilgan.

Tayanch so‘zlar. Bo‘lajak o‘qituvchi, tarbiyaviy faoliyat, raqamli-grafik texnologiyalar, raqamlashtirilgan ta’lim muhiti, kompetensiya, vizual vositalar, konseptual-texnologik model, aralash ta’lim, teskari sinf, kvest.

В статье раскрыты педагогические условия использования цифрово-графических технологий при подготовке будущих учителей к эффективной организации воспитательной деятельности, классификация визуальных средств и концептуально-технологическая модель. Проанализированы технологический, информационно-ресурсный, педагогико-методический, коммуникативный и управленческо-организационный компоненты цифровой образовательной среды. Описана методика сочетания смешанного обучения, «перевёрнутого класса», проектного обучения (задания с QR-кодами), геймификации (квест) и обучения в сотрудничестве с инструментами Canva, Padlet, Kahoot, Google Forms, Tinkercad и SketchUp. Представлены модель, состоящая из целевого, содержательного, процессуального и оценочно-результативного компонентов, а также трёхуровневая система оценивания на основе мотивационного, когнитивного, деятельностного и рефлексивного критериев.

Ключевые слова. будущий учитель, воспитательная деятельность, цифрово-графические технологии, цифровая образовательная среда, компетенция, визуальные средства, концептуально-технологическая модель, смешанное обучение, перевёрнутый класс, квест.

The article describes the pedagogical conditions for using digital-graphic technologies in preparing future teachers to organize educational (upbringing) activities effectively, a classification of visual tools, and a conceptual-technological model. The technological, information-resource, pedagogical-methodical, communicative, and management-organizational components of the digital learning environment are analyzed. A methodology is presented that combines blended learning, the flipped classroom, project-based learning (QR-code tasks), gamification (quests), and cooperative learning with Canva, Padlet, Kahoot, Google Forms, Tinkercad, and SketchUp. The model consists of target, content, process, and assessment-outcome components, and a three-level assessment system is based on motivational, cognitive, activity, and reflective criteria.

Key words. Future teacher, educational activity, digital-graphic technologies, digital learning environment, competence, visual tools, conceptual-technological model, blended learning, flipped classroom, quest.

Zamonaviy ta’lim tizimida ta’lim va tarbiya bir-biridan ajralmas, bir-birini to‘ldiruvchi jarayonlar sifatida qaraladi: faqat bilimga asoslangan ta’lim yuksak ma’naviyatli insonni tarbiyalay olmaydi. Jamiyat taraqqiyoti, yosh avlodning

intellektual va ma’naviy salohiyati ko‘p jihatdan pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligiga bog‘liq. Globallashuv sharoitida diniy ekstremizm va terrorizm, ommaviy madaniyat, giyohvandlik, odam savdosi kabi tahdidlarning kuchayishi oliy ta’lim muassasalarida tarbiyaviy ishlarni tashkil etish zaruratini yanada oshirmoqda.

Me’yoriy-huquqiy hujjatlarda ham bu yo‘nalishga alohida e’tibor qaratilgan. Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ta’lim jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish hamda raqobatbardosh pedagog kadrlar tayyorlash vazifalari belgilangan [1]. Taraqqiyot strategiyasida oila, ta’lim tashkilotlari va mahallalarda ma’naviy tarbiyaning uzviyligini ta’minlash hamda ta’lim-tarbiyaning interaktiv usullarini qo‘llash ko‘zda tutilgan [2]. PQ-3151-sonli qarorda esa fanlarning har bir mavzusidagi tarbiyaviy maqsaddan unumli foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish vazifasi qo‘yilgan [3]. Tarbiya jarayonini texnologiyalashtirish aniq maqsad va ijtimoiy g‘oyaga asoslanib, talabalarda ma’naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirishga yo‘naltirilgan tarbiyaviy faoliyatning tashkiliy-texnik jihatdan uyushtirilishi sifatida ta’riflanadi [4].

Biroq tadqiqot jarayonida oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda axborot kompetensiyasi va axborot madaniyatini rivojlantirish hamda o‘quv axborotini vizuallashtirishning pedagogik texnologiyasi imkoniyatlaridan yetarli darajada foydalanilmayotgani aniqlandi. Shu bois tadqiqotning maqsadi raqamli-grafik texnologiyalar yordamida bo‘lajak o‘qituvchilarda tarbiyaviy faoliyatni samarali tashkil etish ko‘nikmasini rivojlantirishdan iborat. Tadqiqot obyekti – bo‘lajak o‘qituvchilarni tarbiyaviy faoliyatni samarali tashkil etishga tayyorlashda raqamli-grafik texnologiyalardan foydalanish jarayoni; predmeti – raqamli ta’lim muhitida ta’lim va tarbiyaviy faoliyatni takomillashtirishning mazmuni, mexanizmlari, shakl, metod va vositalari.

Mertens kasbiy kompetensiyani mutaxassislik, uslubiy, ijtimoiy va shaxsiy kompetensiyalar birligi sifatida ko‘radi; Dewey esa chuqur bilim faoliyat va amaliy tajriba orqali egallanishini ta’kidlaydi. I.A.Zimnyaya kompetensiyani pedagogik vaziyatlarni mustaqil tahlil qilish va to‘g‘ri qaror qabul qilish qobiliyati bilan bog‘laydi, A.V.Xutorskoy esa o‘qituvchi kompetensiyasiga metodik, axborot-kommunikatsion, ijtimoiy va ijodiy komponentlarni kiritadi. B.S.Siddiqov va Sh.N.Mehmonaliyevlar nazariya va amaliyotning uzviy bog‘liqligi yetarli ta’minlanmaganini bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashdagi asosiy muammolardan biri deb ko‘rsatadi. M.M.Jo‘rayevning 868 nafar talaba ishtirokidagi tadqiqotida “Flipped learning”, “Blended learning”, “Project-Based Learning” va “Digital Microlearning” texnologiyalari qo‘llangan; ushbu texnologiyalar bizning tadqiqotimizda ham qo‘llab-quvvatlovchi texnologiyalar sifatida foydalanildi.

Tadqiqotda adabiyotlar va ilmiy manbalarni tahlil qilish, suhbat, anketa, test, ekspert baholash, diagnostika, modellashtirish, pedagogik tajriba-sinov, monitoring, qiyosiy tahlil, umumlashtirish hamda natijalarni matematik-statistik qayta ishlash metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokamalar

1. Raqamlashtirilgan ta’lim muhitining pedagogik shart-sharoitlari. Raqamlashtirilgan ta’lim muhiti pedagogik jarayonni tashkil etishga xizmat qiluvchi AKT, dasturiy vositalar, elektron ta’lim resurslari, kommunikativ platformalar va interaktiv o‘quv vositalari majmui sifatida talqin qilindi. Bo‘lajak o‘qituvchilarning tarbiyaviy faoliyatni tashkil etish ko‘nikmasini rivojlantirishning shart-sharoitlari besh komponent asosida tahlil etildi Raqamlashtirishning asosiy funksiyalari sifatida informativ (ta’limiy), kommunikativ va nazorat funksiyalari ajratildi. O.Ya.Afanasev axborot-ta’lim muhitining parametrlari

sifatida teskari aloqa (interfaollik), javoblarning turli-tumanligi, lisoniy ifoda vositalarining xilma-xilligi hamda personalizatsiyani ko‘rsatadi.

2. Vizual vositalar va ularning tasnifi. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, vizuallashtirish o‘quv axborotini idrok etishni soddalashtirish va tezlashtirishga xizmat qiladi. Psixologik-pedagogik tadqiqotlarga ko‘ra, 72 soatdan keyin odamlar eshitganining atigi 10 foizini, ko‘rganining esa 20 foizini eslab qoladi; vizual idrokka ustunlik beruvchi talabalar soni taxminan 35 foizni tashkil etadi. Shu bilan birga, bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda nurli sxemalar, strategik xaritalar, kauzal zanjirlar kabi vizual strukturalash usullari kam qo‘llanilishi aniqlandi. Mediasavodxonlik esa media maydonda axborotni tanlash, baholash, qayta ishlash va uzatish ko‘nikma hamda malakalari majmui sifatida tushuniladi. Kasbiy kompetensiya komponentlariga mos vizual vositalar tasnifi ishlab chiqildi.

AKT vositalarini tanlashda ularning keng tarqalganligi, o‘zbek tilidagi interfeys, vizuallashtirish uchun keng grafik imkoniyatlar hamda turli interaktivliklardan foydalanish imkoni mezon sifatida belgilandi.

3. Raqamli-grafik texnologiyalar integratsiyasi. Tajriba texnologiya ta’limi yo‘nalishi talabalari bilan o‘tkazildi va besh texnologiyaga tayandi.

Aralash ta’lim an’anaviy auditoriya mashg‘ulotlarini onlayn imkoniyatlar bilan uyg‘unlashtirib, o‘quv jarayonining moslashuvchanligini oshiradi. O‘qituvchi LMS va elektron monitoring orqali talaba faolligini kuzatadi, auditoriya vaqti esa amaliyot va muhokamaga ajratiladi; o‘qituvchi ma’ruzachi emas, konsultant va mentor sifatida ishlaydi.

Loyihaga asoslangan ta’lim muammoni aniqlash, g‘oya, eskiz va chizma, material tanlash, mahsulot tayyorlash, sinash hamda taqdim etish bosqichlaridan iborat. Texnologiya fani amaliy mashg‘ulotlari asosida QR-kodli topshiriqlar tizimi ishlab chiqildi: nazariy qism onlayn bosqichda QR-kodlar orqali mustaqil bajariladi, amaliy qism esa ustaxonada amalga oshiriladi. Topshiriqlar kashtachilikda merijka choklari, do‘ppi andozasi va tikish texnologiyasi, milliy hunarmandchilik turlari, yog‘ochga naqsh solish, quroq tikish, zargarlik, kulolchilik va ganchkorlik mavzularini qamrab oldi.

Teskari sinf modelida talaba yangi mavzuning nazariy qismini videodars, QR-kodli materiallar, elektron resurslar va mini testlar orqali mustaqil o‘rganadi; auditoriyada esa mahsulot tayyorlash, loyiha topshiriqlari, guruhiy hamkorlik va muammoli vaziyatlarni yechish bilan shug‘ullanadi.

O‘yinlashtirish va kvest motivatsiyani oshiradi. Masalan, “Do‘ppi tikish texnologiyasi” kvesti olti bosqichdan iborat: turlar haqidagi savollar, material va asboblarni aniqlash, andoza tayyorlash, matoni bichish, tikish va tayyor mahsulotni taqdim etish; talaba oldingi bosqichni bajarmay keyingisiga o‘ta olmaydi. “Raqamli murabbiy” kvest-topshirig‘i raqamli vositalarni tarbiyaviy maqsad bilan bog‘laydi.

Hamkorlikda o‘qitish texnologiyasida talabalar guruhlarga bo‘linib, eskiz tayyorlash, material tanlash, texnologik jarayonni bajarish va sifatni baholash kabi vazifalarni taqsimlaydi; Google Classroom, Moodle, Microsoft Teams, Telegram guruhlari orqali birgalikda ishlaydi. Bu kommunikativ kompetensiya, liderlik va mas’uliyat hissini rivojlantiradi.

4. Konseptual-texnologik model. Ishlab chiqilgan model to‘rt komponentdan iborat (4-jadval). Modelning metodologik asosini talaba markazli, kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan, loyihaviy, kommunikativ va raqamli yondashuvlar tashkil etadi; simulyatsion, vizual, adaptiv va mobil hamda motivatsion yondashuvlar qo‘llab-quvvatlovchi

vazifasini bajaradi.

Baholash motivatsion (qiziqish, ichki ehtiyoj), kognitiv (nazariy bilim), faoliyat (rejalashtirish va raqamli vositalarda amalda qo‘llash) hamda refleksiv (o‘z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish) mezonlari bo‘yicha olib boriladi. Quyi darajada qiziqish va nazariy bilim yetarli shakllanmagan, raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmasi sust bo‘ladi. O‘rta darajada barqaror qiziqish va yetarli bilim mavjud, biroq murakkab vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish qiyinlashadi, o‘z faoliyatini tahlil qilish ko‘nikmasi qisman shakllangan. Yuqori darajada yuqori kasbiy motivatsiya va mas’uliyat, chuqur bilim, faoliyatni mustaqil rejalashtirish, innovatsion va raqamli texnologiyalarni samarali qo‘llash hamda doimiy refleksiya kuzatiladi.

Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarga kelish imkonini berdi:

Raqamlashtirilgan ta’lim muhitida bo‘lajak o‘qituvchilarning tarbiyaviy faoliyatni tashkil etish ko‘nikmasi texnologik, axborot-resurs, pedagogik-metodik, kommunikativ hamda boshqaruv va tashkiliy komponentlarning o‘zaro uyg‘unligi asosida rivojlanadi.

Vizual vositalardan foydalanish o‘quv axborotini idrok etish va eslab qolishni yaxshilaydi; vositalarning kasbiy kompetensiya komponentlariga mos tasnifi ularni maqsadli tanlash imkonini beradi.

Aralash ta’lim, teskari sinf, QR-kodli loyiha topshiriqlari, kvest va hamkorlikda o‘qitish texnologiyalarining Canva, Padlet, Kahoot, Google Forms, Tinkercad va SketchUp bilan integratsiyasi talabalarning mustaqil faoliyati, raqamli kompetentligi va nazariya bilan amaliyot uyg‘unligini kuchaytiradi.

Maqsadli, mazmuniy, jarayon va baholash-natijaviy komponentlardan iborat konseptual-texnologik model hamda to‘rt mezonli, uch darajali baholash tizimi tarbiyaviy faoliyatni tashkil etish ko‘nikmasi shakllanganligini kompleks aniqlash imkonini beradi.

Raqamli-grafik texnologiyalarni oliy ta’lim muassasalari o‘quv jarayoniga tizimli joriy etish; elektron ta’lim resurslarini tanlashda o‘zbek tilidagi interfeys, grafik imkoniyatlar va interaktivlik mezonlariga tayanish; ta’lim jarayoni va tarbiyaviy faoliyatni boshqarishda LMS va elektron monitoring vositalaridan foydalanish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. https://lex.uz/ru/docs/-5841063

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-iyuldagi PQ-3151-son “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori.

3. Sharopova Z.F. Ta’lim texnologiyalari: darslik. – T.: Navro‘z, 2019. – 340 b.

4. Vaqqosov Sh.Sh. Zamonaviy ta’lim paradigmalari va ularning pedagogik asoslari // Scientific practical conference. – 2025. – Vol. 1, No. 1. – P. 560–562.

5. European Commission. Digital Education Action Plan. – Brussels: European Commission, 2018.

6. OECD. Teachers Matter: Attracting, Developing and Retaining Effective Teachers. – Paris: OECD Publishing, 2005.

7. Wang S., et al. Handbook of Teaching Competency Development. – Singapore: Springer, 2023.

Tursunoy YUSUPOVA,
Guliston davlat universiteti, mustaqil izlanuvchi

OSHPAZ KASBI BO‘YICHA TAHSIL OLAYOTGAN O‘QUVCHILARNING SENSOR-PERSEPTIV KOMPETENSIYALARINI NEYROPEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA RIVOJLANTIRISHNING TARKIBIY MODELI

Annotatsiya

Maqolada professional ta’lim muassasalarida oshpaz kasbi bo‘yicha tahsil olayotgan o‘quvchilarning sensor-perseptiv kompetensiyalarini neyropedagogik texnologiyalar asosida rivojlantirish masalasi yoritilgan. Malaka talabi va dual ta’lim dasturining kontent-tahlili asosida sensor-perseptiv tayyorgarlik o‘quv natijasi sifatida mavjud bo‘lsa-da, metodik jihatdan ta’minlanmaganligi aniqlangan. Shuningdek, vizual-perseptiv, olfaktor-gustator, taktil-kinestetik, auditiv-temporal va integrativ komponentlardan iborat tarkibiy model, baholash mezonlari hamda ularga mos neyropedagogik usullar tizimi taklif etilgan.

Tayanch so‘zlar. Neyropedagogika, sensor-perseptiv kompetensiya, oshpaz, organoleptik baholash, multisensor o‘qitish, professional ta’lim, dual ta’lim.

В статье рассматривается проблема развития сенсорно-перцептивных компетенций обучающихся профессиональных образовательных учреждений по профессии “Повар” на основе нейропедагогических технологий. Контент-анализ квалификационных требований и программы дуального обучения показал, что сенсорно-перцептивная подготовка заявлена как результат обучения, однако не обеспечена методически. Предложена структурная модель, включающая визуально-перцептивный, ольфакторно-густаторный, тактильно-кинестетический, аудиально-темпоральный и интегративный компоненты, критерии оценки и система соответствующих нейропедагогических приёмов.

Ключевые слова. нейропедагогика, сенсорно-перцептивная компетенция, повар, органолептическая оценка, мультисенсорное обучение, профессиональное образование, дуальное обучение.

The article addresses the development of sensory-perceptual competencies of vocational students training as cooks through neuropedagogical technologies. A content analysis of the qualification requirements and the dual training programme showed that sensory-perceptual training is declared as a learning outcome but lacks methodological support. A structural model comprising visual-perceptual, olfactory-gustatory, tactile-kinaesthetic, auditory-temporal and integrative components is proposed, together with assessment criteria and a matching set of neuropedagogical techniques.

Key words. Neuropedagogy, sensory-perceptual competence, cook, organoleptic evaluation, multisensory learning, vocational education, dual training.

Kasbiy ta’lim tizimida olib borilayotgan islohotlar kadrlar tayyorlash sifatini ish beruvchilar talabi bilan uyg‘unlashtirishni ustuvor vazifa sifatida belgilamoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23-oktabrdagi PQ–316-son qarorida dual ta’lim ulushini oshirish, xalqaro va qo‘shma ta’lim dasturlarini joriy etish kasbiy ta’lim tizimini isloh qilishning maqsadli ko‘rsatkichlari sifatida belgilangan [1, 1-bet]. Bu vazifalar o‘quvchida nazariy bilim bilan bir qatorda ish joyida bevosita namoyon bo‘ladigan amaliy malakalarni, jumladan sezgi va idrok bilan bog‘liq malakalarni shakllantirishni taqozo etadi.

Oshpaz kasbi sezgi a’zolariga eng ko‘p tayanadigan kasblardan biridir. Taomning

tayyorlik darajasi, xomashyoning yangiligi, ziravorlar muvozanati va tashqi ko‘rinishi ko‘p hollarda asbob yordamida emas, balki mutaxassisning ko‘rish, hid bilish, ta’m bilish, teri sezgisi va eshitish orqali olgan ma’lumotlari asosida baholanadi. “Oshpaz” kasbi malaka talabida bitiruvchining ruhiy-fiziologik fazilatlari minimumi sifatida kuzatuvchanlik, diqqatni bir joyga qaratish, yorug‘likni sezish, harakat xotirasi va qo‘l-oyoq harakatini jarayonga moslashtirish ko‘rsatilgani ham shundan dalolat beradi [2, 4-bet]. Dual ta’lim dasturida esa non mahsulotlari sifatini tekshirish va organoleptik baholash alohida o‘quv natijasi sifatida belgilangan [3, 14-bet].

Shu bilan birga, amaldagi o‘quv jarayonida sezgi-idrok malakalari ko‘pincha tajriba to‘planishi bilan o‘z-o‘zidan shakllanadi deb qaraladi. Ularni maqsadli, bosqichma-bosqich va o‘lchanadigan tarzda rivojlantirishga qaratilgan metodik tizim yetarli ishlab chiqilmagan. Holbuki, sezgi va idrok jarayonlarining bosh miya funksional tizimlari bilan bog‘liqligi A.R.Luriya asarlarida [4, 84-bet], sezgilarning faoliyat jarayonida mashq qilish orqali rivojlanishi esa B.G.Ananyev tadqiqotlarida [5, 30-bet] asoslab berilgan. Ta’lim jarayonini bosh miya faoliyati qonuniyatlariga tayangan holda loyihalashni nazarda tutuvchi neyropedagogika bu bo‘shliqni to‘ldirish uchun zamonaviy ilmiy asos bera oladi [6, 407-bet; 7, 478-bet].

Maqolaning maqsadi neyropedagogik texnologiyalar asosida oshpaz kasbi bo‘yicha tahsil olayotgan o‘quvchilarning sensor-perseptiv kompetensiyalarini rivojlantirishning tarkibiy modelini ishlab chiqish va nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

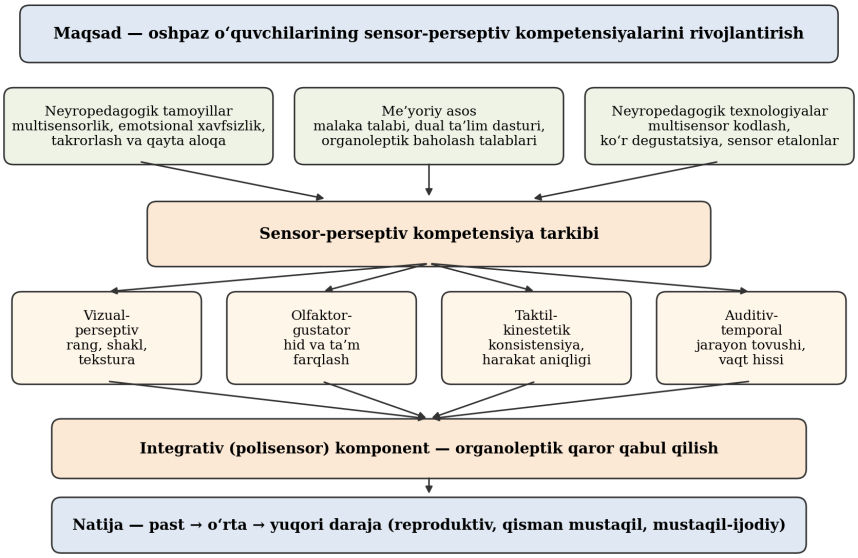
Tadqiqotda nazariy tahlil, me’yoriy hujjatlarni kontent-tahlil qilish, pedagogik modellashtirish va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Nazariy tahlil neyropedagogika, sensor integratsiya va oziq-ovqat mahsulotlarini sensor baholash sohalaridagi xorijiy va MDH manbalarini qamrab oldi. Kontent-tahlil obyekti sifatida “Oshpaz” kasbi malaka talabi hamda boshlang‘ich kasbiy ta’lim darajasidagi dual ta’lim dasturi olindi. Hujjatlardan sezgi a’zolari orqali bajariladigan harakatlarni ifodalovchi birliklar (rang, hid, ta’m, konsistensiya, shakl, organoleptik baholash, kuzatuvchanlik va boshqalar) ajratib olindi va ular sezgi kanallari bo‘yicha guruhlandi.

Modellashtirish bosqichida kompetensiya tarkibi sezgi tizimlarining ishlash xususiyatidan kelib chiqib aniqlandi, har bir komponent uchun ko‘rsatkich va diagnostika vositalari belgilandi, so‘ngra ularga mos neyropedagogik usullar tanlandi. Usullarni tanlashda eksperimental jihatdan tasdiqlangan yondashuvlarga ustuvorlik berildi va neyropedagogikada keng tarqalgan noto‘g‘ri tasavvurlar, masalan o‘quvchilarni faqat bitta “yetakchi” sezgi kanali bo‘yicha guruhlab o‘qitish g‘oyasi chetlab o‘tildi [8, 818-bet].

Kontent-tahlil natijasida malaka talabi va dual ta’lim dasturida sensor-perseptiv faoliyatga oid talablar mavjud bo‘lsa-da, ular tarqoq holda, asosan texnologik jarayon tavsifi ichida berilgani aniqlandi. Organoleptik baholash non, qandolat mahsulotlari va bolalar ovqatlanishiga oid modullarda qayta-qayta tilga olinadi [3, 24-bet], biroq bu malakaning sezgi kanallari bo‘yicha tarkibi, rivojlanish darajalari va baholash vositalari ko‘rsatilmagan. Demak, sensor-perseptiv tayyorgarlik amalda kutilayotgan natija sifatida mavjud, ammo uni rivojlantirishning metodik ta’minoti yaratilmagan.

Mazkur holatni hisobga olib, tadqiqotda sensor-perseptiv kompetensiya deganda oshpazning xomashyo, yarim tayyor mahsulot va tayyor taom sifatini sezgi a’zolari orqali aniq idrok etish, olingan sezgi ma’lumotlarini texnologik me’yor bilan taqqoslash hamda shu asosda texnologik jarayonga o‘z vaqtida tuzatish kiritish qobiliyati va tayyorligi tushuniladi. Ushbu ta’rif asosida ishlab chiqilgan tarkibiy model 1-rasmda

keltirilgan.



1-rasm. Oshpaz o‘quvchilarining sensor-perseptiv kompetensiyalarini neyropedagogik texnologiyalar asosida rivojlantirishning tarkibiy modeli

Modelning vizual-perseptiv komponenti mahsulot rangi, qizarish darajasi, kesim shakli va tekstura belgilarini ko‘z bilan farqlashni, olfaktor-gustator komponenti asosiy ta’mlar, ziravor va ko‘katlar hidini hamda xomashyo yangiligini aniqlashni qamrab oladi. Taktil-kinestetik komponent xamir, farsh va go‘shtning konsistensiyasini qo‘l bilan baholash va pichoq bilan ishlashda harakat aniqligini, auditiv-temporal komponent esa qovurish va qaynash tovushlari orqali jarayon bosqichini sezish hamda texnologik vaqtni chamalashni ifodalaydi. Ta’m idroki aslida ko‘p sezgili hodisa bo‘lgani uchun [9, 25-bet] modelda alohida integrativ komponent ajratildi. U turli kanallardan kelgan ma’lumotni birlashtirib, organoleptik qaror qabul qilishni ta’minlaydi. Sezgi tizimlarining o‘zaro uyg‘un ishlashi faoliyat samaradorligining asosiy sharti ekani sensor integratsiya nazariyasida ham qayd etilgan [10, 5-bet].

Har bir komponent bo‘yicha ko‘rsatkichlar va diagnostika vositalari 1-jadvalda berilgan. Diagnostika vositalarini tanlashda oziq-ovqat mahsulotlarini sensor baholashda qo‘llaniladigan juftlab taqqoslash, tartiblash va shkala asosida baholash usullari o‘quv sharoitiga moslashtirildi.

1-jadval. Sensor-perseptiv kompetensiya komponentlarining ko‘rsatkichlari va diagnostika vositalari

Komponent	Ko‘rsatkichlar	Diagnostika vositasi
Vizual-perseptiv	rang va qizarish darajasini etalon bilan moslashtirish, kesim shakli va o‘lchamining bir xilligini aniqlash, tashqi nuqsonlarni topish	rang shkalasi bo‘yicha baholash topshirig‘i, fotoetalonlar bilan taqqoslash
Olfaktor-gustator	asosiy ta’mlarni turli konsentratsiyada farqlash, ziravor va ko‘katlarni hidi orqali tanish, xomashyo yangiligini hid bo‘yicha aniqlash	ta’m eritmalari seriyasi, ziravorlar to‘plami bilan hid identifikatsiyasi testi

Komponent	Ko‘rsatkichlar	Diagnostika vositasi
Taktil-kinestetik	xamir va farsh konsistensiyasini qo‘l bilan baholash, go‘shtning pishganlik darajasini bosim orqali aniqlash, kesish harakatlarining aniqligi	namunalarni juftlab taqqoslash, vaqt va aniqlik o‘lchanadigan kesish topshirig‘i
Auditiv-temporal	qovurish va qaynash tovushi bo‘yicha jarayon bosqichini aniqlash, texnologik vaqtni taymersiz chamalash	audioyozuvlar bo‘yicha tanib olish, vaqtni chamalash topshirig‘i
Integrativ	tayyor taomni organoleptik ko‘rsatkichlar majmui bo‘yicha baholash, nuqson sababini aniqlash va tuzatish yo‘lini taklif etish	ball tizimidagi organoleptik baholash varaqasi, kasbiy keys-topshiriq

Kompetensiyaning rivojlanganlik darajasi uch bosqichda belgilandi. Past (reproduktiv) darajada o‘quvchi sezgi belgilarini faqat o‘qituvchi ko‘rsatmasi bilan va etalon yonida farqlaydi. O‘rta (qisman mustaqil) darajada u etalonga tayangan holda mustaqil baholaydi, ammo nuqson sababini aniqlashda qiynaladi. Yuqori (mustaqil-ijodiy) darajada o‘quvchi etalonsiz, bir necha sezgi ma’lumotini birlashtirib baholaydi va texnologik jarayonga o‘z vaqtida tuzatish kiritadi.

Komponentlarni rivojlantirish uchun tanlangan neyropedagogik texnologiyalar, ularning ilmiy asosi va oshpazlik mashg‘ulotida qo‘llanishi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval. Sensor-perseptiv kompetensiyani rivojlantiruvchi neyropedagogik texnologiyalar

Texnologiya	Ilmiy asos	Mashg‘ulotda qo‘llanishi
Multisensor kodlash	bir necha sezgi kanalidan bir vaqtda kelgan mos ma’lumot yaxshiroq o‘zlashtiriladi va xotirada mustahkam saqlanadi [12, 413-bet]	yangi mahsulot bilan tanishishda uni ko‘rish, hidlash, ushlab ko‘rish va nomini aytish bir vaqtda bajariladi
Sezgi kanalini ajratib mashq qildirish (ko‘r degustatsiya)	diqqat bitta kanalga jamlanganda farqlash malakasi maqsadli mashq qilinadi [5, 30-bet]	ko‘z bog‘langan holda ziravor va mahsulotlarni hid, ta’m yoki teginish orqali aniqlash
Sensor etalonlar va sensor lug‘at	sezgi belgisini aniq nomlash va etalon bilan solishtirish baholash barqarorligini oshiradi [11, 153-bet]	rang shkalalari, fotoetalonlar, ta’m va hid tavsiflovchilari lug‘ati bilan ishlash
Boyitilgan (enriched) o‘qitish	harakat va sezgi tajribasi bilan boyitilgan o‘qitishda bilim uzoqroq saqlanadi [13, 82-bet]	texnologik kartani o‘rganish amaliy harakat va sezgi kuzatuvi bilan birga olib boriladi
Interval takrorlash va mikro-mashqlar	vaqt oralig‘ida takrorlash uzoq muddatli xotirani mustahkamlaydi [14, 98-bet]	amaliy mashg‘ulot boshida qisqa sensor mashq, oldingi mavzular namunalarini qayta baholash
Emotsional xavfsiz muhit va tezkor qayta aloqa	stress darajasining pastligi va o‘z vaqtidagi qayta aloqa o‘rganishni qo‘llab-quvvatlaydi [15, 73-bet]	xatoni tahlil ob’ekti sifatida ko‘rish, usta tomonidan darhol izoh berish, o‘zini baholash kundaligi

Model uch bosqichda amalga oshiriladi. Moslashtiruvchi bosqichda boshlang‘ich diagnostika o‘tkaziladi va o‘quvchilarda sensor lug‘at shakllantiriladi. Rivojlantiruvchi bosqichda har bir sezgi kanali bo‘yicha ajratilgan mashqlar nazariy va amaliy mashg‘ulotlarga singdiriladi. Integratsiyalovchi bosqich dual ta’lim sharoitida, korxona oshxonasida kechadi. Bu yerda o‘quvchi real ish yuklamasida murakkab organoleptik baholashni mustaqil bajaradi, usta-murabbiy esa uning qarorlarini tahlil qiladi.

Taklif etilgan model sezgi kanallarini alohida emas, o‘zaro bog‘liq tizim sifatida

ko‘radi. Bu yondashuv taomning rangi, hidi, tovushi va og‘izdagi teginish sezgisi ta’m bahosiga bevosita ta’sir qilishi haqidagi ma’lumotlarga mos keladi [9, 30-bet]. Shunga ko‘ra, oshpazni faqat ta’mni farqlashga o‘rgatish yetarli emas. U turli sezgi ma’lumotlarini ongli ravishda ajrata olishi va ularni yagona baholashga birlashtira olishi lozim. Multisensor o‘qitish ko‘p hollarda bitta kanal orqali o‘qitishdan samaraliroq ekani ham bu xulosani quvvatlaydi.

Modelning muhim jihati uning o‘quvchilarni “vizual”, “audial” yoki “kinestetik” turlarga ajratib o‘qitish g‘oyasidan farq qilishidadir. Bunday ajratish ilmiy tasdiqlanmagan va neyropedagogikadagi keng tarqalgan noto‘g‘ri tasavvurlardan biri sifatida baholanadi [8, 819-bet]. Modelda barcha o‘quvchi barcha sezgi kanallari bo‘yicha mashq qiladi, tabaqalashtirish esa faqat diagnostika natijasida aniqlangan zaif komponentni kuchaytirish shaklida amalga oshiriladi.

Neyrofan xulosalarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri pedagogik retseptga aylantirish xavfli ekani, ular pedagogik tajriba orqali tekshirilishi zarurligi ilmiy adabiyotda alohida ta’kidlanadi. Shu sababli taqdim etilgan model hozircha nazariy asoslangan gipoteza maqomida bo‘lib, uning samaradorligi tajriba-sinov ishlari orqali tekshirilishi kerak. Bunda hid va ta’m sezgirligidagi individual farqlar, sanitariya-gigiyena talablari hamda degustatsiya uchun mahsulot sarfi hisobga olinishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, o‘tkazilgan tahlil oshpaz kasbi bo‘yicha me’yoriy hujjatlarda sensor-perseptiv tayyorgarlik kutilayotgan natija sifatida mavjud, ammo uni rivojlantirishning metodik ta’minoti yaratilmaganligini ko‘rsatdi. Ishlab chiqilgan tarkibiy model sensor-perseptiv kompetensiyani besh komponent, ko‘rsatkichlar, diagnostika vositalari va uch daraja orqali aniqlashtiradi hamda har bir komponentni ilmiy asoslangan neyropedagogik texnologiyalar bilan bog‘laydi. Model oshpazlik bo‘yicha nazariy va amaliy mashg‘ulotlarda, shuningdek dual ta’lim jarayonida qo‘llanishi mumkin. Keyingi bosqichda modelning samaradorligini pedagogik tajriba-sinov orqali aniqlash rejalashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 23-oktabrdagi “Kasbiy ta’lim tizimida islohotlarni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–316-son qarori. – Toshkent, 2025. – 43 b.

2. “Oshpaz” kasbi bo‘yicha malaka talabi. – Toshkent: Professional ta’limni rivojlantirish instituti, 2025. – 32 b.

3. Boshlang‘ich kasbiy ta’lim darajasi dual ta’lim dasturlari. Oshpaz kasbi. – Toshkent: Professional ta’limni rivojlantirish instituti, 2025. – 90 b.

4. Goswami U. Neuroscience and education: from research to practice? // Nature Reviews Neuroscience. – 2006. – Vol. 7, № 5. – P. 406–411. DOI: 10.1038/nrn1907.

7. Thomas M.S.C., Ansari D., Knowland V.C.P. Annual Research Review: Educational neuroscience – progress and prospects // Journal of Child Psychology and Psychiatry. – 2019. – Vol. 60, № 4. – P. 477–492. DOI: 10.1111/jcpp.12973.

8. Howard-Jones P.A. Neuroscience and education: myths and messages // Nature Reviews Neuroscience. – 2014. – Vol. 15, № 12. – P. 817–824. DOI: 10.1038/nrn3817.

9. Spence C. Multisensory flavor perception // Cell. – 2015. – Vol. 161, № 1. – P. 24–35. DOI: 10.1016/j.cell.2015.03.007.

10. Ayres A.J. Sensory Integration and the Child: Understanding Hidden Sensory Challenges. 25th Anniversary ed. – Los Angeles: Western Psychological Services, 2005. – 211 p.

Zamira SANGIROVA,
Ta’limni rivojlantirish respublika ilmiy-metodik Markazi,
Pedagogik mahorat va inklyuziv ta’limni rivojlantirish bo‘limi boshlig‘i,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA STEM YONDASHUV: RAQAMLI RESURSLARDAN FOYDALANISH

Annotatsiya

Maqolada boshlang‘ich ta’limda STEM yondashuvini raqamli ta’lim resurslari bilan uyg‘unlashtirishning pedagogik imkoniyatlari ilmiy-nazariy va metodik jihatdan tahlil qilinadi. STEM yondashuvining fanlararo integratsiya, muammoli vaziyatlarni hal etish, tadqiqotchilik, kreativ va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishdagi o‘rni yoritilgan.

Tayanch so‘zlar. Boshlang‘ich ta’lim, STEM, raqamli ta’lim resurslari, fanlararo integratsiya, loyiha asosida ta’lim, muammoli ta’lim, raqamli kompetensiya, kreativ fikrlash, tadqiqotchilik faoliyati.

В статье с научно-теоретической и методической точек зрения анализируются педагогические возможности сочетания STEM-подхода с цифровыми образовательными ресурсами в начальном образовании. Освещена роль STEM-подхода в междисциплинарной интеграции, решении проблемных ситуаций, развитии исследовательского, творческого и логического мышления.

Ключевые слова. Начальное образование, STEM, цифровые образовательные ресурсы, междисциплинарная интеграция, проектное обучение, проблемное обучение, цифровая компетенция, креативное мышление, исследовательская деятельность.

The article analyzes the pedagogical possibilities of integrating the STEM approach with digital educational resources in primary education from a scientific-theoretical and methodological perspective. The role of the STEM approach in interdisciplinary integration, problem-solving, research, and the development of creative and logical thinking is highlighted.

Key words. Primary education, STEM, digital educational resources, interdisciplinary integration, project-based learning, problem-based learning, digital competence, creative thinking, research activities.

XXI asrda ta’limning mazmuni va tashkil etilishida yuz berayotgan o‘zgarishlar o‘quvchiga faqat tayyor bilimlarni yetkazish emas, balki bilimni mustaqil izlash, tahlil qilish, muammoli vaziyatlarda qo‘llash va yangi g‘oyalar ishlab chiqishga tayyorlashni talab etmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichi ushbu kompetensiyalarni shakllantirishning muhim poydevori hisoblanadi.

Raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayoniga kirib kelishi esa o‘qitish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirmoqda. Elektron ta’lim resurslari, interaktiv topshiriqlar, virtual tajribalar, simulyatsiyalar, multimedia materiallari va raqamli platformalar o‘quvchining mavzuni faqat tinglab yoki o‘qib emas, balki kuzatish, tajriba qilish, modellashtirish va natijani tahlil qilish orqali o‘zlashtirishiga sharoit yaratadi. Shu nuqtai nazardan, raqamli resurslarni STEM yondashuvi bilan integratsiyalash alohida ilmiy-metodik ahamiyatga ega. Chunki STEM ta’limining mohiyati tabiiy fanlar, texnologiya, muhandislik va matematika o‘rtasidagi mazmuniy hamda amaliy aloqalarni ochib berishdan iborat. National Academies tadqiqotida integratsiyalashgan STEM ta’limi o‘quvchilarni real hayotga yaqin murakkab vaziyatlar, muammo, loyiha va dizayn topshiriqlari orqali faol o‘qitishni nazarda tutishi ko‘rsatilgan [1].

STEM yondashuvining boshlang‘ich ta’limdagi pedagogik mohiyati

STEM – Science, Technology, Engineering, Mathematics — tabiiy fanlar, texnologiya, muhandislik va matematika yo‘nalishlarining o‘zaro bog‘langan holda o‘qitilishiga asoslangan yondashuvdir. Uning asosiy xususiyati fanlarni mexanik tarzda bir darsga qo‘shish emas, balki real muammoni hal qilish jarayonida turli fanlarga oid bilim va amaliyotlardan birgalikda foydalanishdir.

National Academy of Engineering va National Research Council tomonidan tayyorlangan tadqiqotda integratsiyalashgan STEMning bir nechta ko‘rinishlari mavjudligi ko‘rsatiladi: fanlararo tushunchalarni bog‘lash, bir fandagi bilimni boshqa fandagi amaliyotda qo‘llash, shuningdek, ilmiy tadqiqot va muhandislik dizayn jarayonlarini birlashtirish [1].

Boshlang‘ich ta’limda mazkur yondashuvni bolaning yosh xususiyatlariga moslashtirish muhim. Masalan, “Suvni qanday tejash mumkin?”, “Urug‘ qanday sharoitda tezroq unadi?”, “Qanday qilib oddiy filtr yordamida suvni tozalash mumkin?” kabi savollar o‘quvchini tayyor javobni qabul qilishdan ko‘ra kuzatish, taxmin qilish, tajriba o‘tkazish, o‘lchash, taqqoslash va xulosa chiqarishga undaydi.

Bunday jarayonda matematika miqdorlarni o‘lchash va hisoblash vositasi, tabiiy fanlar hodisani tushuntirish vositasi, texnologiya vositalarni tanlash va qo‘llash sohasi, muhandislik esa yechimni loyihalash va sinovdan o‘tkazish mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuning uchun boshlang‘ich ta’limda STEMni “qo‘shimcha fan” sifatida emas, balki mavjud fanlarning mazmunini hayotiy muammolar asosida bog‘lovchi pedagogik yondashuv sifatida ko‘rish maqsadga muvofiq.

Raqamli resurslarning STEM ta’limidagi imkoniyatlari

Raqamli resurslar STEM yondashuvini boshlang‘ich ta’limda amalga oshirish uchun uchta muhim imkoniyatni yaratadi: vizuallashtirish, modellashtirish va interaktiv faoliyat.

Birinchidan, boshlang‘ich sinf o‘quvchisi uchun mavhum jarayonlarni ko‘rish va kuzatish muhim. Multimedia, animatsiya va videolar orqali tabiiy jarayonlarni vizual ko‘rsatish mumkin.

Ikkinchidan, virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar real sharoitda bajarish murakkab bo‘lgan tajribalarni xavfsiz tarzda kuzatish imkonini beradi. Biroq virtual tajriba real tajribaning o‘rnini to‘liq bosmaydi, balki uni to‘ldirishi kerak.

Uchinchidan, interaktiv raqamli topshiriqlar o‘quvchiga natijani darhol ko‘rish, xatoni aniqlash va qayta urinib ko‘rish imkonini beradi.

Demak, STEM darsida “raqamli vosita borligi” emas, balki ushbu vosita qanday pedagogik muammoni hal qilayotgani asosiy mezon bo‘lishi lozim.

Xalqaro tajriba va uning boshlang‘ich ta’lim uchun ahamiyati

Xalqaro tadqiqotlar integratsiyalashgan STEM ta’limida loyiha, muammo va dizayn asosidagi faoliyatlarning alohida o‘rin tutishini ko‘rsatadi [2]. Bunday faoliyatlarda o‘quvchi real hayotga yaqin vaziyat bilan to‘qnashadi, savol qo‘yadi, ma’lumot to‘playdi, yechim ishlab chiqadi va natijani sinab ko‘radi.

Boshlang‘ich va maktabgacha ta’limda ham STEM integratsiyasini amalga oshirishda fanlarni alohida-alohida o‘qitishdan ko‘ra, fanlararo yondashuv, muammoga yoki loyihaga asoslangan ta’limdan foydalanish maqsadga muvofiq [3].

OECDning Learning Compass 2030 konsepsiyasida ham kelajak ta’limi uchun o‘quvchining agentligi, ya’ni mustaqil maqsad qo‘yishi, fikrlashi, qaror qabul qilishi va

mas’uliyatli harakat qilishi muhimligi ta’kidlanadi [8].

Shunday qilib, xalqaro tajribaning boshlang‘ich ta’lim uchun eng muhim sabog‘i – raqamli texnologiyani ko‘paytirish emas, balki o‘quvchining faol fikrlashi va amaliy harakatini kuchaytiradigan ta’lim muhitini yaratishdir.

Boshlang‘ich ta’limda STEM va raqamli resurslardan foydalanish.

Yuqoridagi nazariy qarashlar asosida boshlang‘ich sinflarda STEM va raqamli resurslarni uyg‘unlashtirishning quyidagi ketma-ketligini taklif etish mumkin: Muammo → Savol → Taxmin → Tadqiqot → Raqamli resursdan foydalanish → Amaliy yechim → Sinov → Tahlil → Xulosa → Refleksiya.

Mazkur modelning afzalligi shundaki, raqamli resurs darsning markaziga emas, o‘quvchining tadqiqotchilik faoliyatiga xizmat qiluvchi vosita sifatida ishlatilishi maqsadga muvofiq.

Masalan, “Suvni qanday tejash mumkin?” mavzusida o‘quvchilarga muammoli vaziyat beriladi. Avvalo ular suvning kundalik hayotdagi sarfi haqida fikr yuritadilar. Keyin oddiy o‘lchash va hisoblash ishlari orqali ma’lumot to‘playdi. Raqamli resurs yordamida suv sarfi bo‘yicha ma’lumotlar bilan tanishadilar. Keyingi bosqichda matematik hisob-kitob asosida tejash imkoniyatlarini aniqlaydilar va texnologik yoki muhandislik yechimini taklif qiladilar. Yakunda o‘z yechimlarini taqdim etadilar.

Bu jarayonda:

Science – suv va uning xususiyatlarini tushunish;

Technology – raqamli vositalardan foydalanish;

Engineering – yechim yoki model yaratish;

Mathematics – o‘lchash, hisoblash va ma’lumotlarni tahlil qilish

vazifalarini bajaradi.

Shu tariqa STEM integratsiyasi o‘quvchi uchun tabiiy va mazmunli jarayonga aylanadi.

“Yagona raqamli ta’lim resurslari va xizmatlari” portalining imkoniyatlari

O‘zbekistonda ta’lim resurslarini yagona raqamli makonda jamlashga qaratilgan “Yagona raqamli ta’lim resurslari va xizmatlari” portal da interaktiv ta’lim resurslari, multimedia materiallari, virtual laboratoriyalar, STEM mashg‘ulotlari, xalqaro baholash dasturlariga oid resurslar, metodik qo‘llanmalar va psixologik qo‘llab-quvvatlash materiallari kabi yo‘nalishlar mavjud. STEM ta’limi bo‘yicha raqamli resurslar” platformasi STEM fanlariga oid zamonaviy raqamli resurslar orqali o‘quvchilarga kerakli bilim va ko‘nikmalarni raqamli shaklda taqdim etishga qaratilgan. Platformada foydalanuvchilar uchun STEM mashg‘ulotlarini tashkil etishga ko‘maklashadigan multimediali va interfaol resurslar joylashtirilgan.

Platforma asosan STEM yo‘nalishlariga qiziqishni oshirish, o‘quvchilarning mantiqiy fikrlash, ijodkorlik va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun mo‘ljallangan.

“STEM ta’limi bo‘yicha raqamli resurslar” platformasi bir nechta yo‘nalishdagi ta’lim resurslarini o‘z ichiga oladi: mashg‘ulotni o‘tkazish tarkibi, interfaol resurslar, loyiha ishi, video resurslar, testlar.

STEM ta’limi bo‘yicha raqamli resurslar” platformasi ta’lim jarayonini zamonaviy, qiziqarli va samarali tashkil etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Platformaga joylashtirilgan turli loyiha ishlari, interaktiv mashg‘ulotlar, amaliy topshiriqlar va tajribaga asoslangan o‘quv faoliyatlari o‘quvchilarning dars jarayonidagi faolligini oshirish, ularning mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarga yechim topish hamda ijodiy yondashish

ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur platforma orqali o‘quvchilar nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirib, turli tajribalar o‘tkazish, kuzatish, taqqoslash, tahlil qilish va xulosa chiqarishga o‘rganadilar. Loyiha ishlari ularni kichik tadqiqotlar olib borishga, o‘z g‘oyalarini ilgari surishga, muammolarga turli yechimlar topishga va o‘z fikrlarini erkin ifodalashga undaydi. Interaktiv mashg‘ulotlar esa darslarni yanada jonli va mazmunli tashkil etib, o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi hamda ularning darsda faol ishtirok etishiga zamin yaratadi.

O‘qituvchining yangi roli

STEM va raqamli ta’lim sharoitida o‘qituvchining roli ham o‘zgaradi. U faqat axborot beruvchi emas, balki ta’lim jarayonini loyihalashtiruvchi, savol beruvchi, o‘quvchi faoliyatini yo‘naltiruvchi va natijani tahlil qilishga yordam beruvchi pedagogga aylanadi.

Bunda o‘qituvchidan uch turdagi kompetensiya talab etiladi:

Predmet kompetensiyasi – fan mazmunini chuqur bilish;

Pedagogik-didaktik kompetensiya – mazmunni muammoli, loyiha va tadqiqot topshiriqlariga aylantira olish;

Raqamli kompetensiya – tegishli raqamli resursni tanlash, undan maqsadli va xavfsiz foydalanish.

OECDning zamonaviy pedagogga oid yondashuvida ham o‘qituvchini ta’lim o‘zgarishlarining faol ishtirokchisi va hamkor-loyihachisi sifatida ko‘rish zarurligi ta’kidlanadi [4]. Shu sababli boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining raqamli kompetensiyasini rivojlantirish STEM metodikasi bilan birgalikda olib borilishi lozim.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, boshlang‘ich ta’limda STEM va raqamli resurslarni birlashtirishning eng katta imkoniyati – bilimni faoliyatga aylantirishdir. An’anaviy darsda o‘quvchi “suvning xususiyatlari” haqida ma’lumot olishi mumkin. STEM darsida esa u suv bilan tajriba o‘tkazadi, natijani o‘lchaydi, jadval tuzadi, raqamli resurs orqali qo‘shimcha ma’lumot izlaydi va amaliy xulosa chiqaradi.

Bunday yondashuv kreativ fikrlashni ham qo‘llab-quvvatlaydi. OECD tadqiqotlarida kreativ fikrlash o‘quvchining turli g‘oyalarni ishlab chiqishi, original yechimlar taklif qilishi hamda ularni baholash va takomillashtirish qobiliyati bilan bog‘lanadi [5].

Shu bilan birga, raqamli vositalardan haddan tashqari foydalanishning oldini olish kerak. UNESCO texnologiya insonlararo pedagogik munosabatlarning o‘rnini bosmasligi, balki ta’lim maqsadlariga xizmat qilishi kerakligini alohida qayd etadi [6].

Demak, boshlang‘ich ta’lim uchun eng maqbul formula “ko‘proq texnologiya” emas, balki “to‘g‘ri tanlangan texnologiya + to‘g‘ri metodika + faol o‘quvchi” tamoyilidir.

Boshlang‘ich ta’limda STEM yondashuvini raqamli resurslar bilan integratsiyalash zamonaviy ta’limning istiqbolli yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu yondashuv o‘quvchini tayyor bilimni qabul qiluvchi subyekt sifatida emas, balki savol beruvchi, tadqiq qiluvchi, yechim ishlab chiquvchi va o‘z faoliyatini baholovchi faol ishtirokchi sifatida shakllantirish imkonini beradi.

Tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

– STEMni boshlang‘ich ta’limda fanlarning oddiy yig‘indisi emas, real muammolarni hal qilishga yo‘naltirilgan integratsiyalashgan yondashuv sifatida tashkil etish zarur;

– raqamli resurslar o‘quv jarayonining maqsadi emas, pedagogik maqsadga xizmat qiluvchi vosita bo‘lishi kerak;

– loyiha, muammoli ta’lim, tadqiqot va muhandislik dizayni STEMni amalga oshirishning samarali metodik mexanizmlari hisoblanadi;

– boshlang‘ich sinflarda raqamli resurslardan foydalanish o‘quvchilarning raqamli

savodxonligi bilan bir qatorda kreativ, mantiqiy va tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin;

– o‘qituvchining raqamli va metodik kompetensiyasini rivojlantirish STEM integratsiyasining muhim sharti hisoblanadi;

– raqamli texnologiyalarni joriy etishda resursning mavjudligidan ko‘ra uning ta’limiy samaradorligi, yoshga mosligi va pedagogik maqsadga muvofiqligi ustuvor mezon bo‘lishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich ta’limda STEM va raqamli resurslarning uyg‘unligi o‘quvchiga “bilimni bilish”dan “bilimdan foydalanish”ga, undan esa “yangi yechim yaratish”ga o‘tish imkonini beruvchi samarali pedagogik muhitni shakllantiradi. Bu esa zamonaviy ta’limning asosiy vazifalaridan biri – o‘zgaruvchan sharoitda mustaqil fikrlay oladigan, muammoni tahlil qiladigan va yangi qiymat yarata oladigan shaxsni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. National Academy of Engineering & National Research Council. STEM Integration in K–12 Education: Status, Prospects, and an Agenda for Research. Washington, DC: The National Academies Press, 2014. DOI: 10.17226/18612.

2. OECD. OECD Learning Compass 2030. OECD Future of Education and Skills 2030, 2019.

3. Honey M., Pearson G., Schweingruber H. (eds.). STEM Integration in K–12 Education: Status, Prospects, and an Agenda for Research. National Academies Press, 2014.

4. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2023: Technology in Education – A Tool on Whose Terms? Paris: UNESCO, 2023.

5. OECD. OECD Teaching Compass: Reimagining Teachers as Agents of Curriculum Changes. OECD Education Policy Perspectives, No. 123, 2025. DOI: 10.1787/8297a24a-en.

6. National Academy of Engineering & National Research Council. A Descriptive Framework for Integrated STEM Education. In: STEM Integration in K–12 Education. Washington, DC, 2014.

7. OECD. PISA 2022 Results, Volume III: Creative Minds, Creative Schools. OECD Publishing, 2024. DOI: 10.1787/765ee8c2-en.

8. O‘zbekiston Respublikasi Ta’limni rivojlantirish respublika ilmiy-metodik markazi. Yagona raqamli ta’lim resurslari va xizmatlari portali

Shoxista DAMINOVA,
A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat Milliy instituti, Rahbar kadrlarni malakasini oshirish kurslarini metodik ta’minlash bo‘limi, bosh mutaxassis

MAKTAB RAHBARLARINING KASBIY EHTIYOJLARINI DIAGNOSTIK ANIQLASH VA RIVOJLANISH PROFILLARINI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMI

Annotatsiya

Maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablari rahbarlarining kasbiy rivojlanish ehtiyojlarini diagnostik aniqlash va aniqlangan ehtiyojlar asosida rivojlanish profillarini shakllantirishning nazariy-metodik asoslari tahlil qilinadi. Kasbiy ehtiyoj faqat bilimdagi bo‘shliq sifatida emas, balki mavjud kompetensiyalar, real boshqaruv faoliyati va kutilayotgan institutsional natijalar o‘rtasidagi tafovut sifatida talqin etiladi. OECD TALIS ma’lumotlari, professional learning, kattalar ta’limi va maktab rahbarlari professional rivojlanishi bo‘yicha yangi ilmiy tadqiqotlar qiyosiy tahlil qilinib, o‘zini baholash, faoliyat dalillari va maktab ko‘rsatkichlarini integratsiyalashga asoslangan ko‘p manbali diagnostika modeli taklif etiladi.

Tayanch so‘zlar. Maktab rahbari, kasbiy ehtiyoj, diagnostika, rivojlanish profili, uzluksiz kasbiy rivojlanish, professional learning, kompetensiya, monitoring, individual rivojlanish, ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv.

В статье анализируются теоретико-методические основы диагностического определения потребностей в профессиональном развитии руководителей общеобразовательных школ и формирования профилей развития на основе выявленных потребностей. Профессиональная потребность интерпретируется не только как пробел в знаниях, но и как разрыв между имеющимися компетенциями, реальной управленческой деятельностью и ожидаемыми институциональными результатами. Проводится сравнительный анализ данных OECD TALIS, новых научных исследований по профессиональному обучению, образованию взрослых и профессиональному развитию руководителей школ, предлагается многоисточниковая диагностическая модель, основанная на интеграции самооценки, доказательств деятельности и показателей школы.

Ключевые слова. Руководитель школы, профессиональная потребность, диагностика, профиль развития, непрерывное профессиональное развитие, профессиональное обучение, компетенция, мониторинг, индивидуальное развитие, управление на основе данных.

The article analyzes the theoretical and methodological foundations for the diagnostic identification of professional development needs of secondary school principals and the formation of development profiles based on identified needs. Professional need is interpreted not only as a gap in knowledge but also as a gap between existing competencies, real management activities, and expected institutional outcomes. A comparative analysis of OECD TALIS data, new scientific research on professional learning, adult education, and the professional development of school leaders is conducted, and a multi-source diagnostic model is proposed based on the integration of self-assessment, performance evidence, and school performance indicators.

Key words. School head, professional needs, diagnostics, development profile, continuous professional development, professional learning, competence, monitoring, individual development, data-driven management.

Ta’lim tizimining murakkablashuvi maktab rahbarining faoliyatini faqat ma’muriy boshqaruv bilan cheklab bo‘lmaydigan murakkab professional faoliyatga aylantirmoqda. Zamonaviy rahbar ta’lim sifatini boshqarish, pedagoglar faoliyatini rivojlantirish, strategik rejalashtirish, ma’lumotlardan foydalanish, raqamli vosita-

larni joriy etish, jamoa bilan ishlash va maktabni rivojlantirish kabi bir-biri bilan bog‘liq vazifalarni bajaradi. OECD TALIS 2018 natijalarida maktab rahbarlarining professional rivojlanish ehtiyojlari, xususan, o‘qituvchilar hamkorligini rivojlantirish va maktab sifatini yaxshilash uchun ma’lumotlardan foydalanish kabi yo‘nalishlarda farqlanishi ko‘rsatilgan [1; 2].

Shu sharoitda barcha rahbarlar uchun bir xil mazmundagi malaka oshirish dasturlarini takroriy qo‘llash individual kasbiy farqlarni yetarlicha hisobga olmaydi. OECD professional learning mazmunini individual ehtiyoj, maktab ehtiyoji va tizim ehtiyojining kesishmasida belgilash zarurligini ta’kidlaydi [3]. 2026-yilgi maktab direktorlari professional rivojlanishiga bag‘ishlangan tizimli sharh ham rivojlanish samaradorligi kontekst, tashkiliy qo‘llab-quvvatlash, hamkorlik, professional tarmoqlar, motivatsiya va o‘z-o‘ziga ishonch kabi omillar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi [4].

Demak, asosiy masala faqat “rahbar nimani o‘rganishi kerak?” degan savol emas, balki “rahbarning ayni paytdagi kasbiy ehtiyoji nimadan iborat va uni qaysi dalillar asosida aniqlash mumkin?” degan savoldir. Mazkur maqola diagnostikani baholashning yakuniy vositasi emas, keyingi kasbiy rivojlanish qarorini asoslovchi boshqaruv axboroti sifatida ko‘rishni taklif etadi.

Nazariy asos sifatida kattalar ta’limi, professional learning, kompetensiyaga asoslangan rivojlanish va maktab rahbarligi konsepsiyalari integratsiyalandi. Knowles va hammualliflarining andragogik yondashuvida kattalar ta’lim oluvchining tajribasi, real ehtiyoji, muammoga yo‘naltirilganligi va motivatsiyasi muhim o‘rin tutadi [5]. Desimone professional rivojlanish samaradorligini o‘rganishda mazmuniy fokus, faol o‘rganish, izchillik, davomiylik va hamkorlik kabi xususiyatlarni hisobga olishni taklif qiladi [6]. Guskey esa kasbiy rivojlanish natijasini amaliy faoliyatdagi o‘zgarish bilan bog‘lash zarurligini asoslaydi [7].

1. Maktab rahbarining kasbiy ehtiyoji: mazmuni va tarkibiy tuzilishi

Kasbiy ehtiyojni “nimani bilmaydi?” savoli bilan cheklash metodik jihatdan tor yondashuvdir. Rahbar muayyan bilimga ega bo‘lishi, biroq uni real boshqaruv vazifasida qo‘llashda qiynalishi mumkin. Aksincha, u o‘zini past baholagan bo‘lsa-da, amaliy faoliyat dalillari kompetensiyaning yetarli darajada shakllanganini ko‘rsatishi mumkin. Shuning uchun ehtiyoj mavjud kompetensiya, amaliy faoliyat va kutilayotgan natija o‘rtasidagi tafovut sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

Ushbu yondashuvda uch komponent ajratiladi. Birinchisi – mavjud kompetensiya: strategik, analitik, raqamli, kommunikativ, innovatsion va boshqa rahbarlik kompetensiyalari. Ikkinchisi – faoliyat dalili: rivojlanish rejasi, boshqaruv qarorlari, monitoring materiallari, ma’lumotlar tahlili, jamoa bilan ishlash mahsulotlari va loyihalar. Uchinchisi – natija: maktabdagi tegishli jarayon va ko‘rsatkichlarda kuzatiladigan o‘zgarishlar.

Shu asosda konseptual formula taklif etiladi: **Kasbiy ehtiyoj = zarur kompetensiya va kutilayotgan natija bilan mavjud kompetensiya va real natija o‘rtasidagi aniqlangan tafovut.** Bu matematik formula emas, diagnostik qaror qabul qilish modelidir. Uning vazifasi umumiy “malaka oshirish zarur” xulosasini aniq rivojlanish vazifasiga aylantirishdir.

OECD TALIS 2018 ma’lumotlarida maktab rahbarlarining yuqori ehtiyojlari orasida o‘qituvchilar hamkorligini rivojlantirish va maktab sifatini yaxshilash uchun ma’lumotlardan foydalanish qayd etilgan [1]. OECDning professional learning bo‘yicha tahlili ham rivojlanish ehtiyojlarini to‘g‘ri aniqlash trening resurslarini samarali taqsimlash va o‘qishni ish faoliyatiga moslashtirish uchun muhimligini ko‘rsatadi [3].

2024-yilgi OECD Education Policy Outlook diagnostik bazani kuchaytirish uchun muntazam shakllantiruvchi baholash, kuzatuv, o‘zini baholash va portfolio kabi vositalarni qo‘llash mumkinligini ko‘rsatadi [8]. Demak, diagnostika bir martalik saralash emas, rivojlanish qarorlarini asoslovchi uzluksiz jarayon bo‘lishi kerak.

2. Kasbiy ehtiyojlarni diagnostik aniqlashning ko‘p manbali modeli

Diagnostik aniqlikning muhim sharti – bitta manbaga haddan tashqari tayanmaslik. Rahbarning o‘zini baholashi ehtiyojni anglash darajasini ko‘rsatadi, biroq subyektivlikni saqlab qoladi. Faqat tashqi baholash esa rahbarning shaxsiy maqsadlari va motivatsiyasini chetlab o‘tishi mumkin. Shu sababli uch manbali model taklif qilinadi: o‘zini baholash; faoliyat dalillari va ekspert kuzatuvi; maktabning tegishli jarayon va natija ko‘rsatkichlari.

Birinci manba – o‘zini diagnostika qilish. Rahbar o‘zining kuchli va rivojlantirilishi zarur jihatlarini belgilaydi. Bu kattalar ta’limidagi tajriba va ehtiyojga tayanish tamoyiliga mos [5].

Ikkinchi manba – faoliyat dalillari: boshqaruv hujjatlari, portfolio, monitoring materiallari, rivojlanish loyihalari va ekspert kuzatuvi. OECD ham kuzatuv, o‘zini baholash va portfolio individual rivojlanish rejasini aniqlashtirishga yordam berishini ko‘rsatadi [8].

Uchinchi manba – maktab ko‘rsatkichlari. Bunda faqat o‘quv natijalari emas, balki pedagoglar hamkorligi, monitoring tizimi, ma’lumotlardan foydalanish, metodik faoliyat va innovatsion loyihalar kabi tegishli indikatorlar kontekstda ko‘rib chiqiladi. Bitta indikator asosida yakuniy xulosa chiqarishdan saqlanish kerak, chunki maktab natijalariga ko‘plab omillar ta’sir qiladi.

Uch manba birlashtirilganda “signal” va “dalil” farqlanadi. Masalan, rahbar data-tahlil kompetensiyasini yuqori baholashi mumkin, ammo hujjatlarda indikatorlar tizimi va dalillarga asoslangan qarorlar yetarli bo‘lmasa, rivojlanish ehtiyoji mavjudligi ko‘rinadi. Aksincha, o‘zini past baholagan rahbarning amaliy mahsulotlari yuqori darajadagi kompetensiyani ko‘rsatishi mumkin. Bunday tafovutning o‘zi refleksiv rivojlanish uchun muhim ma’lumotdir.

1-jadval. Kasbiy ehtiyojni aniqlash uchun diagnostik manbalar

Manba	Aniqlanadigan jihat	Vosita	Metodik vazifa
O‘zini baholash	Kompetensiya va rivojlanish istagi	So‘rovnoma, refleksiya	Subyektiv bahoni boshqa dalillar bilan tekshirish
Faoliyat dalillari	Real boshqaruv amaliyoti	Portfolio, hujjat, kuzatuv	Amaliy kompetensiyani aniqlash
Maktab ko‘rsatkichlari	Jarayon va natijalar dinamikasi	Indikatorlar, monitoring	Kontekstual dalil olish
Hamkasb/mentor fikri	Kommunikatsiya va hamkorlik	Feedback, suhbat	Bir tomonlama baholashni kamaytirish

3. Kasbiy ehtiyojlarni rivojlanish profillariga birlashtirish

Diagnostik ma’lumotlarni alohida ko‘rsatkichlar sifatida saqlashdan ko‘ra, ularni amaliy rivojlanish profillariga birlashtirish boshqaruv nuqtayi nazaridan qulay. Profil rahbarni qat’iy toifaga ajratmaydi; u keyingi rivojlanish mazmuni va metodik yordamni tanlash uchun funksional xarita bo‘lib xizmat qiladi.

Strategik boshqaruv profili rivojlanish maqsadlari, rejalashtirish, risklarni tahlil qilish va indikatorlar tizimini qamrab oladi. Analitik boshqaruv profili ma’lumotlarni yig‘ish,

tahlil qilish, prognozlash va dalillarga asoslangan qaror qabul qilishga qaratiladi. Jamoani rivojlantirish profili kommunikatsiya, hamkorlik, feedback, mentorlik va professional learningni tashkil etishni o‘z ichiga oladi.

Raqamli boshqaruv profili elektron boshqaruv, raqamli ma’lumotlar va monitoring vositalaridan foydalanish bilan bog‘liq. Innovatsion rivojlanish profili esa yangi amaliyotlarni sinash, pilot loyihalarni tashkil etish, o‘zgarishlarni boshqarish va natijalarni tahlil qilish ehtiyojlarini qamrab oladi.

2023-yilda maktab rahbarlarining uzluksiz kasbiy rivojlanish ehtiyojlarini o‘rgangan tadqiqotda axborot boshqaruvi va baholash ko‘nikmalari bo‘yicha ehtiyojlarning turlicha namoyon bo‘lishi qayd etilgan [9]. 2025-yilgi tadqiqot esa maktab rahbarlarining boshqaruvdagi bilimidan foydalanishga tajriba, kontekst va lavozim talablari ta’sir qilishi, vaqt bosimi va byurokratik yuklama amaliy bilimdan foydalanishni cheklashi mumkinligini ko‘rsatadi [10]. Bu profilni nazariy bilimlar ro‘yxati emas, real boshqaruv vazifalariga bog‘langan xarita sifatida qurish zarurligini kuchaytiradi.

2-jadval. Kasbiy ehtiyoj profillari va indikatorlar

Profil	Asosiy ehtiyoj	Namunaviy indikator
Strategik boshqaruv	Rejalashtirish, risk, maqsad-indikator	Rivojlanish rejasi, risk tahlili
Analitik boshqaruv	Data-tahlil, prognoz, dalilli qaror	Indikatorlar, tahlil sifati
Jamoani rivojlantirish	Kommunikatsiya, hamkorlik, mentorlik	Feedback, jamoaviy faoliyat
Raqamli boshqaruv	Elektron boshqaruv va raqamli vositalar	Platforma va raqamli hisobot
Innovatsion rivojlanish	Pilot loyiha va o‘zgarishlarni boshqarish	Yangi amaliyot, natija tahlili

4. Diagnostika natijasini individual rivojlanish yo‘nalishiga aylantirish

Diagnostikaning ilmiy-amaliy qiymati uning keyingi qarorga aylanishi bilan belgilanadi. Agar diagnostika faqat ball yoki reyting shaklida qolsa, u rivojlanish jarayonini boshqarish uchun yetarli emas. Natija “ustuvor ehtiyoj → rivojlanish maqsadi → mazmun → metodik resurs → amaliy topshiriq → indikator” zanjiriga o‘tkazilishi kerak.

Masalan, analitik boshqaruv profili aniqlangan rahbar uchun umumiy menejment kursini takrorlash o‘rniga data-tahlil bo‘yicha qisqa modul, maktab ma’lumotlari asosidagi keys, tahliliy topshiriq va boshqaruv qarori loyihasi berilishi mumkin. Jamoani rivojlantirish profili uchun esa kommunikatsiya, feedback, coaching va mentorlikka oid resurslar hamda real jamoaviy vazifa tanlanadi.

OECD ta’lim rahbarlari uchun professional learning yondashuvida maqsad belgilashni skill development bilan qo‘llab-quvvatlash, maktab ehtiyojlariga mos rivojlanish maqsadlarini shakllantirish, mentoring va coachingni individual rivojlanish bilan bog‘lash muhimligini qayd etadi [11].

Professional development bo‘yicha Desimone mazmuniy fokus, faol o‘rganish, izchillik, davomiylik va hamkorlikni muhim xususiyatlar sifatida ajratadi [6]. Darling-Hammond, Hyler va Gardnerning 35 ta metodik jihatdan puxta tadqiqotni ko‘rib chiqishi esa professional learningning mazmuniy fokus, faol o‘rganish, hamkorlik, feedback va amaliyot bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi [12]. Bu maktab rahbarining rivojlanish yo‘nalishida “o‘qish” va “bajarish” qismlarini ajratmaslik zarurligini anglatadi.

5. Differensial metodik qo‘llab-quvvatlash

Bir xil ehtiyojga bir xil yordam berish individualizatsiya tamoyiliga mos kelmaydi. Agar muammo bilim yetishmasligida bo‘lsa, qisqa nazariy modul va metodik material yetarli bo‘lishi mumkin. Agar bilim mavjud bo‘lsa-yu, amaliy qo‘llash qiyin bo‘lsa, keys, coaching, mentorlik va kuzatuv zarur. Agar muammo natijani o‘lchash bilan bog‘liq bo‘lsa, indikatorlar va data-tahlil vositalari ustuvor bo‘ladi.

2026-yilgi tizimli sharh maktab direktorlari professional rivojlanishida hamkorlik muhiti, shared leadership, professional tarmoqlar, motivatsiya va self-efficacy kabi omillarni ajratadi [4]. 2026-yilgi research-practice partnership tadqiqoti esa coach va professional hamjamiyat bilan bog‘langan shaxsiylashtirilgan leadership development rahbarning muammoni aniqlashi, yuqori ta’sirli o‘zgarish g‘oyalarini tanlashi va ularni maktabda qo‘llashiga yordam berganini ko‘rsatadi [13].

Shu asosda differensial matritsa taklif qilinadi. Maqsad ko‘proq resurs berish emas, kerakli resursni kerakli ehtiyojga mos berishdir.

3-jadval. Maktab rahbarining kasbiy rivojlanishi uchun differensial matritsa

Kasbiy rivojlanish bo‘yicha bo‘shliq turi	Bo‘shliq mazmuni (qisqacha tavsif)	Tavsiya etiladigan o‘rganish resursi va metodlar
Bilim bo‘shlig‘i	Mavjud bilimlar zamonaviy talablar, yangi yondashuvlar va me’yoriy hujjatlar bo‘yicha yetarli emas.	Ilmiy-metodik manbalar, onlayn kurslar, vebinarlar, metodik qo‘llanmalar
Amaliy ko‘nikma bo‘shlig‘i	Nazariy bilimlar mavjud, lekin ularni boshqaruv amaliyotida qo‘llash tajribasi yetarli emas.	Keyslar, amaliy vazifalar, kouching, mentorlik, tajriba almashish
Data va monitoring bo‘shlig‘i	Ma’lumotlarni tahlil qilish, indikatorlardan foydalanish va natijalarni monitoring qilish ko‘nikmalari yetarli emas.	Indikatorlar tizimi, data-tahlil vositalari, monitoring shablonlari, amaliy mashg‘ulotlar
Kommunikativ bo‘shliq	Jamoa bilan samarali muloqot, hamkorlik, feedback olish va berish ko‘nikmalari yetarli emas.	Feedback amaliyotlari, peer learning (o‘zaro o‘rganish), kommunikatsion treninglar
Innovatsion bo‘shliq	Yangi g‘oyalarni ishlab chiqish, sinovdan o‘tkazish va amaliyotga joriy etish bo‘yicha tajriba yetarli emas.	Pilot loyiha, innovatsion amaliyotlar, refleksiv monitoring, ilg‘or tajribalar tahlili

6. Monitoring va qayta diagnostika

Kasbiy ehtiyoj doimiy va o‘zgarmas kategoriya emas. Rahbar tajribasi, maktabning rivojlanish bosqichi, jamoa tarkibi, yangi texnologiyalar va ta’lim siyosatidagi o‘zgarishlar yangi ehtiyojlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli diagnostika monitoring bilan bog‘langan siklik jarayon bo‘lishi kerak.

Monitoring “bajarildi/bajarilmadi”ni tekshirish bilan cheklanmaydi; u boshlang‘ich holat bilan keyingi holat o‘rtasidagi o‘zgarishni aniqlaydi.

Monitoring indikatorlarini uch guruhga ajratish mumkin: o‘rganish indikatorlari Shu asosda differensial matritsa taklif qilinadi: “bilim bo‘shlig‘i – o‘rganish resursi”; “amaliy ko‘nikma bo‘shlig‘i – keys/coaching/mentorlik”; “data va monitoring bo‘shlig‘i – indikator va tahlil”; “kommunikativ bo‘shliq – feedback va peer learning”; “innovatsion bo‘shliq – pilot loyiha va refleksiv monitoring”. o‘zlashtirilgan mazmun va yaratilgan mahsulot; faoliyat indikatorlari – yangi usulning boshqaruv amaliyotiga kiritilishi va qarorlarning dalilliligi; institutsional indikatorlar – tegishli maktab jarayonlari va ko‘rsatkichlaridagi dinamik o‘zgarishlar.

Institutsional natijalarni rahbarning individual rivojlanishi bilan bog‘lashda ehtiyotkorlik zarur. Maktab natijalariga ko‘plab omillar ta’sir qiladi. Shuning uchun rahbarning faoliyatidagi o‘zgarish, boshqaruv mahsulotlari va tegishli maktab ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi bog‘liqlik kontekstual tahlil qilinishi kerak.

UNESCOning non-formal va informal learning natijalarini tan olish bo‘yicha yo‘riqnomasi turli kontekstlarda egallangan kompetensiyalarni ko‘rinadigan qilish, ularni mezonlar asosida tasdiqlash va tan olish mexanizmlarini rivojlantirishga urg‘u beradi [14]. Bu rahbarning mustaqil va ish jarayonida egallagan kompetensiyalarini portfolio va dalillar orqali qayd etish g‘oyasini metodik jihatdan qo‘llab-quvvatlaydi.

7. Xalqaro tadqiqotlar bilan qiyosiy tahlil

TALIS 2018 natijalari maktab rahbarlarining professional developmentga keng jalb etilishini, biroq ehtiyojlarning bir xil emasligini ko‘rsatadi. OECD ma’lumotlarida hamkorlikni rivojlantirish, ma’lumotlardan foydalanish va moliyaviy boshqaruv kabi yo‘nalishlar yuqori ehtiyojlar qatorida qayd etilgan [1; 2]. Bu professional learning mazmunini aniq ehtiyojlarga bog‘lash zarurligini ko‘rsatadi.

OECDning 2024-yilgi tahlili professional learningni umumiy, tashqaridan beriladigan dasturlar bilan cheklash individual ehtiyoj va kasbiy identitetni yetarlicha hisobga olmasligi mumkinligini qayd etadi. Diagnostik bazani kuchaytirish uchun formative appraisal, self-evaluation, observation va portfolio kabi vositalar tavsiya etiladi [8].

2026-yilgi tizimli sharh 116 empirik tadqiqotni umumlashtirib, maktab direktorlari professional developmentida kontekstga moslashuv, tashkiliy qo‘llab-quvvatlash, hamkorlik va individual omillar muhimligini ko‘rsatadi [4]. Bu maqoladagi modelda diagnostika natijasiga maktab kontekstini ham kiritish zarurligini asoslaydi.

OECDning ta’lim rahbarlari professional learningiga oid materiallarida individual mentoring va coaching, maqsad belgilash hamda maktab ehtiyojlariga mos skill developmentni qo‘llab-quvvatlash muhimligi ko‘rsatiladi [11]. Taklif etilayotgan modelda bu tamoyil differensial metodik yordam blokida aks ettirilgan.

8. Taklif etilayotgan diagnostik-profil mexanizmi

Mexanizm besh funksional blokdan iborat: 1) diagnostik ma’lumotlarni yig‘ish; 2) ma’lumotlarni tahlil qilish va ustuvor ehtiyojni ajratish; 3) ehtiyoj profilini shakllantirish; 4) profilga mos rivojlanish yo‘nalishi va resurslarni tanlash; 5) amaliy natija va monitoring. Bloklar qayta aloqa orqali siklik ravishda ulanadi.

Mexanizmning birinchi tamoyili – dalillilik: ehtiyoj imkon qadar bir nechta manba bilan tasdiqlanadi. Ikkinchisi – individuallik: rivojlanish mazmuni rahbarning mavjud kompetensiyasi va real vazifalariga moslashtiriladi. Uchinchisi – amaliy yo‘naltirilganlik: o‘rganish real boshqaruv vazifasi bilan bog‘lanadi. To‘rtinchisi – differensiallik: ehtiyoj turi metodik yordamni belgilaydi. Beshinchisi – sikllilik: monitoring natijasi keyingi diagnostikaga qaytadi.

Amaliy mahsulot sifatida “rivojlanish profili kartasi”ni joriy etish mumkin. Unda kuchli jihatlar, ustuvor ehtiyoj, maqsad, resurslar, amaliy topshiriq, kutilayotgan mahsulot va indikatorlar qayd etiladi. Bu karta rivojlanish rejasini umumiy niyatlar ro‘yxatidan o‘lchanadigan faoliyatlar tizimiga aylantiradi.

4-jadval. Rivojlanish profili kartasining tavsiya etilayotgan tuzilishi

Bosqich	Element	Mazmun
1	Diagnostik dalillar	O‘zini baholash + faoliyat dalili + maktab ko‘rsatkichi
2	Ustuvor ehtiyoj	Aniq rivojlantirilishi zarur yo‘nalish

3	Rivojlanish maqsadi	Aniq, o‘lchanadigan va muddatli maqsad
4	Resurs	Modul, maqola, video, keys, mentorlik
5	Amaliy vazifa	Real boshqaruv muammosi asosidagi topshiriq
6	Mahsulot	Qaror, tahlil, reja, loyiha yoki ishlanma
7	Indikator	Faoliyat va natijadagi kuzatiladigan o‘zgarish
8	Qayta diagnostika	Keyingi ehtiyojni aniqlash va profilni yangilash

9. Ilmiy-amaliy muhokama

Tahlillar kasbiy ehtiyoj tushunchasini kengaytirish zarurligini ko‘rsatadi. Uni faqat rahbarning subyektiv fikri yoki kursga bo‘lgan talab bilan cheklash diagnostikaning imkoniyatini pasaytiradi. Ehtiyojni shaxsiy baho, amaliy faoliyat, maktab konteksti va kutilayotgan natija birgalikda ko‘rilganda rivojlanish qarori ancha asosli bo‘ladi.

Diagnostika natijasini avtomatik ravishda “kamchilik” sifatida talqin qilish ham to‘g‘ri emas. Kuchli jihatlar keyingi rivojlanish uchun tayanch bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, kommunikatsiyasi kuchli rahbar analitik boshqaruvdagi yangi ko‘nikmalarni jamoaviy o‘rganish orqali amaliyotga kiritishi mumkin. Demak, profil bo‘shliq bilan birga mavjud resurslarni ham ko‘rsatishi kerak.

Individualizatsiya faqat kontentni tanlash bilan tugamaydi. Agar barcha rahbarlarga bir xil resurslar faqat boshqa nom bilan berilsa, bu haqiqiy individualizatsiya emas. Individualizatsiya ehtiyojning aniqlanishi, maqsadning belgilanilishi, metodik yordamning differensiallashuvi, amaliy vazifaning moslashtirilishi va monitoring mezonlarining shaxsiylashtirilishini qamrab oladi.

Professional development va leadership practice o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rgangan tadqiqotlar rahbarlarning o‘rganishi amaliy boshqaruv faoliyatiga ta’sir qilishi mumkinligini ko‘rsatadi [15]. Shu bilan birga, ta’sirning kuchi va shakli kontekstga bog‘liq bo‘lishi sababli modelni empirik tekshirish zarur.

10. Amaliy tavsiyalar

1. Maktab rahbarlari uchun kasbiy ehtiyojlar diagnostikasini muntazam tashkil etish va uni faqat kurs oldi saralash vositasi sifatida emas, rivojlanish jarayonining tarkibiy qismi sifatida ko‘rish.

2. Diagnostik vositalarga kompetensiyalar bilan bir qatorda amaliy faoliyat dalillari va tegishli maktab indikatorlarini kiritish.

3. Diagnostika natijalarini strategik, analitik, jamoani rivojlantirish, raqamli va innovatsion profillarga birlashtirish.

4. Har bir profil uchun qisqa modul, maqola, video, keys, amaliy topshiriq, mentorlik va coachingdan iborat metodik resurslar bankini yaratish.

5. Individual rivojlanish rejasida o‘rganish bilan birga amaliy vazifa, kutilayotgan mahsulot va monitoring indikatorini majburiy komponent sifatida belgilash.

6. Elektron portfolio yoki raqamli rivojlanish profili orqali diagnostik natijalar, rivojlanish maqsadlari, o‘rganish faoliyati, amaliy mahsulot va monitoring dalillarini bir tizimda jamlash.

7. Diagnostik ma’lumotlardan nafaqat individual rahbarni qo‘llab-quvvatlash, balki hududiy va tizim darajasidagi metodik resurslarni rejalashtirish uchun ham foydalanish.

Xulosa qilib aytganda, maktab rahbarlarining kasbiy rivojlanish ehtiyojlarini diagnostik aniqlash zamonaviy uzluksiz professional learning tizimining muhim tarkibiy qismidir. Ilmiy va xalqaro manbalar rivojlanish mazmunini individual va maktab ehtiyojlari bilan bog‘lash, amaliy faoliyatga yo‘naltirish, feedback va qo‘llab-quvvatlashni ta’min-

lash zarurligini ko‘rsatadi [1; 4; 8; 11].

Maqolada kasbiy ehtiyoj mavjud kompetensiya, real faoliyat va kutilayotgan natija o‘rtasidagi tafovut sifatida talqin qilindi. O‘zini baholash, faoliyat dalillari va maktab ko‘rsatkichlarini integratsiyalashga asoslangan uch manbali diagnostika modeli diagnostik qarorning dalilliligini kuchaytirishi mumkin. Aniqlangan ehtiyojlarni rivojlanish profillariga birlashtirish esa individual rivojlanish yo‘nalishlarini aniqroq shakllantirish imkonini beradi.

Taklif etilgan mexanizmning asosiy g‘oyasi diagnostika natijasini rivojlanish qaroriga aylantirishdir: **diagnostika → ehtiyoj profili → rivojlanish maqsadi → metodik resurs → amaliy qo‘llash → monitoring → qayta diagnostika.** Bunday sikl rahbarning kasbiy rivojlanishini bir martalik kursdan uzluksiz va ma’lumotlarga asoslangan jarayonga o‘tkazishga xizmat qilishi mumkin.

Kelgusida modelni empirik tekshirish, diagnostik indikatorlarning validligi va ishonchliligini baholash, turli maktab kontekstlarida profillarni aniqlash hamda individual rivojlanish yo‘nalishlarining boshqaruv amaliyotiga ta’sirini longitudinal tadqiq qilish muhim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. OECD. (2020). TALIS 2018 Results (Volume II): Teachers and School Leaders as Valued Professionals. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/19cf08df-en

2. OECD. (2021). Teachers Getting the Best out of Their Students: Enabling lifelong learning of teaching professionals through in-service opportunities. OECD Publishing.

3. Hosseingholizadeh, R., Tamadoni, A., & Bellibaş, M.Ş. (2026). A systematic narrative review of principals’ professional development: strategies, context, antecedents and outcomes. International Journal of Educational Management, 40(4), 653–674. https://doi.org/10.1108/IJEM-08-2025-0641

4. Knowles M.S., Holton, E.F. III, Swanson, R.A. (2020). The Adult Learner. 9th ed. Routledge.

5. Desimone L.M. (2009). Improving Impact Studies of Teachers’ Professional Development: Toward Better Conceptualizations and Measures. Educational Researcher, 38(3), 181–199. https://doi.org/10.3102/0013189X08331140

6. Guskey T.R. (2002). Professional Development and Teacher Change. Teachers and Teaching: Theory and Practice, 8(3), 381–391. https://doi.org/10.1080/135406002100000512

7. OECD. (2024). Education Policy Outlook 2024: Supporting teaching quality in changing contexts. OECD Publishing.

8. Social Sciences & Humanities Open. (2023). Preparing school leaders for the fourth industrial revolution: An assessment of their continuous professional development needs. 8(1), 100521. https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2023.100521

9. International Journal of Educational Development. (2025). Understanding how Turkish principals know to manage: An epistemological perspective of principals’ “Know How”. 115, 103286.

10. OECD. (2026). Education leader learning and development. OECD education policy resources.

11. Journal of Educational Administration. (2026). Building a positive school culture using continuous improvement: leadership development in a research–practice partnership. 64(4), 424–437.

Axror XAYRULLAYEV,
Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi Milliy instituti, mustaqil izlanuvchisi

O‘SMIR YOSHDAGI O‘QUVCHILARDA HUQUQIY MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHNING TASHKILIY-PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Annotatsiya

Maqolada raqamli jamiyat sharoitida o‘smir yoshdagi o‘quvchilarning huquqiy madaniyatini rivojlantirishga yo‘naltirilgan tashkiliy-pedagogik mexanizmlarning nazariy va metodik asoslari tadqiq etilgan. Huquqiy madaniyatni rivojlantirish jarayonining maqsadli, mazmuniy, tashkiliy-faoliyatli va diagnostik-refleksiv tarkibiy qismlari o‘rtasidagi funksional aloqadorlik ochib berilgan. O‘quvchilarning huquqiy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish, raqamli muhitdagi huquqiy vaziyatlarni pedagogik modellashtirish, ijtimoiy-huquqiy mas’uliyatni rivojlantirish hamda ta’lim subyektlari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslangan. Shuningdek, huquqiy madaniyatni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari, metodik vositalari va baholash mezonlari tizimlashtirilgan.

Tayanch so‘zlar. Huquqiy madaniyat, o‘smir yoshdagi o‘quvchilar, pedagogik mexanizm, raqamli jamiyat, huquqiy tarbiya, huquqiy kompetensiya, pedagogik shart-sharoit, refleksiya, huquqiy mas’uliyat.

В статье исследуются теоретические и методические основы организационно-педагогических механизмов развития правовой культуры учащихся подросткового возраста в условиях цифрового общества. Раскрывается функциональная взаимосвязь целевого, содержательного, организационно-деятельностного и диагностико-рефлексивного компонентов процесса развития правовой культуры. Научно обосновываются возможности интеграции правовых знаний с практической деятельностью, педагогического моделирования правовых ситуаций в цифровой среде, формирования социально-правовой ответственности и укрепления взаимодействия субъектов образовательного процесса. Систематизированы педагогические условия, методические средства и критерии оценки развития правовой культуры учащихся.

Ключевые слова. правовая культура, учащиеся подросткового возраста, педагогический механизм, цифровое общество, правовое воспитание, правовая компетентность, педагогические условия, рефлексия, правовая ответственность.

This article investigates the theoretical and methodological foundations of organizational and pedagogical mechanisms for developing legal culture among adolescent students in a digital society. It examines the functional relationships between the goal-oriented, content-related, organizational-activity, and diagnostic-reflective components of legal culture development. The study provides a theoretical rationale for integrating legal knowledge with practical activities, modeling legal situations in digital environments, fostering social and legal responsibility, and strengthening cooperation among educational stakeholders. Pedagogical conditions, methodological tools, and assessment criteria for developing students' legal culture are also systematized.

Key words. Legal culture, adolescent students, pedagogical mechanisms, digital society, legal education, legal competence, pedagogical conditions, reflection, legal responsibility.

Zamonaviy jamiyatda raqamli texnologiyalarning ijtimoiy munosabatlarga chuqur kirib borishi shaxsning huquqiy madaniyatiga qo‘yiladigan talablarni sifat jihatidan o‘zgartirmoqda. Axborot almashinuvi, ijtimoiy kommunikatsiya, ta’lim olish, shaxsiy manfaatlarni ifodalash va fuqarolik faolligini namoyon etish jarayonlarining muayyan qismi raqamli platformalar orqali amalga oshirilayotgan sharoitda

huquqiy bilimlarni egallash bilan bir qatorda ulardan ongli va mas’uliyatli foydalanish zarurati kuchaymoqda. Ushbu jarayon o‘smir yoshdagi o‘quvchilarning huquqiy madaniyatini rivojlantirishni umumiy o‘rta ta’lim tizimining muhim pedagogik vazifalaridan biri sifatida belgilaydi. O‘smirlik davrida shaxsning ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o‘rni kengayadi, mustaqil qaror qabul qilishga intilish kuchayadi, o‘z huquq va manfaatlarini anglash ehtiyoji ortadi. Biroq huquqiy bilimlarning yetarli darajada shakllanmaganligi, raqamli axborotning ishonchliligini baholashdagi qiyinchiliklar, virtual muloqotning ayrim xususiyatlari va ijtimoiy ta’sirlarga beriluvchanlik huquqiy xulq-atvorning izchil rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Shu sababli o‘smirlarda huquqiy madaniyatni rivojlantirish tasodifiy tarbiyaviy tadbirlar yig‘indisi emas, balki aniq maqsad, mazmun, pedagogik ta’sir vositalari, faoliyat shakllari va baholash mezonlariga tayangan tizimli jarayon sifatida tashkil etilishi lozim.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida inson huquq va erkinliklari, shaxsning sha’ni va qadr-qimmati, ta’lim olish huquqi hamda qonun ustuvorligi bilan bog‘liq konstitutsiyaviy prinsiplarning belgilanishi yosh avlodning huquqiy tarbiyasini tashkil etish uchun muhim normativ asos hisoblanadi. Shuningdek, 2020-yil 23-sentabrdagi O‘RQ-637-son “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda ta’limning insonparvarlik, demokratiklik, uzluksizlik va izchillik kabi prinsiplari belgilangan bo‘lib, ular huquqiy madaniyatni rivojlantirishning pedagogik mazmunini belgilashda metodologik ahamiyat kasb etadi.

Raqamli jamiyat sharoitida o‘quvchilarning huquqiy madaniyatini rivojlantirish muammosi xalqaro miqyosda ham dolzarb hisoblanadi. BMT Bola huquqlari qo‘mitasining 2021-yildagi 25-sonli umumiy sharhida bolalar huquqlarining raqamli muhitda amalga oshirilishi, ularning axborotdan foydalanish imkoniyatlari, shaxsiy hayot daxlsizligi va raqamli xavfsizligini ta’minlash masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Mazkur hujjat o‘smirlarning raqamli faoliyatini huquqiy va pedagogik jihatdan qo‘llab-quvvatlashda muhim konseptual manba vazifasini bajaradi.

Huquqiy madaniyatni rivojlantirishning tashkiliy-pedagogik mexanizmlarini ilmiy jihatdan tavsiflash, avvalo, “huquqiy madaniyat” va “pedagogik mexanizm” tushunchalarining mazmuniy chegaralarini aniqlashtirishni talab etadi. Huquqiy madaniyat shaxsning huquqiy bilimlarni egallashi, huquqiy qadriyatlarni anglab qabul qilishi, qonuniylik prinsiplariga ongli munosabatda bo‘lishi va ijtimoiy faoliyatda huquqiy me’yorlarga muvofiq harakat qilishi orqali namoyon bo‘ladigan integrativ shaxsiy sifatdir. Ushbu sifat faqat huquqiy axborotga egalikni emas, balki huquqiy bilim, e’tiqod, munosabat va amaliy xulq-atvorning o‘zaro uyg‘unligini ham ifodalaydi. Pedagogik mexanizm esa belgilangan tarbiyaviy maqsadga erishishni ta’minlash uchun mazmun, metod, vosita, tashkiliy shakl, pedagogik shart-sharoit va qayta aloqa jarayonlarini funksional jihatdan birlashtiruvchi ta’sir tizimi sifatida izohlanishi mumkin. Mazkur tushuncha pedagogik metod yoki alohida texnologiya bilan aynan bir xil emas. Metod muayyan pedagogik vazifani bajarish usulini ifodalasa, mexanizm ushbu usullarning qanday sharoitda, qanday izchillikda va qaysi pedagogik ta’sirlar orqali kutilayotgan o‘zgarishga xizmat qilishini tushuntiradi.

O‘smir yoshdagi o‘quvchilarning huquqiy madaniyatini rivojlantirish mexanizmlarini loyihalashda tizimli, aksiologik, kompetensiyaviy, faoliyatga yo‘naltirilgan va refleksiv yondashuvlarning metodologik imkoniyatlaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Tizimli yondashuv huquqiy tarbiya jarayonining tarkibiy qismlarini o‘zaro aloqador holda tashkil etishga xizmat qiladi. Aksiologik yondashuv qonuniylik, adolat, erkinlik, mas’uliyat va inson huquqlariga hurmatni o‘quvchining shaxsiy qadriyatlar tizimiga kiritishni nazarda tutadi. Kompetensiyaviy yondashuv huquqiy bilimlarni real hayotiy

vaziyatlarda qo‘llash qobiliyatini rivojlantirishga yo‘naltiriladi. Faoliyatga asoslangan yondashuv o‘quvchini huquqiy vaziyatlarning faol tahlilchisi va ishtirokchisiga aylantiradi. Refleksiv yondashuv esa shaxsning o‘z qarorlari, xatti-harakatlari va ularning oqibatlarini anglashini qo‘llab-quvvatlaydi. Ushbu nazariy asoslar doirasida huquqiy madaniyatni rivojlantirishning tashkiliy-pedagogik mexanizmlarini maqsadli-motivatsion, mazmuniy-integrativ, faoliyatli-amaliy, ijtimoiy-hamkorlik va diagnostik-refleksiv yo‘nalishlar orqali tavsiflash mumkin. Ular bir-biridan mustaqil ishlaydigan elementlar emas, balki yagona pedagogik tizimning o‘zaro bog‘langan funksional qismlaridir. Maqsadli-motivatsion mexanizm o‘quvchilarda huquqiy bilimlarni egallashga ehtiyoj, qonuniylikka ijobiy munosabat va huquqiy jihatdan mas’uliyatli bo‘lishga ichki intilishni rivojlantirishga qaratiladi. Huquqiy tarbiyaning samaradorligi o‘quvchining faqat tashqi talablar asosida qoidalarga bo‘ysunishi bilan emas, balki ularning ijtimoiy va shaxsiy ahamiyatini anglab yetishi bilan belgilanadi. Shu bois pedagogik faoliyatda huquqiy me’yorlarni tushuntirish o‘quvchining kundalik tajribasi, ehtiyojlari va manfaatlari bilan bog‘lanishi zarur.

Masalan, o‘smirga shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilishning huquqiy ahamiyatini tushuntirishda umumiy taqiqlarni sanab o‘tishdan ko‘ra, ijtimoiy tarmoqlarda shaxsiy fotosuratlar, telefon raqamlari yoki boshqa ma’lumotlarning roziliksiz tarqatilishi bilan bog‘liq vaziyatlarni muhokama qilish pedagogik jihatdan mazmunliroqdir. Bunday muhokamada o‘quvchi huquqiy me’yorning mohiyatini o‘z hayotiy tajribasi bilan bog‘laydi, huquqiy himoyaning shaxsiy ahamiyatini tushunadi va xavfsiz xulq-atvor zaruratini anglaydi.

Mazmuniy-integrativ mexanizm huquqiy madaniyatga oid bilim, qadriyat va amaliy ko‘nikmalarni o‘quv fanlari hamda tarbiyaviy faoliyat mazmuniga izchil kiritishni nazarda tutadi. Huquqiy tarbiya faqat huquqshunoslikka oid mavzular doirasida tashkil etilganda uning kundalik hayot bilan bog‘lanish imkoniyatlari cheklanishi mumkin. Shu sababli huquqiy madaniyat elementlarini tarbiya, informatika, tarix, ona tili va adabiyot kabi fanlarning tegishli mavzulari bilan uyg‘unlashtirish pedagogik jihatdan asosli hisoblanadi. Jumladan, informatika mashg‘ulotlarida shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish, axborot xavfsizligi va mualliflik huquqiga oid vaziyatlarni tahlil qilish mumkin. Tarbiya mashg‘ulotlarida shaxsiy mas’uliyat, ijtimoiy adolat, inson qadr-qimmati va huquqiy me’yorlarga hurmat masalalari yoritiladi. Tarix fanida huquqiy institutlarning shakllanishi, fuqarolik huquqlari va jamiyat taraqqiyotida qonuniylikning o‘rni tahlil qilinadi. Ona tili va adabiyot mashg‘ulotlarida esa ijtimoiy munosabatlar, shaxs erkinligi, axloqiy tanlov va mas’uliyat muammolarini muhokama qilish orqali huquqiy tafakkurni rivojlantirishga ko‘maklashish mumkin.

Mazmuniy integratsiya fanlarning o‘ziga xos vazifalarini almashtirishni emas, balki huquqiy tarbiyaga aloqador tushunchalar va vaziyatlar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘liqlikni kuchaytirishni anglatadi. Bunda mavzularning takrorlanishi emas, ularning bir-birini to‘ldirishi asosiy pedagogik talab bo‘lishi lozim. O‘quvchi huquqiy me’yorni bir fan doirasida nazariy tushuncha sifatida o‘zlashtirsa, boshqa fan yoki tarbiyaviy faoliyatda uning amaliy ahamiyatini anglash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Faoliyatli-amaliy mexanizm huquqiy bilimlarning o‘quvchi xulq-atvorida namoyon bo‘lishini ta’minlashga qaratiladi. Huquqiy madaniyatning amaliy jihati shaxsning muayyan vaziyatda huquqiy muammoni aniqlashi, mavjud harakat variantlarini solishtirishi, huquqiy va axloqiy oqibatlarni baholashi hamda asoslangan qaror qabul qilishi orqali ifodalanadi. Shu sababli faoliyatli-amaliy mexanizm doirasida o‘quvchilarni mustaqil fikrlash va amaliy tanlovga undaydigan pedagogik metodlar ustuvor ahamiyat

kasb etadi. Masalan, o‘quvchilarga ijtimoiy tarmoqdagi guruhda bir ishtirokchi haqida uning roziligisiz shaxsiy ma’lumot tarqatilgani aks etgan shartli vaziyat taqdim etiladi. Dastlab o‘quvchilar ushbu holatdagi huquqiy muammoni aniqlaydilar. Keyingi bosqichda vaziyat ishtirokchilarining huquq va manfaatlarini tahlil qiladilar. So‘ngra muammoni hal etishning ehtimoliy usullarini ishlab chiqib, ularning huquqiy asoslanganligi va xavfsizligini baholaydilar. Yakuniy bosqichda esa qabul qilingan qaror yuzasidan refleksiv muhokama tashkil etiladi.

Faoliyatli-amaliy mexanizmning yana bir yo‘nalishi o‘quvchilarning ijtimoiy loyihalardagi ishtirokini tashkil etish bilan bog‘liq. “Mening raqamli huquqlarim”, “Internetda mas’uliyatli muloqot”, “Shaxsiy ma’lumotlar xavfsizligi”, “Raqamli makonda huquq va majburiyatlar” kabi kichik loyihalar o‘quvchilarning huquqiy bilimlarini ijodiy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi. Bunday loyihalar doirasida o‘quvchilar axborot materiallari, tavsiyalar, raqamli taqdimotlar va huquqiy vaziyatlarga oid ko‘rgazmali resurslar tayyorlashlari mumkin.

Loyiha faoliyatining pedagogik ahamiyati o‘quvchining tayyor bilimni takrorlashidan ko‘ra, muammoni mustaqil aniqlashi, zarur ma’lumotlarni izlashi, manbalarni baholashi va ijtimoiy foydali mahsulot yaratishi bilan belgilanadi. Bunda huquqiy axborotning ishonchliligi, manbalarning rasmiyligi va o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mosligi doimiy nazorat qilinishi zarur. Ijtimoiy-hamkorlik mexanizmi o‘smirlarning huquqiy madaniyatini rivojlantirishda maktab, oila, mahalla va tegishli ijtimoiy institutlar o‘rtasidagi pedagogik hamkorlikni muvofiqlashtirishga xizmat qiladi. Huquqiy madaniyatning shakllanishi faqat maktabdagi o‘quv mashg‘ulotlari bilan chegaralanmaydi. O‘smirning oilaviy munosabatlari, tengdoshlari bilan muloqoti, raqamli platformalardagi faoliyati va ijtimoiy tajribasi uning huquqiy qarashlariga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli huquqiy tarbiya jarayonida maktab va oila o‘rtasida pedagogik talablarning izchilligini ta’minlash muhimdir. Maktabda raqamli muhitdagi mas’uliyatli xulq-atvor o‘rgatilgan taqdirda, oilada ushbu tamoyillarga zid bo‘lgan muloqot yoki axborotdan foydalanish amaliyoti mavjud bo‘lsa, tarbiyaviy ta’sirning yaxlitligi susayishi mumkin. Buning oldini olish uchun ota-onalar bilan maslahatlashuvlar, mavzuli suhbatlar, amaliy seminarlar va raqamli xavfsizlikka oid hamkorlik tadbirlarini tashkil etish maqsadga muvofiq.

Diagnostik-refleksiv mexanizm huquqiy madaniyatni rivojlantirish jarayonidagi o‘zgarishlarni aniqlash, pedagogik faoliyatni tahlil qilish va zarur metodik tuzatishlar kiritishni nazarda tutadi. Ushbu mexanizm huquqiy tarbiyani natijasi baholanmaydigan umumiy faoliyatdan aniq pedagogik ko‘rsatkichlarga tayangan boshqariladigan jarayonga aylantirish imkonini beradi.

O‘smirlarning huquqiy madaniyatini baholashda kognitiv-huquqiy, aksiologik-motivatsion, faoliyatli-xulqiy va refleksiv-mas’uliyatli mezonlardan foydalanish taklif etiladi. Kognitiv-huquqiy mezon huquqiy tushunchalar, asosiy huquq va majburiyatlar, raqamli makondagi huquqiy me’yorlarni bilish darajasini tavsiflaydi. Aksiologik-motivatsion mezon qonuniylik, adolat, inson huquqlari va shaxsiy mas’uliyatga bo‘lgan munosabatni ifodalaydi. Faoliyatli-xulqiy mezon huquqiy bilimlarni vaziyatlarda qo‘llash, qonuniy harakat usulini tanlash va raqamli muloqotda mas’uliyat ko‘rsatish bilan bog‘liq. Refleksiv-mas’uliyatli mezon esa o‘z qarorlarini tahlil qilish, xatolarni anglash va xulq-atvorni ongli ravishda tuzatish qobiliyatini qamrab oladi.

Ushbu mezonlar asosida huquqiy madaniyat rivojlanganligini yuqori, o‘rta va quyi darajalarda tavsiflash mumkin. Yuqori daraja huquqiy bilimlarning tizimliligi, mustaqil qaror qabul qilish va mas’uliyatli xulq-atvorning barqaror namoyon bo‘lishi bilan belgilanadi. O‘rta darajada o‘quvchi asosiy huquqiy tushunchalarni biladi, biroq murakkab va-

ziyatlarni baholashda pedagogik yordamga ehtiyoj sezishi mumkin. Quyi darajada esa huquqiy bilimlarning parchalanganligi, vaziyatni baholashdagi qiyinchiliklar va huquqiy oqibatlarni yetarli anglamaslik kuzatilishi ehtimoli mavjud. Bunday darajalar diagnostika uchun nazariy tavsif sifatida taklif etilmoqda. Ularni amaliy tadqiqotda qo‘llashdan oldin har bir mezon bo‘yicha aniq indikatorlar, topshiriqlar va baholash chegaralarini ishlab chiqish hamda diagnostika vositalarining ishonchliligini tekshirish talab etiladi.

Raqamli jamiyat sharoitida pedagogik mexanizmlarning samaradorligi ta’lim mazmunining o‘quvchilar kundalik tajribasi bilan bog‘liqligiga ham bog‘liq. O‘smirlar uchun dolzarb bo‘lgan shaxsiy ma’lumotlar xavfsizligi, kiberzo‘ravonlik, mualliflik huquqi, onlayn firibgarlik, raqamli obro‘ va axborot tarqatish mas’uliyati kabi mavzular huquqiy tarbiyaning amaliy mazmunini boyitadi. Ushbu mavzularni o‘rganishda huquqiy, axloqiy va texnologik jihatlarni farqlash zarur. Har qanday nomaqbul raqamli xatti-harakat avtomatik ravishda huquqbuzarlik hisoblanmaydi; uning huquqiy bahosi tegishli qonunchilik normalari va vaziyatning aniq holatlariga bog‘liq. Shu sababli o‘quvchilarda huquqiy fikrlashni rivojlantirishda tushunchalarning aniqligi va huquqiy asoslanganlik muhim talab hisoblanadi.

Pedagogik mexanizmlarni amaliyotga joriy etishda o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi hal qiluvchi shartlardan biri sanaladi. Pedagog raqamli muhitdagi huquqiy muammolarni tushunishi, ishonchli axborot manbalaridan foydalana olishi, huquqiy vaziyatlarni yosh xususiyatlariga moslashtirishi va o‘quvchilarning erkin fikr bildirishiga sharoit yaratishi zarur. Shu bilan birga, pedagog huquqiy masalalarda o‘z kasbiy vakolati chegaralarini anglab, murakkab holatlarda tegishli mutaxassislar bilan hamkorlik qilishi lozim.

Tashkiliy-pedagogik mexanizmlarning yaxlitligi ularning umumiy maqsadga yo‘naltirilganligi bilan belgilanadi. Maqsadli-motivatsion mexanizm o‘quvchida huquqiy faoliyatga ichki ehtiyojni shakllantirsa, mazmuniy-integrativ mexanizm ushbu ehtiyojni zarur bilim va tushunchalar bilan ta’minlaydi. Faoliyatli-amaliy mexanizm bilimlarni amaliy harakatga aylantirishga xizmat qiladi. Ijtimoiy-hamkorlik mexanizmi tarbiyaviy ta’sirning izchilligini qo‘llab-quvvatlaydi. Diagnostik-refleksiv mexanizm esa pedagogik jarayonning borishini baholash va takomillashtirish imkonini beradi.

Raqamli jamiyat sharoitida o‘smir yoshdagi o‘quvchilarning huquqiy madaniyatini rivojlantirishning tashkiliy-pedagogik mexanizmlari huquqiy bilim, qadriyatli munosabat, amaliy faoliyat va refleksiv mas’uliyatni o‘zaro uyg‘unlashtirishga asoslanishi lozim. Ushbu jarayonning pedagogik mazmuni o‘quvchilarga huquqiy axborotni yetkazish bilangina cheklanmay, ularni real va virtual ijtimoiy munosabatlarda ongli, mustaqil hamda huquqiy jihatdan asoslangan qarorlar qabul qilishga tayyorlashni ham qamrab oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son. – Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.

3. United Nations Committee on the Rights of the Child. General Comment No. 25 (2021) on Children’s Rights in Relation to the Digital Environment. – Geneva: United Nations, 2021. – CRC/C/GC/25.

4. Ribble M. Digital Citizenship in Schools: Nine Elements All Students Should Know. – 3rd ed. – Eugene, OR: International Society for Technology in Education, 2015.

Sarvar BAXODIROV,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti, dotsent

15-16 YOSHLI DARVOZABONLARNI TAJRIBA BOSHI UMUMIY VA MAXSUS JISMONIY TAYYORGARLIGI DINAMIKASI

Annotatsiya

Maqolada 15-16 yoshlı darvozabonlarnı tajrıba boshı umumıy va maxsus jısmonıy tayyorgarlıgı dınamıkası yuklamalarni muvofiqlashtirish jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirish sifat tayyorgarligini rivojlantirish orqali yuqoti natijalarga erishish, takroriy mashqlar orqali sifatlarni mustahkamlash psixologiya xususida so'z yuritilib, futbolchilarga ma'lum bir talabni qo'yishni: jismoniy sifatlardan o'yin samaradorligini oshirish vositasi sifatida foydalana bilish lozimligi tadqiq qilinadi.

Tayanch so'zlar. Chidam, moslashuv, kuchlilik, jismoniy sifatlar, individual yondashuv motivatsiya.

В статье рассматривается динамика общефизической и специальной физической подготовки вратарей в возрасте 15-16 лет; особое внимание уделяется согласованию тренировочных нагрузок, развитию физических способностей и качеств, а также достижению высоких результатов посредством выполнения повторяющихся упражнений и психологической подготовки. Также анализируется необходимость постановки перед игроками конкретных задач, в частности -формирования умения использовать физические качества для повышения эффективности игровых действий.

Ключевые слова. Выносливость, адаптивность, сила, физические качества, индивидуальный подход, мотивация.

This article examines the dynamics of general and specialized physical training for 15-16-year-old goalkeepers, focusing on the coordination of training loads, the development of physical capabilities and qualities, and the achievement of high results through repetitive exercises and psychological preparation. It explores the necessity of setting specific expectations for players-specifically, the ability to utilize physical qualities as a means to enhance match performance.

Key words. Endurance, adaptability, strength, physical qualities, individual approach, motivation.

Futbolchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligi jismoniy qobiliyatlarini har tomonlama tarbiyalash, umumiy ish qobiliyatini oshirish vazifalarini hal qiladi. Umumrivojlantiruvchi mashqlar va shug'ullanuvchilar organizmiga umumiy ta'sir ko'rsatuvchi sportning boshqa turlaridan olingan mashqlar bunda asosiy vositalar sifatida qo'llaniladi. Bunda mushak paylarining rivojlanishi va mustahkamlanishiga, ichki a'zo va tizimlar funksiyasining takomillashishiga, harakatlar koordinasiyasi va harakat sifatlari umumiy darajasining oshirilishiga erishiladi.

Umumiy jismoniy tayyorgarlikni oshirish maqsadida qo'llaniladigan ko'pgina mashqlar organizmga har tomonlama ta'sir ko'rsatadi, ayni chog'da ularning har biri u yoki bu sifatlarni ko'proq rivojlantirishga qaratilgan bo'ladi. Jumladan, baland-past joylarda uzoq muddat yugurish ko'proq chidamlilikni, qisqa masofalarda jadal yugurish esa tezlikni rivojlantirishga, gimnastika mashqlari chaqqonlikni o'stirishga qaratilgandir. Bu mashqlar mashg'ulotning tarkibiy qismiga, ulardan ba'zilari esa ertalabki mashg'ulotga kiritiladi. Maxsus jismoniy tayyorgarlikning maqsadi – futbolchi uchungina xos bo'lgan

jismoniy sifatlar va funksional imkoniyatlarni rivojlantirish hamda takomillashtirishdan iboratdir. Futbolchilarning faoliyati bajarayotgan harakati intensivligining doim o‘zgarib turishi bilan ifodalanadi. Mushaklar ishining yuksak intensivligi faollikning pasayishi va nisbatan tinch holatga o‘tish bilan almashib turadi. Jadal yugurish, ilgari tashlanish, sakrashlar yengil yugurish, yurish, to‘xtash bilan almashinadi, harakat yo‘nalishi, maromi va sur’ati o‘zgarib turadi. Bunday faoliyat muayyan jismoniy yuklamani amalga oshirish bilan bog‘liq bo‘lib, vegetativ jarayonlar, birinchi navbatda, modda almashinuvi, nafas olish va qon aylanishidagi jiddiy funksional o‘zgarishlar bilan davom etadi.

Darvozabonlarni tayyorlash murakkab individual mashg‘ulotlardir.

Darvozabonga qo‘yiladigan bu maxsus talablar aniq va maqsadli tayyorgarlikni talab qiladi. Shuning uchun darvozabon murabbiyi o‘z shogirdlariga individual ravishda javob bera olishi muhimdir:

Futbolda darvozabonlar uchun maxsus mashg‘ulotlar nima uchun shunchalik muhimligi haqidagi savolga Jens Abrams aniq javob beradi: “Darvozabonning pozitsiyasi futbolda muhim pozitsiyadir. U nafaqat sho‘ng‘ish va to‘pni qutqarishdan iborat. Bu ilgari ham shunday bo‘lgan bo‘lishi mumkin, ammo bugungi kunda darvozabonga qo‘yiladigan talablar sezilarli darajada oshdi. Buning bir sababi shundaki, darvozabon birinchi navbatda tarkibni to‘playdigan o‘yinchidir. U o‘yinni tez o‘tkaza oladi va taktik bilimlarni ham bilishi kerak. Tez va optimal qarorlar qabul qilish uchun unga yaxshi tezlikda harakat qilish va avtomatlashtirilgan jarayonlar kerak. Shuning uchun maxsus darvozabonlarni tayyorlash muhimdir.”

Shu maqsadda futbol maktablarida shug‘ullanuvchi 15-16 yoshli darvozabonlarni umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligini aniqlash maqasadida o‘tkazilgan tajriba boshidagi natijalar quyidagicha bo‘ldi.

Futbolda darvozabonlarning maxsus jismoniy tayyorgarligi integral ko‘rsatkich, portlovchi kuch, tezkorlik, reaksiya va koordinatsiyaning uyg‘un rivojlanishini talab qiladi. Mashg‘ulotlar ilmiy asosda va yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda tashkil etiladi. Darvozani himoya qilishdagi asosiy harakatlardan biri bo‘lgan yon tomonga sakrash mashqi bo‘yicha maxsus jismoniy tayyorgarlik darajasi qabul qilindi. Futbol maktablarida shug‘ullanuvchi 15-16 yoshli darvozabonlardan tashkil topgan nazorat guruhi hamda tajriba guruhi darvozabonlarning tajriba boshidagi o‘rtacha natijasi quyidagicha bo‘ldi. Nazorat guruhi sportchilarining tajriba boshida yon tomonga sakrash mashqi bo‘yicha o‘rtacha 165,59±18,82 santimetr natijani qayd etdi va bu borada variatsiya koeffisienti 11,3%ni ko‘rsatdi. Bu guruh sportchilarining guruh ishida reaksiya tezligi va portlovchi kuchida o‘zaro tafovvutlar aniqlandi. Tajriba guruhi sportchilari mazkur test bo‘yicha tajriba boshidagi o‘rtacha natijasi 161,02±17,34 santimetr bo‘lib bu borada variatsiya koeffisienti 10,7% etib belgilandi. Ushbu guruh sportchilarda zarbaga javob berishdagi reaksiya tezligida guruh o‘rtasida farqlar aniqlandi. Har ikkala guruh sportchilarining portlovchi kuchi, reaksiya tezligi, tezkorlik sifatlari yuqori emasligini ko‘rsatdi. Ikki guruh o‘rtasidagi o‘rtacha qiymatlar o‘zaro taqqoslanganida t-0,61 ga teng bo‘ldi. Bu qiymatga mos ishonchlilik darajasi p>0,05 bo‘lib, bu statistik jihatdan ahamiyatli farq mavjud emasligini bildiradi.

Darvozabonlar duch keladigan o‘zgaruvchan talablarni tushunish, ularda qanday fazilatlarni rivojlantirishga yordam berishini tushunishning kalitidir. Masalan, professional o‘yinda barcha pozitsiyalardagi o‘yinchilar avvalgiga qaraganda jismoniy jihatdan ko‘proq qobiliyatli bo‘lishlari kerak, shu bilan birga jamoalarning orqadan o‘ynash chastotasining ortishi darvozabonlardan to‘pni qabul qilish va uzatishda yaxshiroq bo‘lishni talab qiladi. Futbol maktablarida shug‘ullanuvchi 15-16 yoshli darvozabon-

larnining koordinatsiya, oyoq kuchi va nazorati o‘yinni ko‘ra bilish (taktik tafakkur)ni aniqlash maqsadida olingan navbatdagi pedagogik testimiz 10 ta imkoniyatdan o‘rta masofaga pas aniqligi bo‘lib, unda nazorat guruhi va tajriba guruhi sportchilari tajriba boshida quyidagi natijani qayd etishdi. Nazorat guruhi sportchilarining tajriba boshidagi o‘rtacha ko‘rsatgichi 7,51±0,69 marta bo‘lib, bu borada variatsiya koeffisienti 9,1%ni qayd etdi. Bu ko‘rsatgich nazorat guruhi sportchilarida o‘yinni boshlash sifati, texnik mahoratida guruh o‘rtasida o‘zaro farqlar mavjudligini ko‘rsatdi. 10ta imkoniyatdan o‘rta masofaga pas aniqligi mashqi bo‘yicha tajriba guruhi sportchilari tajriba boshida o‘rtacha 7,14±0,65 martani, variatsiya koeffisienti 9,1 % ni ko‘rsatdi. Mazkur mashq bo‘yicha tajriba guruhining natijasi nazorat guruhinikiga qaraganda ancha pastroq ekanligi aniqlandi. Har ikkala guruh natijasi o‘zaro solishtirlganda t=1,35, bu qiymatga mos ishonchlilik darajasi p>0,05 bo‘lib, statistik jihatdan ahamiyatli farq mavjud emasligini ko‘rsatadi.

Yosh darvozabonlarning yuqoridan uzatilgan to‘plarni ushlash, bir oyoqdan yoki ikki oyoqdan tez sakrash, reaksiya + sakrash kombinatsiyasi hamda sakrab to‘pni ushlash qobiliyatini aniqlash maqsadida olingan navbatdagi pedagogik test turgan joydan balandlikga sakrash mashqi olindi. Nazorat guruhi sportchilarining tajriba boshida ko‘rsatgan natijasi o‘rtacha 43,82±5,18 santimetrni tashkil qildi. Variatsiya koeffisienti esa 11,8% bo‘lib bu guruh sportchilarda portlovchi kuch, tezkorlik sifatlarida o‘zaro farqlar borligi aniqlandi. Ushbu test bo‘yicha tajriba boshida o‘rtacha 41,65±5,02 santimetr natijani ko‘rsatgan bo‘lib, bu borada variatsiya koeffisienti 12,1 % ni qayd etdi. Bu guruh sportchilarining sakrab to‘pni ushlashda guruh o‘rtasida o‘zaro tafovutlar kuzatildi. Ikki guruh o‘rtasidagi o‘rtacha natijaviy farq t=1,04, p>0,05 darajasida qayd etildi. Bu esa statistik nuqtai nazardan farq ishonchli emasligini, ya’ni guruhlar o‘rtasida mavjud tafovut tasodifiy omillar ta’sirida yuzaga kelganini bildiradi.

15-16 yoshli darvozabonlarni tajriba boshi umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarligi dinamikasi (n=24)

№	Nazorat testlari	NG (n=12) (x±σ)	V%	TG (n=12) (x±σ)	V%	t	p
1	Yon tomonga sakrash (sm.)	165,59±18,82	11,3	161,02±17,34	10,7	0,61	>0,05
2	10ta imkoniyatdan o‘rta masofaga pas aniqligi (marta.)	7,51±0,69	9,1	7,14±0,65	9,1	1,35	>0,05
3	Turgan joydan balandlikga sakrash (sm.)	43,82±5,18	11,8	41,65±5,02	12,1	1,04	>0,05
4	Uzun pas aniqligi (m.)	42,59±4,95	11,6	40,28±4,83	11,9	1,15	>0,05
5	10ta imkoniyatdan qo‘l bilan o‘rta masofaga pas aniqligi (marta.)	14,68±1,53	10,4	14,03±1,48	10,5	1,05	>0,05

Izoh: m-metr, sm-santimetr.

Darvozabonlar uchun tezlik, kuch va chaqqonlik kabi jismoniy fazilatlar muhimroq bo‘lib borayotganligi sababli, bolalikda turli xil sport turlari bilan shug‘ullanish va keng ko‘lamli asosiy harakat ko‘nikmalarini rivojlantirish, bo‘lajak darvozabonlarga zamonaviy o‘yin talablariga tayyorlanishda yordam berishning kaliti bo‘lishi mumkin ko‘rinadi.

Yosh darvozabonlarda qarshi hujumni tez boshlash, qanot hujumchilarini tezkor o‘yinga chiqarish, raqib pressingini yorib o‘tish, o‘yin tempini boshqarish muhim hisoblanadi. Futbol maktablarida shug‘ullanuvchi 15-16 yoshli darvozabonlardan tashkil topgan nazorat guruhi va tajriba guruhi sportchilaridan olingan navbatdagi pedagogik test uzun pas aniqligi bo‘ldi. Mazkur test bo‘yicha nazorat guruhi sportchilari tajriba boshida o‘rtacha 42,59±4,95 metr natijani ko‘rsatgan bo‘lib biu borada variatsiya koeffisienti 11,6% etib belgilandi. Tajriba guruhi darvorabonlarning tajriba boshidagi o‘rtacha natijasi 40,28±4,83 metrni, variatsiya koeffisienti 11,9 % ni qayd etdi. Ushbu ikki guruh o‘rtasidagi farq t=1,15 bo‘lib, unga mos ishonchlilik darajasi p>0,05 darajasida belgilandi. Bu natija statistik nuqtai nazardan ahamiyatli farq mavjud emasligini bildiradi.

Reflekslar va sakrash qobiliyatini mashq qilishdan tashqari, darvozabonning oldindan o‘ylab, o‘yinni davom ettirishiga katta e’tibor qaratiladi. Yaxshi tayyorlangan darvozabonlar ikkala oyoq bilan ham aniq pas berishni, ishonchli driblingni va harakatlarni boshlashni o‘zlashtiradilar. Zamonaviy darvozabonlarni tayyorlashning maqsadi darvozabonni maydonning o‘n birinchi o‘yinchisi sifatida ko‘rish va ularni o‘ynoqi tarzda mashq qilishdir, chunki bugungi futbol o‘yinidagi barcha darvozabon harakatlarining taxminan 70% hujumkor harakatlardir. Yuqoridagilarni inobatga olgan holda futbol maktablarida shug‘ullanuvchi 15-16 yoshli darvozabonlardan so‘ngi 10 ta imkoniyatdan qo‘l bilan o‘rta masofaga pas aniqligi maxsus jismoniy tayyorgarlik testi qabul qilindi. Nazorat guruhi sportchilarining tajriba boshidagi o‘rtacha natijasi 14,68±1,53 martani, variatsiya koeffisienti esa 10,4% ni qayd etdi. Tajriba guruhi sportchilarining tajriba boshidagi o‘rtacha natijasi 14,03±1,48 marta bo‘lib bu borada variatsiya koeffisienti 10,5% etib belgilandi. Tajriba guruhi sportchilarining natijasi nazorat guruhinikiga qaraganda ancha pastroq ekanligi namon bo‘ldi. Ikki guruh o‘rtasidagi o‘rtacha natijaviy farq t=1,05, p>0,05 darajasida qayd etildi. Bu esa statistik nuqtai nazardan farq ishonchli emasligini, ya’ni guruhlar o‘rtasida mavjud tafovut tasodifiy omillar ta’sirida yuzaga kelganini bildiradi.

Foyalanilgan adabiyotlar

1. Алешков И.А., Невмянов А.М. О принципах выбора и информативности показателей, исследуемых в качестве модельных характеристик в спортивных играх И Проблемы моделирования соревновательной деятельности: Сб. научн. статей. - М., 1985. - С. 126-133.

3. Baxodirov, Sarvar Sirojiddinovich. “Turli darajadagi va ampluadagi futbolchilarning texnik tayyorgarligi xususiyatlarni o‘rganish.” Academic research in educational sciences 2.4 (2021): 1694-1701.

5. Sirojiddinovich, Baxodirov Sarvar. “Sportchilarni musobaqa shar5oitida psixologik tayyorlashning metodik ahamiyati.” Conferencea (2022): 6-9.

6.Baxodirov, Sarvar Sirojiddinovich. “Turli darajadagi va ampluadagi futbolchilarning texnik tayyorgarligi xususiyatlarni o‘rganish.” Academic research in educational sciences 2.4 (2021): 1694-1701.

7.Sirojiddinovich, Bakhodirov Sarvar. “Main factors of developing physical qualities.” Eureka Journal of Humanities and Social Research 2.1 (2026): 11-18.

Munavvar TOIROVA,
Buxoro davlat universiteti, "Psixologiya" kafedrasi, tayanch doktorant
Chinnigul LATIPOVA,
Buxoro davlat universiteti, "Psixologiya" kafedrasi, tayanch doktorant

VIRTUAL MUHITNING O'SMIRLAR MILLIY IDENTIKLIGIGA TA'SIRI: PSIXOLOGIK MEXANIZMLAR, SOTSIO-KULTURAL TRANSFORMATSIYA VA EMPIRIK TAHLIL

Annotatsiya

Maqolada axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va raqamli muhitning o'smirlar milliy hamda etnik identikligiga ta'siri ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Tadqiqotda neoekologik yondashuv va IMRAD standarti asosida kiberhududning shaxs sotsializatsiyasidagi o'rni, "axborot pufakchalari", "kontekstlar to'qnashuvi" hamda etnik stereotiplar transformatsiyasi yoritilgan. Shuningdek, o'smirlarda milliy o'zlikni anglashni rivojlantirish va kiberpsixologik xavflarning oldini olish bo'yicha amaliy va korreksion tavsiyalar berilgan.

Tayanch so'zlar. O'smirlik davri, virtual muhit, milliy identiklik, etnik o'zini anglash, neoekologik yondashuv, kontekstlar to'qnashuvi, kiberpsixologiya.

В данной статье с социально-психологической точки зрения анализируется влияние информационно-коммуникационных технологий и цифровой среды на национальную и этническую идентичность подростков. На основе неоэкологического подхода и стандарта IMRAD освещаются роль киберпространства в социализации личности, "информационные пузыри", "коллапс контекста" и трансформация этнических стереотипов. Разработанырактическиерекомендациипопрофилактикекиберпсихологическихрисков.

Ключевые слова. Подростковый возраст, виртуальная среда, национальная идентичность, этническое самосознание, неоэкологический подход, коллапс контекста, киберпсихология.

This article analyzes the impact of information and communication technologies and the digital environment on adolescents' national and ethnic identity from a socio-psychological perspective. Based on the neo-ecological approach and the IMRAD standard, the role of cyberspace in socialization, "filter bubbles", "context collapse", and the transformation of ethnic stereotypes are examined. Practical and correctional recommendations for preventing cyber-psychological risks are provided.

Key words. Adolescence, virtual environment, national identity, ethnic self-awareness, neo-ecological approach, context collapse, cyberpsychology.

Zamonaviy sotsiokultural makonda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi va raqamli muhitning shaxs hayotiga chuqur kirib borishi sotsializatsiya instituti tushunchasini tubdan o'zgartirdi. Ayniqsa, ontogenezning eng inqirozli va burilish davri hisoblangan o'smirlik bosqichida shaxsiy va etnik identiklikning shakllanishi endilikda faqatgina an'anaviy agentlar – oila, maktab va lokal jamoa doirasida kechmayapti. Kiberhudud o'smirning kundalik hayotidan mustahkam o'rin olib, uning qadriyatlar tizimi, dunyoqarashi va etnik o'zini anglash jarayonlarini belgilovchi yetakchi raqamli mikrosistemaga aylandi.

Etnik va milliy identiklik – bu shaxsning muayyan etnik guruhga mansubligini ang-

lashi, uning madaniy qadriyatlari, tili, tarixi, an’analari va xulq-atvor normalarini qabul qilishi hamda ushbu guruh bilan emotsional-qadriyatli bog‘liqlikni his etishidir [1, 2]. O‘smirlik davrida bu jarayon shaxsiy ego-identiklikning shakllanishi bilan uzviy bog‘liq [3]. Biroq, chegarasiz va transmilliy xarakterga ega bo‘lgan virtual muhit global madaniy standartlarni targ‘ib qilish orqali milliy-etnik o‘zlikni anglash jarayoniga murakkab va ba’zan ziddiyatli ta’sir ko‘rsatmoqda.

O‘smirlarning raqamli makondagi o‘zini tutishi va identiklik transformatsiyasini tahlil qilishda J.L. Navarro va J.R.H. Tudge tomonidan ilgari surilgan neoekologik yondashuv metodologik poydevor bo‘lib xizmat qiladi [4]. Ushbu nazariyaga ko‘ra, raqamli muhit jismoniy muhitning shunchaki davomi emas, balki shaxs rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi mustaqil va faol ekotizimdir.

Virtual muhitning milliy va etnik identiklikka ta’siri to‘rtta asosiy psixologik mexanizm orqali o‘rganildi:

Tanlov mexanizmi (Selection): O‘smirlar o‘zlarining ichki ehtiyojlari, qiziqishlari hamda etnik-madaniy orientatsiyalaridan kelib chiqib, internetdagi muayyan kontent, submadaniy guruhlar va muloqot maydonlarini mustaqil tanlaydilar [5].

Manipulyatsiya va O‘zini taqdim etish (Manipulation / Self-presentation): Raqamli profillar va virtual avatarlar o‘smirga o‘z "Meni"ni konstruksiya qilish va tajriba o‘tkazish imkonini beradi.

Evokatsiya va Algoritmik Cheklov (Evocation & Filter Bubbles): Sun’iy intellekt va tavsiya tizimlari o‘smirning xulq-atvorini va qidiruv ma’lumotlarini tahlil qilib, unga mos kontent beradi va "axborot pufakchasi"ni (filter bubble) hosil qiladi [5].

Qo‘llanilishi va Integratsiya (Application): Virtual makonda o‘zlashtirilgan qadriyatlar, jargonlar va xulq-atvor modellari o‘smirning real hayotiga ko‘chadi.

Natijalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, kiberhududdagi axborotlar oqimi o‘smirlarda milliy o‘zlikni anglash ko‘rsatkichlarini ikki qarama-qarshi yo‘nalishda o‘zgartirishi mumkin:

Sotsiokultural Discrepancy va "Context Collapse" (Kontekstlar to‘qnashuvi): Ijtimoiy tarmoqlarda oilaviy-milliy muhit, maktab jamiyati va xalqaro auditoriya o‘rtasidagi an’anaviy chegaralar yo‘qoladi. O‘smirda "real etnik Men" (milliy an’analarga mos) va "global virtual Men" o‘rtasida kognitiv dissonans yuzaga keladi.

Etnik Stereotiplarning Transformatsiyasi: Raqamli tarmoqlardagi nazorat qilinmagan va xolis bo‘lmagan axborotlar o‘smir ongida etnik geterostereotiplar va xurofotlarning (prejudice) shakllanishiga olib keladi [6, 7]. Bu ikki xil radikal shaklda namoyon bo‘ladi:

Nihilistik va giper-global identiklik: O‘z milliy madaniyatini "eski chorlov" deb assessment qilib, xorijiy submadaniyatlarga ko‘r-ko‘rona ergashish.

Tajovuzkor etnotsentrizm: Disfunksional targ‘ibotlar ta’sirida o‘z etnosini boshqa millatlardan ustun qo‘yish, etnik bag‘rikenglikning pasayishi.

Internetga Qaramlik va Identiklik Difuziyasi: Internetga bo‘lgan patologik qaramlik shaxsiyatning o‘z-o‘zini belgilash jarayonlarini sekinlashtiradi. Biroq, bu bog‘liqlik bevosita emas; asosiy hal qiluvchi omil – o‘smirning tanqidiy fikrlash darajasidir [8].

Virtual muhitning milliy identiklikka yetkazadigan psixologik xavf-xatarlarini (identiklik inqirozi, milliy qadriyatlardan uzilish) bartaraf etish uchun quyidagi amaliy va korreksion strategiyalarni amalga oshirish taklif etiladi:

Yo‘nalish Amaliy vazifa va usullar

Media va Raqamli Savodxonlik O‘smirlarda onlayn ma’lumotlarni tanqidiy tahlil qilish, manipulyativ kontent va algoritmik ta’sirlarni ajratish ko‘nikmalarini shakl-

lantirish.

Raqamli Etnokultural Integratsiya Milliy madaniyat, tarix va qadriyatlarni o‘smirlar uchun jozibador bo‘lgan zamonaviy raqamli formatlarda (vizual kontent, interaktiv platformalar, geymifikatsiya, qisqa videolar) taqdim etish.

Kiberpsixologik Profilaktika "Xayoliy auditoriya" (imaginary audience) va ijtimoiy tarmoqlardagi reaksiyalarga (layk, izoh) bo‘lgan emotsional qaramlikni pasaytirish bo‘yicha treninglar o‘tkazish.

Oila va Maktab Sinergiyasi O‘smirning virtual va real hayotiy munosabatlari o‘rtasidagi balansni ta’minlash, oilaviy va milliy qadriyatlar muhitida emotsional qo‘llab-quvvatlovni kuchaytirish.

Xulosa qilib aytganda, raqamli va virtual muhit zamonaviy o‘smirning shaxsiy hamda etnik identikligini shakllantiruvchi qudratli psixologik faktorga aylandi. U o‘smirlar dunyoqarashini kengaytirish va global muloqotni ta’minlash bilan birga, milliy o‘zlikni anglash barqarorligiga muayyan xavf-xatarlarni tug‘diradi. Ushbu jarayonda konstruktiv natijaga erishishning yagona yo‘li – virtual muhitni taqiqlash emas, balki o‘smirlarning raqamli va tanqidiy savodxonligini oshirish hamda milliy qadriyatlarni raqamli makonda zamonaviy, estetik va jozibador shakllarda namoyon etishdan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Хотинец Ю.В. Этническое самосознание. – СПб.: Издательство «Речь», 2000. – 240 с.

2. Сикевич З.В. Социология и психология национальных отношений. – СПб.: Михайлов, 1999. – 203 с.

3. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.

4. Navarro J.L., Tudge J.R.H. Technochit: The role of technology in human development // Human Development. – 2022. – Vol. 66. – № 2. – P. 110-125.

5. So S., et al. Digital media and identity negotiation among adolescents // Journal of Youth Studies. – 2023. – Vol. 26. – № 4. – P. 482-499.

6. Павленко В.Н., Тавадов Г.Т. Этнопсихология: Учебник для вузов. – М.: Академический проект, 2018. – 412 с.

7. Тавадов Г.Т. Этнология. – М.: Дашков и К, 2021. – 408 с.

8. Синогина Е.С. Психологические особенности интернет-зависимости и этнической идентичности в подростковом возрасте // Психология и право. – 2021. – Т. 11. – № 3. – С. 115-128.

Sayyoraxon RUZMETOVA,
Toshkent davlat texnika universiteti, “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi,
dotsent, (PhD)

TALABALARDA MULOQOT VA TAQDIMOT KO‘NIKMALARINING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Maqolada oliy ta’lim tashkilotlari talabalarida muloqot va taqdimot ko‘nikmalarini shakllantirishning psixologik asoslari keng yoritilgan. Talabalarning shaxsiy rivoji, kasbiy tayyorgarligi hamda ijtimoiy moslashuvida samarali muloqot va omma oldida nutq so‘zlash ko‘nikmalarining o‘rni tahlil qilinadi. Muloqot jarayonining psixologik mexanizmlari, verbal va noverbal omillar, motivatsiya, o‘ziga ishonch, emotsional holat va auditoriya bilan o‘zaro ta’sir masalalari ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beriladi. Shuningdek, oliy ta’lim amaliyotida talabalarda taqdimot ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi psixologik yondashuvlar, metod va texnologiyalar tavsiya etiladi.

Tayanch so‘zlar. Muloqot, taqdimot, psixologik asoslar, talabalar, oliy ta’lim, nutq madaniyati, shaxslararo munosabat.

В статье подробно освещены психологические основы формирования навыков общения и презентации у студентов высших учебных заведений. Анализируется роль навыков эффективного общения и публичного выступления в личностном развитии, профессиональной подготовке и социальной адаптации студентов. Научно-теоретически обоснованы психологические механизмы процесса общения, вербальные и невербальные факторы, мотивация, уверенность в себе, эмоциональное состояние и взаимодействие с аудиторией. Также в практике высшего образования рекомендуются психологические подходы, методы и технологии, служащие развитию навыков презентации у студентов.

Ключевые слова. Общение, презентация, психологические основы, студенты, высшее образование, культура речи, межличностные отношения.

This article extensively covers the psychological foundations of the formation of communication and presentation skills in students of higher education institutions. The role of effective communication and public speaking skills in the personal development, professional preparation and social adaptation of students is analyzed. The psychological mechanisms of the communication process, verbal and nonverbal factors, motivation, self-confidence, emotional state and interaction with the audience are scientifically and theoretically substantiated. Also, psychological approaches, methods and technologies that serve to develop presentation skills in students in higher education practice are recommended.

Key words. Communication, presentation, psychological foundations, students, higher education, speech culture, interpersonal relations.

Bugungi globallashuv va raqamli jamiyat sharoitida oliy ta’lim tizimi oldiga qo‘yilayotgan asosiy talablardan biri – raqobatbardosh, mustaqil fikrlay oladigan, o‘z g‘oyalarini aniq va ravon ifoda eta oladigan mutaxassislarni tayyorlashdir. Bu jarayonda talabalarning nafaqat nazariy bilimlari, balki muloqot va taqdimot ko‘nikmalarining rivojlanganligi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Chunki zamonaviy mehnat bozorida mutaxassisning kasbiy muvaffaqiyati ko‘p jihatdan uning odamlar bilan samarali muloqot qila olishi, jamoa oldida o‘z fikrini asoslab bera olishi va o‘zini ishonch bilan namoyon eta bilishiga bog‘liq.

Muloqot va taqdimot ko‘nikmalari shaxs psixologiyasi, ijtimoiy munosabatlar hamda pedagogik jarayonlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ularni shakllantirishda psixologik omillar yetakchi o‘rin tutadi. Ayniqsa, talabalar yosh davrining o‘ziga xos psixologik xususiyatlari – o‘zini anglash, mustaqillikka intilish, ijtimoiy faollikning ortishi – bu ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Mazkur maqolada oliy ta’lim tashkiloti talabalarida muloqot va taqdimot ko‘nikmalarining psixologik asoslari tizimli ravishda tahlil qilinib, ularni rivojlantirish yo‘llari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan yoritiladi.

Muloqot tushunchasi va uning psixologik mohiyati. Muloqot – bu insonlar o‘rtasida axborot almashish, o‘zaro ta’sir va bir-birini idrok etish jarayonidir. Psixologiya fanida muloqot shaxslararo munosabatlarning asosiy shakli sifatida qaraladi. U insonning ijtimoiy mavjudot sifatida shakllanishida, shaxs sifatida kamol topishida va jamiyatga moslashuvida hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Psixologik nuqtai nazardan muloqot faqatgina so‘z almashish emas, balki shaxslar o‘rtasidagi hissiy, intellektual va ijtimoiy aloqalar majmuasidir. Muloqot jarayonida inson o‘z fikrini bildiradi, boshqalarni tushunadi, baholaydi va o‘z xulq-atvorini moslashtiradi. Aynan shu jarayon shaxsning ijtimoiy tajribasini boyitadi.

Muloqot jarayoni uch asosiy tarkibiy qismdan iborat:

• Kommunikativ jihat – axborot almashish va nutq orqali fikr bildirish;

• Interaktiv jihat – o‘zaro ta’sir, hamkorlik va birgalikdagi faoliyatni tashkil etish;

• Perseptiv jihat – suhbatdoshni idrok etish, tushunish va baholash.

Oliy ta’lim talabalari uchun muloqot ko‘nikmalarining rivojlanganligi o‘quv mashg‘ulotlarida faol ishtirok etish, o‘z fikrini himoya qilish, bahs-munozaralarda qatnashish hamda jamoa bilan ishlashda muhim ahamiyatga ega. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, samarali muloqotga ega talabalar ta’lim jarayonida yuqori natijalarga erishadi va ijtimoiy jihatdan faol bo‘ladi.

Talabalik davrining psixologik xususiyatlari va muloqot. Talabalik davri shaxs rivojlanishining muhim bosqichi bo‘lib, bu davrda insonda mustaqil fikrlash, kasbiy o‘zini anglash va ijtimoiy faollik sezilarli darajada ortadi. Psixologik jihatdan bu davr o‘ziga xos ichki ziddiyatlar, yangi mas’uliyat va imkoniyatlar bilan xarakterlanadi.

Talabalik yoshiga xos asosiy psixologik xususiyatlar quyidagilardan iborat:

• mustaqil qaror qabul qilishga intilish;

• o‘z qobiliyatlarini namoyon etishga ehtiyoj;

• tengdoshlar bilan muloqotga bo‘lgan kuchli ehtiyoj;

• tanqidiy fikrlashning rivojlanishi.

Mazkur xususiyatlar muloqot jarayonida yaqqol namoyon bo‘ladi. Talabalar auditoriya oldida o‘z fikrini bildirishga intiladi, biroq ba’zan psixologik to‘siqlar – qo‘rquv, uyatchanlik, o‘ziga ishonchsizlik bunga halal berishi mumkin. Shu sababli ta’lim jarayonida talabalarni qo‘llab-quvvatlovchi, erkin va ijobiy psixologik muhit yaratish muhim hisoblanadi.

Taqdimot ko‘nikmalarining psixologik asoslari. Taqdimot ko‘nikmalari talabaning o‘z bilim va g‘oyalarini auditoriya oldida aniq, mantiqiy va ishonchli tarzda yetkaza olish qobiliyatidir. Psixologik nuqtai nazardan taqdimot jarayoni shaxsning ichki holati, motivatsiyasi va emotsional barqarorligi bilan chambarchas bog‘liq.

Talabaning taqdimot jarayonidagi muvaffaqiyati quyidagi psixologik omillarga bog‘liq:

• chiqishdan ko‘zlangan maqsadning aniq belgilanishi;

• o‘z bilimiga bo‘lgan ishonch;
• hayajonni boshqara olish qobiliyati;
• auditoriya bilan emotsional aloqa o‘rnatish.

Ko‘plab talabalar omma oldida nutq so‘zlashda hayajonlanadi. Bu holat psixologiyada ‘‘sahna qo‘rquvi’’ sifatida izohlanadi. Maxsus treninglar, mashqlar va tajribaviy chiqishlar orqali ushbu qo‘rquvni kamaytirish va talabalarda ishonchni oshirish mumkin.

Verbal va noverbal muloqotning roli. Verbal muloqot nutq, so‘z va iboralar orqali amalga oshiriladi. Noverbal muloqot esa imo-ishoralar, mimika, tana holati, ko‘z qarashi va ovoz tembri orqali ifodalanadi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, axborotning sezilarli qismi aynan noverbal vositalar orqali qabul qilinadi.

Oliy ta’lim talabalarida verbal va noverbal muloqot uyg‘unligi taqdimot samaradorligini oshiradi. Masalan, nutq mazmuni bilan tana harakatlarining mos kelishi tinglovchilarda ishonch uyg‘otadi. Aksincha, noverbal signallarning nomuvofiqligi salbiy taassurot qoldirishi mumkin.

Shu sababli ta’lim jarayonida talabalarni nafaqat to‘g‘ri gapirishga, balki o‘z tana tilini nazorat qilishga, auditoriya bilan ko‘z orqali aloqa o‘rnatishga va ovoz ohangini moslashtirishga o‘rgatish zarur.

Muloqot va taqdimot ko‘nikmalarini rivojlantirishning psixologik usullari. Talabalarda muloqot va taqdimot ko‘nikmalarini rivojlantirishda faol psixologik-pedagogik usullardan foydalanish samarali hisoblanadi. Ushbu usullar talabalarni erkin fikrlashga, o‘zini namoyon etishga va ijtimoiy faollikka undaydi.

Eng samarali usullarga quyidagilar kiradi:
• trening mashg‘ulotlari va rolli o‘yinlar;
• debat va munozaralar;
• muammoli vaziyatlarni tahlil qilish;
• refleksiya va o‘z-o‘zini baholash.

Bu usullar orqali talabalar nafaqat nutq madaniyatini, balki psixologik barqarorlikni, o‘ziga ishonchni va muloqot madaniyatini ham rivojlantiradi.

Oliy ta’lim jarayonida psixologik yondashuvlarning ahamiyati. Oliy ta’lim jarayonida muloqot va taqdimot ko‘nikmalarini rivojlantirish tizimli va izchil tashkil etilishi lozim. Psixologik yondashuvlar talabalar shaxsining individual xususiyatlarini hisobga olishga imkon beradi.

O‘qituvchi bu jarayonda bilim beruvchi bilan bir qatorda psixologik qo‘llab-quvvatlovchi va motivator sifatida ham faoliyat yuritadi. Talabalarning muvaffaqiyatini e’tirof etish, ularni rag‘batlantirish va ijobiy fikr bildirish o‘ziga bo‘lgan ishonchni mustahkamlaydi.

Natijada ta’lim jarayoni samaradorligi oshib, talabalar kelajak kasbiy faoliyatiga puxta tayyorlanadi.

Xulosa qilib aytganda, oliy ta’lim tashkiloti talabalarida muloqot va taqdimot ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish zamonaviy ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu ko‘nikmalar talabalarning nafaqat o‘quv jarayonidagi faolligini oshiradi, balki ularning kelajak kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatga erishishida ham muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Maqolada olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, muloqot va taqdimot ko‘nikmalari shaxs psixologiyasi, motivatsiya, emotsional barqarorlik, o‘ziga ishonch va ijtimoiy moslashuv jarayonlari bilan uzviy bog‘liqdir. Talabalik davrining psixologik xususiyat-

larini hisobga olgan holda tashkil etilgan ta’lim jarayoni ushbu ko‘nikmalarni samarali rivojlantirish imkonini beradi.

Shuningdek, verbal va noverbal muloqotning uyg‘unligi, auditoriya bilan emotsional aloqa o‘rnatish, hayajonni boshqarish va nutq madaniyatini shakllantirish taqdimot jarayonining muhim psixologik omillari sifatida namoyon bo‘ldi. Treninglar, rolli o‘yinlar, debat va muammoli vaziyatlarni tahlil qilish kabi faol metodlardan foydalanish talabalarni erkin fikrlashga, o‘z pozitsiyasini himoya qilishga va ijtimoiy faollikka undaydi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, oliy ta’lim muassasalarida muloqot va taqdimot ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan psixologik-pedagogik yondashuvlarni tizimli joriy etish ta’lim sifati va samaradorligini oshiradi. Bu esa raqobatbardosh, tashabbuskor va zamonaviy fikrlovchi mutaxassislarni tayyorlashda mustahkam ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Andreeva G.M. Ijtimoiy psixologiya. – Moskva: Aspekt Press, 2019.
2. Leontev A.N. Faoliyat, ong, shaxs. – Moskva: Politizdat, 2018.
3. Rubinshteyn S.L. Umumiy psixologiya asoslari. – Sankt-Peterburg: Piter, 2020.
4. Zimnyaya I.A. Pedagogik psixologiya. – Moskva: Logos, 2017.
5. Petrovskaya L.A. Muloqot kompetentligini rivojlantirish. – Moskva: MGU, 2016.
6. Bodalev A.A. Shaxslararo muloqot psixologiyasi. – Moskva: Akademiya, 2018.
7. Abdurahmonov F. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2020.
8. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
9. Karimova V.M. Ta’lim jarayonida shaxs rivoji. – Toshkent: Sharq, 2021.
10. Shodmonov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san’ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.

Abdusamad MIRSAIDOV,
"Alfraganus university" non-state higher education institution, faculty of philology, department of "Foreign Languages", senior lecturer

THE CONCEPT OF GREETING IN LINGUISTICS

Annotatsiya

Maqolada salomlashish ijtimoiy munosabatlar dinamikasini shakllantirishda muhim o'rin tutishi haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, muloqotning dastlabki shakli sifatida salomlashish insonlarga o'zaro yaqinlik o'rnatish, vaziyatga mos xatti-harakatni baholash hamda o'zaro hurmatni namoyon etishi yoritilgan.

Tayanch so'zlar. Salomlashish, muloqot, oila, salomatlik va farovonlik, noverbal muloqot.

В статье говорится о том, что приветствие играет важную роль в формировании динамики социальных отношений. Также освещается, что приветствие как первичная форма общения помогает людям установить взаимную близость, оценить соответствующее ситуации поведение и продемонстрировать взаимное уважение.

Ключевые слова. Приветствие, общение, семья, здоровье и благополучие, невербальное общение.

The article discusses how greeting plays a crucial role in shaping the dynamics of social relations. It is also highlighted that greeting, as the primary form of communication, establishes mutual intimacy between people, evaluates behavior appropriate to the situation, and demonstrates mutual respect.

Key words. Greeting, communication, family, health and well-being, non-verbal communication.

Greetings are a fundamental aspect of human communication, serving as a social tool to establish connections, show respect, and maintain relationships. According to Jakobson (1960) , greetings fall under the phatic function of language, which aims to establish and maintain social contact rather than to convey specific information. Similarly, Holmes (2013) emphasizes that greetings are crucial in setting the tone for conversations and reflecting cultural values.

In both English and Uzbek, greetings serve multiple functions, including:

Social initiation: Opening a conversation or acknowledging someone's presence. Expressing politeness: Demonstrating respect and social etiquette. Marking social hierarchy: Indicating power dynamics and relationships. Cultural identity: Reflecting societal norms and traditions.

The social initiation function of greetings is particularly important, as it sets the stage for communication. It allows individuals to acknowledge each other's presence and signal readiness for further interaction. Without greetings, conversations might seem abrupt or even disrespectful, making this function essential for positive social exchanges.

Expressing politeness through greetings is a way to demonstrate respect, not only for the individual being greeted but also for the social norms of the culture in question. Polite greetings often involve carefully chosen words or gestures, reflecting the importance of consideration for others' feelings and the broader social framework. The way a person greets another can signify their awareness of social etiquette and

cultural customs.

In addition to being a social ritual, greetings also serve as markers of social identity and status. They can reflect an individual's position within a group or hierarchy, such as between a superior and subordinate or an elder and a younger person. In many cultures, the formality, tone, and even the physical gesture accompanying a greeting—such as a bow, handshake, or hug—are influenced by the relative status of the people involved. This reflects what Brown and Levinson (1987) refer to as "politeness strategies," where individuals modify their behavior based on their awareness of social roles and relationships to avoid threatening the other person’s "face."

Moreover, greetings serve as a prelude to establishing rapport. According to Holmes (1995) , greetings can set the tone for further interaction, facilitating the development of social bonds or signaling the start of a more transactional, business-like interaction. For instance, in some professional contexts, a brief, formal greeting may be followed by an exchange of business-related matters. On the other hand, in more personal or familial contexts, greetings tend to linger longer and may incorporate inquiries about family, health, and well-being, reinforcing the social bonds between individuals.

Greetings serve as an essential element of social communication, and their structure and function can vary across cultures and contexts. The categorization of greetings can help to understand how they are utilized in different social settings. Brown and Levinson (1987) identify greetings as part of their politeness strategies, which are designed to maintain face and facilitate smooth social interactions. Based on these strategies, greetings can be classified into several types:

1. Formal greetings are typically used in professional, hierarchical, or respectful contexts. They reflect a recognition of status differences and are often employed in situations where there is a need to convey politeness and deference to authority or seniority. These greetings are marked by their more structured and respectful tone, often signaling the social distance between the individuals involved.

Examples:

English: "Good morning," "How do you do?"

Uzbek: "Assalomu alaykum," "Salomlashib turing"

In the context of formal greetings, the use of titles and honorifics is also important. For instance, in the Uzbek language, titles like "janob" (sir) or "xonim" (madam) may accompany greetings in a professional or formal setting, emphasizing respect. Similarly, in many English-speaking countries, adding "sir" or "ma’am" when greeting someone in a formal setting can signify politeness and recognition of authority.

2. Informal greetings are typically used among friends, family, peers, and close acquaintances. They reflect a level of familiarity and comfort, often marked by a casual tone and a lack of formality. These greetings tend to focus on the shared bond between the individuals, allowing for a more relaxed exchange that facilitates closeness.

Examples:

English: "Hey," "What's up?"

Uzbek: "Salom," "Qalaysan?"

In informal greetings, there is often a greater level of freedom in terms of language use, as individuals may feel less constrained by the need to be overly polite or formal. This can include the use of slang, shortened words, or even playful expressions like "Yo" or "Sup." According to sociolinguist Deborah Tannen (1990), informal greetings help to reinforce social bonds and promote feelings of solidarity between people, al-

lowing them to communicate with greater ease and openness.

Informal greetings are not just a form of linguistic exchange, but they also serve to establish rapport and foster a sense of belonging. Studies by Goffman (1967) have shown that in more familiar settings, the use of informal greetings creates an atmosphere of comfort, where individuals can interact without the social constraints often found in more formal contexts.

3. Non-verbal greetings involve gestures and body language that complement or even substitute for verbal greetings. These greetings are especially important in cultures where non-verbal communication plays a significant role in expressing respect, warmth, or affection. Non-verbal greetings can be highly varied, depending on the cultural context and the specific social relationship between individuals.

Examples of non-verbal greetings:

English-speaking cultures: Handshakes, hugs, nodding, or waving.

Uzbek culture: A hand placed on the chest when greeting older individuals as a sign of respect.

In some cultures, gestures during greetings carry particular social meanings. In Uzbek culture, the placing of the hand on the chest when greeting elders is not just a gesture but a physical representation of the respect and reverence towards senior individuals. This practice is deeply rooted in the cultural value of honoring one's elders, which is central to social life in many Central Asian societies.

The semantic field of greetings encompasses all the words and phrases used to greet others in different languages. In English, common greetings such as "hello," "hi," "good morning," and "how are you?" are part of the semantic field associated with greetings. Similarly, in Uzbek, expressions like "salom," "assalomu alaykum," and "qalay siz?" also form part of the greeting lexicon. These expressions are semantically connected because they share the same function — to initiate an interaction or acknowledge the presence of others.

Pragmatic Functions of Greetings. In addition to their semantic and functional roles, greetings are also important in terms of their pragmatic functions, which are closely linked to the concept of face-work discussed by Goffman (1967). Pragmatics, as a branch of linguistics, focuses on the context and social rules that govern how language is used in interaction. Greetings, in this sense, perform several important pragmatic functions:

In conclusion, the theoretical framework of functional semantic fields offers valuable insights into how greetings function across different languages and cultures. By analyzing both the semantic and functional dimensions of greetings, we can better understand their role in social interactions and the ways in which they reflect cultural norms, social structures, and pragmatic functions. Ultimately, greetings are not just linguistic forms but integral components of communication that help maintain social harmony, facilitate interpersonal relationships, and reinforce cultural identity.

References

1. Jakobson R. (1960). "Linguistics and Poetics". In T. A. Sebeok (Ed.), Style in Language (pp. 350-377). MIT Press.

2. Holmes J. (2013). An Introduction to Sociolinguistics (4th ed.). Routledge. (p234).

3. Brown P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some universals in language usage. Cambridge University Press.

Bosh muharrir:
Mahmudov Sarvar Yuldashevich

Bosh muharrir o‘rinbosari v.v.b.;
Mas’ul kotib:
Suyarova Lutfiya Muxiddinovna

TAHRIR HAY’ATI:
Erkinjon TURDIMOV, Mehriniso PARDAYEVA, Risboy JO‘RAYEV, Xolboy IBRAGIMOV, G‘ayrat SHOUMAROV, Ulug‘bek INOYATOV, Oynisa MUSURMONOVA, Shukurullo MARDONOV, Saidaxbor BULATOV, Barno ABDULLAYEVA, Dilyara SHARIPOVA, Lola MO‘MINOVA, Maqsudjon YULDASHEV, Nilufar ISAQULOVA, Mirodiljon BARATOV, Muhabbat MIRSALIYEVA, Bahodir MA’MUROV, Zair TAXIROV, Sharibboy ERGASHEV, Shaxnoza XALILOVA

Tahririyat manzili:

Toshkent shahar Shayhontoxur tumani Navoiy ko‘chasi, 30-uy.
www.pubedu.uz (http://www.pubedu.uz/). E-mail: xteduuz@umail.uz. t.me/xalqtalimijn.
Tel: (90)994-77-88, (93)528-90-47, (97)776-33-70

Jurnalga yuborilgan maqolalarga javob qaytarilmaydi, jurnalda e’lon qilingan maqolalardan olingan matnlar ‘‘Xalq ta’limi’’ ilmiy-metodik jurnalidan olindi, deb ko‘rsatilishi shart.

Jurnal 2015-yil 20-martdagi 214/2-sonli qarori bilan OAK ilmiy nashrlari ro‘yxatiga kiritilgan.

“TAFAKKUR NASHRIYOTI” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Shayhontoxur tumani, Navoiy ko‘chasi, 30-uy

Bosishga ruxsat etildi: __.__.____-y. Qog‘oz bichimi 70x100 1/16. Ofset bosma usuli.
Shartli b.t. 12,0. Adadi __ ___ nusxa. – buyurtma.
Bahosi kelishilgan narxda.

Ushbu songa mas’ul – Muhammad Xurshida Tolibovna

Jurnalga taqdim etilgan barcha materiallar https://rustxt.ru/antiplagiat sayti hamda https://t.me/check_antiplagiat_bot da monitoring qilinadi.

© “Xalq ta’limi” jurnali, 2026.